

Frederik van Eeden

Albert Verwey

Frederik van Eeden

N.V. Uitgeverij v.h. C. A. Mees
Santpoort, 1939

VOORBERICHT

Het handschrift „Frederik van Eeden”, zoals het zich in de nalatenschap van Albert Verwey bevond, was niet zozeer onvoltooid als ongecorrigeerd. Het behandelde de figuur en het werk van Van Eeden niet verder dan diens Dagboek verschenen is — tot Januari 1917 in boekvorm, Juli 1917 in het tijdschrift „Opgang” — maar door een korte samenvatting van en eindbeschouwing over Van Eeden's laatste jaren van werkzaamheid — ook de overgang naar het Katholicisme —, was de studie toch een afgerond geheel. Grondslag en uitwerking van colleges in 1934 en '35 gehouden, bezit het de levendigheid van gesproken voordrachten, die evenwel toch ook de samenhang vertoonden van het tegelijk beplande boek. Wat er aan ontbrak, was de afwerking. Met behulp van Van Eeden's eigen exemplaar van zijn dagboek, en andere hulp door een der bestuursleden van het Van Eeden-genootschap welwillend geboden, zijn vele kleine verbeteringen in de citaten en enkele van verschrijvingen en vergissingen aangebracht kunnen worden. Voor het overige is het handschrift intact gelaten: alleen de hoofdjcs boven de pagina's, een uitvoerige klapper en enkele aantekeningen zijn toegevoegd, om studerende en lezers het overzien en naslaan te vergemakkelijken.

Een woord van dank aan allen die geholpen hebben, mag hier niet ontbreken.

M. Mees-Verwey

In een tijdperk waarin de vormen van kunst, wetenschap, religie en zede ook hier te lande moesten vernieuwd worden, is Frederik van Eeden een van de vernieuwers, hoewel meer een experimentator dan een vinder geweest. Zijn arbeid als zodanig is begrepen in de jaren 1882-1926.

Zijn eerste uitgaaf was een blijspel in verzen: Het Rijk der Wijzen. Dit rijk was een eiland en de wijzen waren geleerden, die alle gevoel loochenden en slechts eerbied hadden voor de wiskunstige formule. Dat dit gevoel nochtans binnendrong en er zelfs strijd om een vrouw ontstond, was de verwikkeling die door de jonge schrijver met vermakelijke scherpte getekend werd.

Hij was toen student in de medicijnen en had in zijn blijspel klaarblijkelijk uitdrukking gegeven aan een konflikt dat hem bitter ter harte ging.

Veertien jaar oud en leerling van de Haarlemsche Hoogere Burgerschool, had hij zich voorgenomen geneesheer te worden. Dit plan stond allesbehalve vast. Hij had aanleg voor scheikunde. Zijn beste vriend, Frans Waller, werd technoloog. Industrieel te zijn, koopman zelfs, bleef niet geheel buiten zijn overwegingen. En als zestienjarige weet hij opeens

Roeping en Beroep

wat hij wezen wil: bioloog, want de studie van insecten en vogels, een liefhebberij van zijn kinderen, is plotseling weer wakker geworden. Een zolderkamer wordt tot zoölogisch kabinet ingericht en daar zit hij met zijn nieuwe toekomstplan, dat toch weer kortstondig is. Een half jaar later is het zeker dat hij zal worden klaargemaakt voor het staats-examen om weer een jaar later als student in de medicijnen naar een universiteit te gaan.

Intussen is het opmerkelijk dat oneindig sterker dan de beroepsvraag die naar zijn roeping hem bezighoudt. Hij heeft talent voor tekenen, gaat op in de muziek en krijgt er lessen in, bezoekt het toneel en is een hartstochtelijk lezer, vooral van verzen die fantasie of gedachte prikkelen. Hij leest ze al vroeg, niet alleen nederlandse, maar ook franse, duitse en engelse. Vijftien jaar oud, beproeft hij het verzen schrijven. In zijn Dagboek zoekt hij uitdrukking te geven aan zijn denkbeelden, en onder zijn vrienden begint hij al naam te maken door zijn opstellen. Als hij juist zestien is, tekent hij aan: „De jongens willen altijd een litterator van me maken” (Dagboek 29 Febr. 1875 (blz. 42) en even later: „ik begin me al ideeën te vormen over een litteraire loopbaan” (11 Mrt blz. 45). De gedachte zijn werk in druk te zien en door iedereen gelezen te worden, bekoort hem genoeg om ze opteschrijven.

De verwachting schrijver te worden laat hem dat jaar niet los. 23 Maart blz. 47: „Ik las een levensbeschrijving van Strauss, ik zou ook een Strauss wil-

Het Dagboek

len worden. Ik word enthousiast als ik denk dat hij óók durfde zeggen, wat hij meende, dat hij niet gaf om vooroordelen en bekrompen begrippen. De hemel geve dat ik goed zal kunnen uitdrukken wat ik denk, dan zal ik het ook doen, ook zeggen evenals hij, zoowaar als ik leef." 29 Maart: „Ik heb allerhande grootsche ideeën van beroemd te worden en te schrijven." 5 April: „Amicis gelezen. De man ziet alles, voelt alles en brengt alles bewonderenswaardig op papier — ik zou den man om de hals kunnen vliegen, er komen al ideeën in mij op om hem een brief te schrijven. Een Hollander zou het altijd dwaas vinden, maar hij niet."

Een week later vindt men de eerste duidelijk literarische beschrijving. Zij valt uit de toon van zijn dagelijkse aantekeningen. Men herkent ze onmiddelijk als een probeersel.

„Ik liep rustig een brief naar de post te brengen, toen ik menschen heen en weer zag draven, jongens hoorde schreeuwen en vrouwen naar de lucht zag kijken. Die lucht zag rood en zo hard als ik loopen kon snelde ik op dat gezicht met een troep lui mee om te zien wat er brandde. Ik kwam bij de kazerne en zag in de verte al de huizenhooge vlam door de wind opgejaagd zijn schijnsel tegen de muur werpen. Toen kwam ik dichterbij. Een gejoel en gepraat en geloop en geschreeuw, met allerhande uien doorweven en veraangenaamd door allerlei geuren en luchtjes omringde mij. Spuitgasten, die verkeerd waren, dienders die lawaai maakten, schutters in

Litteraire bedoelingen

bootjes en te midden van dat alles het zwijgende geknetter der steeds hooger stijgende vlam, die woest en triomphantelijk opvloog en dikke rookwolken met vonken doorstoven voor zich uit liet opdwarmen. Eindelijk geven de spuiten water, men ziet de zwarte schimmen van de brandweerlui tegen de vlam afsteken en onder luid gejuich wordt het eerste water in de vlam gespoten, die zijn tegenpartij sissend en brullend ontvangt, eindelijk het veld moet ruimen en ten laatste niets meer nalaat dan een hoop zwarte, rookende en druipende balken, waarop hier en daar nog enkele kleine vlammetjes spelen, die als 't ware de laatste spottende glimlach vormen van de stervende vlam."

Op meer plaatsen krijgt men dat jaar de indruk van litteraire bedoelingen, maar ik zal er nog slechts éne aanhalen die zich merkwaardigerwijze, hoe kort ze ook is, over twee dagen uitstrekt.

„12 Sept. Er is iets herfstachtigs in het weer en in mijn toestand. Iets nevelachtigs, iets droomerigs en weemoedigs. Mijn illusiën vallen als gele bladeren, mijn gemoed is onbewogen bladstil en ik heb iets dofs en soezigs over mij. Ik verlang naar buiten, naar de geur van vochtig mos."

„13 Sept. Ik verlang naar donkere groene bosschen met eikenboomen aan wier bladeren heldere druppels hangen, ik verlang naar rustige stilte, afgebroken door 't fladderen van een vogel of het kraken van takken. Ik verlang naar rotsen, waar-tusschen het water doorsijpelt en waarlangs schui-

Eerste drukwerk

mende beekjes afstroomen, ik verlang naar een stille, vochtige dampige lucht, een dof-geurend woud, een met gele bladeren bedekte grond. Ik wilde er ronddolen, luisterend en soezend, ik wilde er verademen en niet meer denken aan de bespottelikheden en dwaasheden van die wilde hoop schepselen, waartusschen *ik* ook leef en die tezamen de wereld uitmaken.”

Hier zijn klaarblijkelijk herinneringen verwerkt aan een verblijf te Münster-am-Stein van October 1875. Bij de familie Molony die hij daar ontmoet had ging hij in 't voorjaar van 1877 logeren, te Eastbourne, en zijn aantekeningen van reis en verblijf heeft hij eind van dat jaar of begin van het volgende verwerkt tot een reisverhaal.

Dit is het eerste opstel dat hij trachtte in druk te zien. Hij zond het aan een schrijver en tijdschrift-redacteur, die toen een vrij grote bekendheid genoot, J. H. Laurillard, die het weigerde.

Het is duidelijk dat toen de achttienjarige de beslissende keus deed medicijnen te studeren, hij ook al besloten had aan zijn roeping gehoor te geven en schrijver te worden. Hij is dan ook nauwelijks ontgroend of hij zendt, onder de naam Varius, een bijdrage aan de Studenten-almanak: Geestelijke Omzwervingen in het College-uur. Dit was het eerste schrijfsel dat van hem in druk verscheen.

Bijna in druk verscheen het verhaal van een reis die hij in de zomer van zijn eerste studiejaar met

Het Rijk der Wijzen

zijn vriend Johan (Doris) van 't Hoff maakte. Op later leeftijd deelde hij mee dat het, door bemiddeling van Johs. van Vloten in de Banier zou zijn opgenomen, toen juist dat tijdschrift gestaakt werd. De reis ging door Zuid-Duitschland en de Elsass. Juist als zijn eerste reisverhaal vindt men dit tweede in de gedeeltelijk na zijn dood verschenen dagboek-uitgaaf.

Tot op dit ogenblik is er in Van Eedens schrijven alleen een voortgezette poging om zijn indrukken te ordenen en weertegeven. Twee jaar later, als hij *Het Rijk der Wijzen* schrijft, is er een konflikt.

Dit Rijk der Wijzen — als dramatische idylle onder de titel *Het Koninkrijk der Wijzen*, op 31 Dec. 1881 voorgelezen in het letterkundig genootschap Flanor, en daarna gedrukt met de verkorte titel in het tijdschrift *Nederland* van het volgende jaar — verbeeldt het konflikt dat ik reeds aanduidde: tussen de materialistische wetenschap en het menselijk gevoel.

Op grond van de tegenstelling tussen beroep en roeping die we bij hem waarnamen, was het zonder meer al aantenemen dat dit of een dergelijk konflikt mogelijk zou zijn. Zijn beroep betrof klaarblijkelijk maar het kleinste deel van zijn innerlijke bemoeiingen. Verreweg het grootste betrof die gevoelswereld, die hem tot veelvoudige deelneming en uiting dreef, en het schrijver-zijn voor hem tot noodzaak maakte. Toch was er veel in zijn geest dat hem tot belang-

Het Rijk der Wijzen

stellende medewerking in het onderzoek van de stoffelijke natuur in staat stelde. Zijn eerbied voor de wetenschap van het natuuronderzoek was groot en blijvend. Wie eraan werkten, de gemeenschap van waarheid-zoekers, verspreid over de hele wereld, achtte hij verhevener dan enige andere mensengroep. Dat die groep, zoals zij op dat ogenblik bestond, eng en bekrompen zijn zou, — dit was een gedachte die nog niet bij hem was opgekomen. Hij was ook, meende hij, één van geest met haar. Ook zijn vader was een natuuronderzoeker, een botanicus, en hij deelde met hem de leer van zijn tijd: dat er niets in de natuur was dat niet verstandelijk kon worden begrepen. Meer zelfs nog dan zijn vader was hij, door het onderwijs op de Hogere Burgerschool, in de sfeer geraakt van de stof-liefde. God was stof. Geest, iets onstoffelijks, was een hersenprodukt en kon nooit als een zelfstandig wezen worden gedacht. In de sfeer van deze beschouwingen leefde hij niet kort, maar zeker van zijn veertiende tot zijn twintigste. Tegen dat laatste jaar evenwel begon hem de zekerheid van een niet verstandelijk te bevatten gevoelsleven bewust te worden. En onmiddellijk ontmoeten wij dat in strijd met zijn wetenschap.

De Novembermaand van 1879 heeft in zijn leven — zijn Dagboek leert het ons — een ongewone betekenis. Een jeugdliefde waarover we nog veel zullen spreken, was zes maanden tevoren besloten met

Gevoeligheid

een scheiding. 4 November schrijft hij een fabel op, waarin we de prototype zien van een van zijn eerste goede gedichten: De Wonderbloem. 7 November voelt hij de verwachting van een nieuw, een mannelijker tijdperk. Maar hij zoekt die mannelijkheid nu niet in de ongevoeligheid die hij zich als hoogste ideaal tegenover de wereld had voorgesteld, en waarmee hij getracht had zich te harden tegen de vivisectie. „Gisteren heb ik weer een vivisectie bijgewoond. — Maar ik heb gehuiverd, toen ik het gemartelde dier hoorde kermen en de oogen gesloten toen de naald in de hijgende borst werd gestoken en het mes in de trillende spieren gezet.” Als jongen had hij de normale, en, laat ons zeggen, gezonde ongevoeligheid van iedere knaap gehad, — toen hij levende vlinders en kevers opprikte. Dat hij nu zijn persoonlijk gevoel zo tot het lijdende dier uitstrekke bewees al dat dit gevoel aanspraak ging maken op een rang in zijn geestesleven. 18 November komt hij in nadere aanraking met een vrouw van ongewone eigenschappen, met de oudste dochter van Johs. van Vloten. 28 November: „Het is weer een zonnige rustige morgen. Ik heb mijn colleges opgegeven en ga om 12 uur Clara halen. Mijn levensdoel is of aanschouwen en weten of zuiver genot en liefde. Meestal 's morgens het eerste en 's avonds het tweede. Dat laatste is niet zoo egoïstisch als het lijkt, want zuiver genot sluit in mijn oog veel in zich. Want daartoe reken ik ook dat ik anderen gelukkig zie en ik zal altijd en overal waar ik kan,

Jeugdliefde

strijden tegen het leed, van mensch of dier.” Ruim een jaar later¹⁾ lezen we: „Ik heb in mijn gemoed den grond gevonden voor het edele waarvoor ik tevergeefs bij redeneering steun gezocht. — Ik heb het vaste geloof gewonnen aan al wat goed en schoon en edel is, een onwrikbaar geloof, dat onwrikbare beginselen heeft opgewekt. En dat alles steunt niet op logica, die er niet tegen indruischt, maar ervoor te kort schiet, maar op een heiligen aandrang in mijn binnenste, dezelfde drang die mij schoon doet vinden wat geen redeneering mij als schoon zou kunnen aanwijzen, die mij lief doet hebben waar geen logica mij daartoe zou leiden. — Dat geloof is zoo bij mij ingedrongen, dat ik nu bezig ben een stukje te schrijven *waarin ik het geloof zonder logischen steun verdedig*.”

Hoe veelbeteekenend de volzin is die ik hier onderstreepte, beseft men eerst ten volle als men het verloop van de straks genoemde jeugdliefde, in Van Eedens Dagboek, heeft waargenomen.

Het meisje dat daar Ati O. genoemd wordt behoorde tot het gezin van een rijks-ambtenaar te Haarlem. Protestants-kerkelijk opgevoed was ze tevens intuïtief-gelovig. Bij het begin van hun vriendschap was hij zestien, zij twintig. De verhouding duurde tot het voorjaar van 1879 toen zij drie en twintig was en hij negentien. Ze was tegelijk een geluk en een tragedie. Tien jaar later droomde hij

¹⁾ Van 1880 zijn nagenoeg geen Dagboek-aantekeningen.

Jeugdliefde

er nog van en overdacht de oude smart en haar bitterheid.

Toch was er bij haar noch bij hem hevige hartstocht. Zij was kloek en open, een blondine van vriendelijk en lachend voorkomen. Hij, de zoveel jongere, kon schertsen tot het dolle toe, was dan weer dromend, soezerig. Voor een ouder meisje was hij een zeer begeerlijk vriendje om mee te praten en te wandelen, — te stoeien soms en ook te dromen. Zijn dichterlijke opgewondenheid, zwaarmoedigheid, gewichtigheid vond ze pikant en vermakelijk, maar stellig had ze eerbied voor zijn wijze gedachten en zijn filosofische overwegingen. Man en vrouw worden was natuurlijk gekheid. Veel erger toch dan het verschil van leeftijd was het geloofsverschil. Geloofsverschil? Hij had immers heel geen geloof. Op zijn zeventiende bleef hij weg van de catechisatie bij dominee Moltzer, op zijn achttiende weigerde hij zich te laten aannemen.

Ook hij zocht in de eerste plaats een aantrekkelijke omgang. „Ik ben zoo blij iemand te hebben, waar het vooruitzicht om mee te wandelen en te praten mij al gelukkig maakt. Ik geloof dat ik zoo iemand noodig heb. Als ik iets deed wat niet goed was, zou ik mij voor haar schamen en bovendien kan zij mij zoo flink opvroolijken en opgeruimd maken voor heele dagen” (27 Juni 1876). Drie dagen later: „gewandeld met Ati, van 's ochtends negen tot 's middags half zes. Heerlijk geklauterd en gesprongen door 't mulle duinzand en over geu-

Jeugdliefde

rig mos. Bij het vijvertje gelegen, in het gras liggen soezen, alles heerlijk welriekend en zalig. Ik hoef er nu niets meer van te zeggen. Johan (zijn broer) vertelt, dat ik een platonische liefde heb." Maar na een week is het: „Maar ik *zal* een harden dobber met haar principes hebben. Ik weet dat ze gewoonlijk vast in haar schoenen staat en toch op dit punt moet ze, als ze zoo verstandig is als ik denk, onvermijdelijk los staan." Zij stond intussen vaster dan hij gedacht had en nu begint een kleine storm in zijn binnenste: „Ik voel dat ik verliefd ben erger dan ooit en wel op iemand die zeker de beste vrouw zou zijn die ik ooit kan krijgen, maar ongelukkig kan ik dat niet, en dat maakt mij kwaad. Ik wil haar echter niet zoozeer als vrouw, als wel haar liefde, haar bescherming, haar vriendschap." (8 Augustus 1876).

Toch spreekt hij soms als een minnaar in bedekte bewoordingen, en wil dan weten of zij hem begrepen heeft. Maar als zij begrijpt, weert zij lachend af.

Dringt hij aan, dan wordt een afscheid noodzakelijk, maar het afscheid geschiedt met een kus, en de omgang wordt later weer voortgezet.

Het is aandoenlijk te zien hoe die jongelieden nu twee jaar tussen liefde en vriendschap leven. Het zal en moet vriendschap zijn, maar de verliefde drang telkens weer afgewezen, dringt telkens weer, nu in beiden, naarboven. Meer dan eens zegt zij dat het nu uit moet zijn. Maar als hij antwoordt dat hij haar niet missen kan, dat hij toch niets begeert dan haar vriend te zijn, dan geeft zij toe en koestert

Verblijf te Eastbourne

de verwachting hem eens nog te winnen voor haar godsgeloof. Maar dat juist gebeurt niet. Hij, integendeel, wil haar winnen voor zijn verlichtheid. Hoe meer de omgang enkel geestelijk zijn moet, hoe meer gedachte tegenover gedachte gesteld wordt, hoe meer zij hem verdriet met haar eenvoud, hoe meer hij haar plaagt met zijn kritiek op haar denkbelden. Wroeging en zelfbedrog mengen zich in het spel van hun hartstochten en hun bekeringsijver en het ogenblik komt dat de moeder van het meisje, na lang lijdelijk bij de gevaarlijke vriendschap te hebben toegezien, zegt: nu is het genoeg.

De vriendschap was duidelijk liefde geworden, maar de minnaar en zijn beminde streden hardnekkig en pijnlijk, hij voor zijn vrije oordeel, zij voor haar geloof.

Kort na hun eerste onenigheid was de jeugdige Frederik een vacantie gaan doorbrengen te Eastbourne bij Mevrouw Molony en haar twee allerliefste kinderen. Hij had met hen kennis gemaakt in Münster-am-Stein toen hij daar genezing zocht voor een oogziekte. De twaalfjarige Florence en de tienjarige Frieda hadden hem wonderbaar aange trokken. Het vooruitzicht van een reis naar Engeland, het vooruitzicht hen weertezien had hem een jaar lang, onder alles door, in spanning gehouden. In zijn reisverhaal vertelt hij zijn ervaringen. (April 1877).

„'s Avonds om acht uur roept Mevrouw de meiden, deze komen na even om den hoek uitgelachen

Verblijf te Eastbourne

te hebben, met deftige formaliteitsgezichten binnen, grijpen precies gelijktijdig met een eigenaardig manuaal hun bijbels en zetten zich even gelijktijdig kaarsrecht op twee stoelen naast elkaar. Dan leest Mrs. met een eentonige stem iets voor, de heele familiekring draait zich om, valt op de knieën, zegt mompelend het „Our Father” en dan staan ze op, zeggen elkaar goeden nacht en de meesten gaan naar bed. In het eerst was ik nuchter blijven zitten, maar een uitnoodigende wenk van mevrouw noopte mij den volgenden morgen, toen zich hetzelfde tooneel herhaalde, ook maar te knielen. De Deutsche juffrouw keek mij aan en lachte even. Ik had eenigszins het land. Naderhand heb ik nog wel meer komedie gespeeld, zoodat ik soms mijn lachen moeilijk in kon houden, maar tusschenbeide, vooral op sommige meetings, kreeg ik het bepaald te kwaad, vooral door schaamte en verontwaardiging, zoodat ik op het punt was alle veinzerij op zij te zetten en zoo’n schijnheiligen femelaar mijn bijbel in zijn uitgestreken gezicht te gooien. Gelukkig dat ik het niet gedaan heb.”

„De vervelendste dag die ik in Engeland doorleefde, was mijn laatste Zondag. Even na het ontbijt, toen de prayers waren afgelopen, liet mevrouw ons weer roepen en wij zouden hymnen gaan zingen. Daarna gingen al de anderen heen, maar Mrs. verzocht mij en haar jongere zuster, die sinds eenigen tijd bij ons logeerde, bij haar te blijven. „Nun wird’s losgehen” fluisterde Fräulein mij toe. Mrs.

Verblijf te Eastbourne

sloeg haar bijbel open en over het eerste, het beste hoofdstuk waar haar oog op viel, begon zij ons te onderhouden. Zij had een zekere welsprekendheid en haar zuster hing, om zoo te spreken, aan hare lippen. Ik waagde het niet iets terug te zeggen. Ik wilde de harmonie in dit rustige huis niet verstoren, maar die uren, die ik daar letterlijk doorworstelde, leken mij eeuwen toe. Op honderden vragen en informaties moest ik ontwijkend antwoorden, telkens moest ik toegeven, dat dit of dat toch „very remarkable” en „comforting” of „consolating” was, bovendien verveelde ik mij doodelijk. Haar godsdienst had niets aantrekkelijks, niets dichtsterlijks; het was die stroeve, terugstootende kerkleer, die altijd praat van „eternal love” en juist dat punt het eerst verwaarloost, die uit egoïsme voortspuit, die altijd neerkomt op zijn eigen zaligheid, die de levenslust en vreugde van anderen vergalt en van vroolijke kinderen ernstige oude mannetjes en vrouwtjes maakt. „Don’t be so merry, children, it is a sad and solemn day!” dat klinkt mij nog in de ooren.”

Met deze indrukken en gedachten kwam de jonge minnaar terug en zij zijn hem altijd bijgebleven. Hij hield er wel het ouderlijk huis van zijn meisje tegenover. Want in tegenstelling tot zijn eigen huis, waar mensen en meubelen al even onharmonisch waren, vindt hij daar — bij een toch ook ouderwets vroom gezin — een rust en een gezelligheid die hij heerlijk vindt. Maar geestelijk bleef hij er een vreemde gast en vond hij plaats bij geen enkel christendom.

Geloof en liefde

Eerst van de catechisatie weggebleven, later toegegeven en er weer heengegaan, eindigt hij toch in Maart '78, met de aanneming te weigeren. En eenmaal student, brengt hij zijn bekeringsijver tot zulk een kookhitte dat de beminde er niet langer in kan ademen.

Het begint 21 December van dat jaar (1878) met lange zwaarwichtige redeneringen over vrije wil en volmaaktheid. En twee dagen later neemt hij een waarlijk angstwekkend schoolmeesterlijke toon aan.

„Ik wou je een enkele vraag doen. Toen je het voorgaande las, deed je toen eenige moeite om te begrijpen wat ik bedoel, om er in te komen? Heb je zelf veel over dergelijke punten gedacht? Dergelijke, dat wil zeggen, niet juist over het wezen der ziel of het bewustzijn, maar over andere onderwerpen van dien aard, deugd, volmaaktheid, het wezen van den mensch, enz. Of vind je dat de Bijbel het denken daarover geheel overbodig maakt?” —

Dit waren gewetensvragen, wel in staat om een meisje dat zich toch ook graag wou ontwikkelen, maar dat nu eenmaal gelovig was, op haar achterste zolder te brengen. Zij ook ging aan 't schrijven, een heel boek nog wel, terwijl inmiddels haar nu pas goed losgebroken minnaar voortging haar te overstelpen met ontboezemingen over de domme heden-daagse christenen, twintigjarige vriendinnen die gezonde, flinke, doordenkende jongemannen terwille van de religie afwezen, en ten slotte met een hoogst-moderne bijbelkritiek.

Het Rijk der Wijzen

Het was geen wonder dat ten slotte, niet het meisje, maar haar moeder, vond dat het nu welletjes was. De vriendschaps-droom van haar dochter zag zij als wat het was, en: Ik zou niemand liever als mijn zoon zien dan jou, zei ze tot Frederik, maar . . . waarom leef je toch zonder God?

Het is waar dat de jonge denker ook in deze laatste dagboekbladen, die tegelijk brieven waren, met volle overtuiging had uitgesproken, wat ook al in zijn dagboek van eind 1874 stond: Er is niets dan stof.

Veel later eerst, toen hij reeds lang gelukkig was met een andere, kon hij naar waarheid opmerken dat in de strijd met zijn eerste geliefde zijn gevoel gevaar liep om onder zijn eigen argumenten te worden weggeredeneerd.

In 1882 was het al geruime tijd weer boven gekomen. Hij had geleerd in een gevoel zonder redenering, in een geloof zonder logische steun de grond te vinden van sommige overtuigingen, en nu was, behalve wat er nog verder volgde, dat eerste blijspel: Het Rijk der Wijzen ontstaan.

Het meisje dat daarin optrad had, dankbaar voor de kennis die zij bij haar vriend Herman had opgedaan, hem trouw beloofd. Maar nu zij, de liefheb-bende Frieda, op het geleerden-eiland kwam, waar hij rector was, en waar zij examen moest doen alvorens er te mogen blijven, nu schrikte ze toch van de zonderlinge ongevoeligheid die ze in haar ver-loofde vond. Niets anders dan stoffelijke werkingen

Het Poortje

begreep hij, scheikundige reacties en tot wetenschap herleide bewegingen. Zij schikte zich erin en wou wel leerzaam zijn, maar toen prof. Aniline, een vrouwelijke professor, haar eerst de mathematische formule van de schoonheid en daarna die voor de moederliefde vroeg, toen werd het haar te machtig en op de vraag van professor Nonius aan welke meet- en weegbare eigenschappen een echtgenoot voldoen moest wenste zij niet te antwoorden. Een andere minnaar die haar nagereisd is verlost haar uit de nachtmerrie en rector Herman, gekompromitteerd door zijn protectie van de ongeleerde indringer, kan niet anders doen dan volgens zuiver wetenschappelijke methoden zich in het staats-zelfmoord-instituut van het leven te beroven.

Het stuk was, in zijn schromelijke overdrijving van natuurwetenschappelijke termen, niet anders dan een studentenklucht, maar als zodanig ook vermakelijk. Zelfs een koor van klabakken ontbrak niet. Maar voor Van Eeden was het meer. De strijd tussen stofleer en liefde was nu dramatisch uitgevochten, en we hebben gezien welk belang die strijd in zijn eigen jeugdleven had gehad.

Onmiddellijk na de verschijning van *Het Rijk der Wijzen* begon hij aan het *Poortje* of de *Duivel te Kruimelburg*. Hij had zijn eerste werk niet getekend, maar nu het gunstig besproken werd, speet hem dit en wilde hij trachten zijn schade in te halen.

Aanleiding tot het nieuwe onderwerp was J. van

Het Poortje

Vlotens brochure: Boomschending bij Raadsbesluit. Vòòr het haarlemse Proveniershuis stond een prachtige olm, die eeuwenoud maar kernegezond was, doch die op aandrang van een angstvallig winkelier, bevreesd dat hij zou omwaaien, geveld zou worden. Van Vloten die de kunst verstond plaatselijke gebeurtenissen, tot vreugde of verbazing of schrik van de ingezetenen, als blijspelen te zien, en die daarbij soms, als hij wilde, grandseigneur kon zijn, bood onmiddellijk aan, mogelijke schade aan 's mans inboedel voor zijn rekening te nemen, mits men de „pronk der Houtstraat” in leven liet. Toen dit hem geweigerd werd schreef hij zijn brochure waarin de burgemeester en zijn des-onkundige raadsliden werden „op de kaak” gesteld. De Haarlemmers genoten, — de berispten natuurlijk uitgezonderd (waaronder haarlemse sommiteiten waren). Het boekje was dadelijk uitverkocht en moest tweemaal herdrukt worden en een tijd lang sprak men van niets anders.

Van Eeden veranderde de olm in een poortje en schreef eromheen een satire op kleinburgerlijkheid en baatzucht.

Hij had er goede gedachte van en hoopte hartelijk dat het stuk gespeeld zou worden. Maar dat gebeurde niet. Wel vertoonde het Nederlandsch tooneel nog in November van hetzelfde jaar het veel geringere blijspel Het Sonnet.

Voor dit stuk dienden hem enkele ervaringen uit zijn eerste studententijd en de ongunstige mening

Het Sonnet

die hij van de letterkundige kritiek in dagbladen en tijdschriften had opgevat. Van vlak na zijn groentijd is een aantekening (18 October 1878): „Eergisterenavond was ik bij T . . . 't Is goed dat ik later van zulke lui hoor, dat ze eigenlijk onbeduidende wezens zijn, want een gesprek met hem maakte me landerig. Omdat hij het doet voorkomen alsof zoo goed als *alle* lui hier liederlijke kerels zijn, zonder eergevoel en zelfbeheersching en ook, omdat hij van ons geen goede voornemens kan velen, waarschijnlijk omdat hij ze zelf heeft laten varen. Maar toch wil en zal ik moreel blijven, al moest ik er om uitgekotst worden.”

Het volgende jaar heeft hij een vriend op bezoek gehad. „De kalmte waarmee hij, die nu met een lieve jonge bruid verloofd is, zegt geen maîtresse te houden, omdat het zoo duur is, deed mij rillen.” (9 Juli 1879).

Hij wou geen brave Hendrik zijn, maar de dramatische voorstelling bracht mee dat de brave edele jongeling Karel van Dordt tegenover de leugenachtige losbol Jhr Eugène de Belfort gesteld werd. De vader van de in een sonnet bezongen Eudia was Dr. Willem P. Trombone, Redacteur van het Dagblad De Roeper.

De vertoning gaf hem een geweldige voldoening. „Ik heb het hoogste eierzuchts-ideaal bereikt waarvan ik had durven droomen. Alle voornemens van klein blijven en berusten en bescheiden zijn, zijn uiteengespat, verjaagd door het handenklappen van een schouwburgbende en het schreeuwen der cou-

Panopticum — Frans Hals, De Student Thuis

ranten. Welk een herinnering: een nevel van zwaaiende handen en hoeden, kransen, die als uit den hemel voor mijn voeten vallen, donderend geklap en gejuich . . . ”

De emotie ervan herdacht hij nog zes jaar later in een brief aan Ellen.

In 1884 schreef hij twee kleine gelegenheidsstukken, *Panopticum* en *Frans Hals*. Het tweede voor de schilders van de vereniging St. Lucas. Zij speelden het en de herinnering hecht zich aan Jac. v. Looy die met onvermoed talent de rol van de hoofdpersoon uitbeeldde.

De Student Thuis van het daaropvolgende jaar was weer een studentenklucht waartoe een anecdote uit zijn kring de aanleiding leverde. Tevens een satire op ouderwetse huiselijkheid.

Intusschen was, behalve een satiriek blijpspelschrijver, Van Eeden ook de dichter van sommige gevoelige verzen gebleken.

In het jaar waarin hij student werd was zijn ideaal *De Genestet* geweest. Iets vroeger had Ati hem *Fantasia* voorgelezen. Nu schrijft hij: „Ik wilde wel dat ik iets van *De Genestet* in mij had, zoo prettig, zoo vroolijk, zoo gezond zijn zijn woorden.” Van deze voorganger uit, verklaart men dan ook het best het merendeel van de versjes die hij in zijn studententijd geschreven heeft, de schertsende, maar ook de aandoenlijker.

Eerste goede gedichten — Grassprietjes

Toch begint er in 1882 iets anders, en ook iets meer eigens.

Iets anders: want het sonnet de Lente, van dat jaar, is klaarblijkelijk onder de indruk van Perks sonnetten ontstaan, die het vorige jaar in het tijdschrift *Nederland* verschenen. Iets anders weer: want de *Wonderbloem* van Juli 1883 doet duidelijk denken aan Shelleys *The Sensitive Plant*.

Maar ook iets eigens, al komt dat pas goed tot uiting in gedichten van '84 en '85, in *Zomernachtwind*, *Avond in de stad*, *Schemering*, *Aan Zee* en *De Noordewind*.

Van Eeden had in Flanor met de Amsterdamse dichters, zijn tijdgenoten, kennis gemaakt en hij voelde dat er tussen een aardig vers en een goed gedicht een onderscheid bestond. „Tracht niet de meesten, maar de besten te behagen” — slotwoord van de *Stedemaagd* in het *Poortje* — was een gedachte die hem sterk bezighield, en waarnaar hij als dichter wenste te doen. Zijn vaardigheid versjes te maken paste hij nog maar satirisch toe in de *Grassprietjes*, waarvoor Aletrino als P. A. Saaije Azn. een *Open Brief* schreef en Kloos als Sebastiaan Slaap een *Voorrede*. Wat was Vosmaer kwaad toen dat boekje uitkwam! Maar tegelijkertijd voelde hij dat zijn grootste kracht in het proza lag en dat ook daarin iets goeds viel te doen.

Op 22 Mei 1884 schrijft hij in zijn *Dagboek*: „Evoë! — Mijn hoofd zwoegt en dreigt te springen onder de barensweeën. Het is te groot! te groot!

De Kleine Johannes

Ik zal dit werk niet kunnen volbrengen. Reusachtig schijnt het, nu het nog onbegonnen ligt. Hoe het aan te vatten? Welk een zaligheid, als mijn kracht zich in alle volheid zal moeten inspannen, als dan de last meegeeft aan de trillende spieren en in zegepraal geheven wordt. Evoé!”

Ik houd het er voor dat in deze half schertsende, half gemeente juichtoon de eerste opzet van *De Kleine Johannes* begrepen is.

Tenminste, in de zomer van 1884 schreef hij mij, in een brief uit Katwijk aan Zee: „Overigens schrijf ik een lang prozastuk, — geen comédie, — dat geen haast heeft en vrij goed gaat. Het is een fantastisch verhaal — het wordt misschien wat gerekt en wil wat veel omvatten. Maar voor mij heeft het veel waarde — er zit een groot stuk van mijn ziel in.”

In dezelfde brief sloot hij het gedicht in dat in zijn Jeugdverzen onder de titel *Menschen* en met de datering 1880 is opgenomen. Maar die datering is onjuist. Hij schrijft namelijk dat hij het daar uitgesprokene dikwijls gevoeld heeft „maar niet zoo sterk als gisteren, en de rhythmus kwam op hetzelfde oogenblik.”

De inhoud van dat gedicht is overeenkomstig met die van een episode uit *De Kleine Johannes*, die waar de mensen in het bos picknicken.

Op 17 November schreef hij uit Deventer waar hij na een niet geslaagd examen uitrustte: „Ik heb hier geen verzen gemaakt, maar aan Johannes geschreven — echter langzaam.” En op 27 Dec. uit

De Nieuwe Gids

Haarlem: „De naam is niet naar mijn zin, er moet een betere bedacht worden. Je moet ook niet meer om Johannes vragen.”

Deze twee volzinnen behoeven verduidelijking. „De naam” wilde zeggen: de titel van het tijdschrift dat we wilden oprichten. De oorspronkelijke titel was *De Gulden Winkel*. Van Eeden keurde hem af — hij was aan de hand gedaan door Hijman Binger toen we met hem over 't uitgeverschap onderhandelden. Dat ik niet meer om *De Kleine Johannes* mocht vragen bewijst in de eerste plaats dat die in hoofdzaak voltooid was en in de tweede dat ik hem voor het tijdschrift wilde zien toegezegd en Van Eeden daar niet voor te vinden was.

Nu ik dit onderwerp ter sprake heb gebracht kan ik niet beter doen dan een brief intelassen die hij mij van Huis ter Duin, Noordwijk a/Zee op 12 Aug. '85 toerichtte. Hij gaat gedeeltelijk buiten mijn onderwerp, maar geeft tevens het beste beeld van Van Eedens medewerking aan het tijdschrift dat nu door hem beurtelings G.W. en N.G. genoemd wordt.

„A . . . ! ik vond, per slot van rekening, dat het niet bijster prachtig stond met de G.W. Eén stuk gereed en voor de rest beloften. Zeer geschikt voor een prospectus, maar minder om een tijdschrift mee te vullen. Daarenboven drijven alle beloften op de eerste aflevering, zinkt die dan gaan ze allen mee naar de kelder. En voor die aflevering hebben wij niets, als nog geen 3 vel van mij en een stuk van Paap, dat naar de berichten van Kloos niet deugt.

De Nieuwe Gids

Van Deventer in de lucht, Doorenbos onzeker, de eerste waarschijnlijk voor 't publiek ongenietbaar, de tweede alleen uit reverentie onvoorwaardelijk opgenomen. Wij kwamen tot de conclusie dat de eerste aflevering volstrekt niet zoo schitterend zou worden. En die zal door duizenden gelezen worden en die moet alle aanvallen verduren en alle twijfelaars winnen. Daar heb ik waarlijk een zwaar hoofd in. Kloos redde zich al met de verontschuldiging dat de Banier nog erger was toen hij uitkwam. Ik herinner mij heel goed den tijd dat er hard geroepen werd: niet *goed*, maar *heel goed*; daar gaat niets van af. En nu zouden wij ons al geruststellen met het treurige gehalte der andere tijdschriften. Waarachtig, dat doe ik niet. Ik heb het langst en het eerst van allen de zaak bedenkelijk en moeilijk gevonden, waar Kloos en jij al volle zekerheid van welslagen zeiden te hebben. Jij hebt brieven geschreven waarin je zeide te stikken in de bergen kopie waaruit alleen de veiligheidsklep van een tijdschrift je kon redden. „Wij moeten, zeiden wij toen, want we kunnen ons mooier niet vertoonen.” En nu! — voor de eerste aflevering is zelfs niet eens genoeg om er iets bizonders van te maken.

Zie, ik heb geen lust er berouw van te krijgen dat ik op dien middag na je overtuigende welsprekendheid beloofd heb je te helpen. Maar daarvoor moet het blijken dat je niet te veel gezegd hebt. Nu, ik geloof dat het gaan zal en ik *wil* dat het gaan zal. Je begrijpt dat, want het geven van Johannes heeft

De Nieuwe Gids

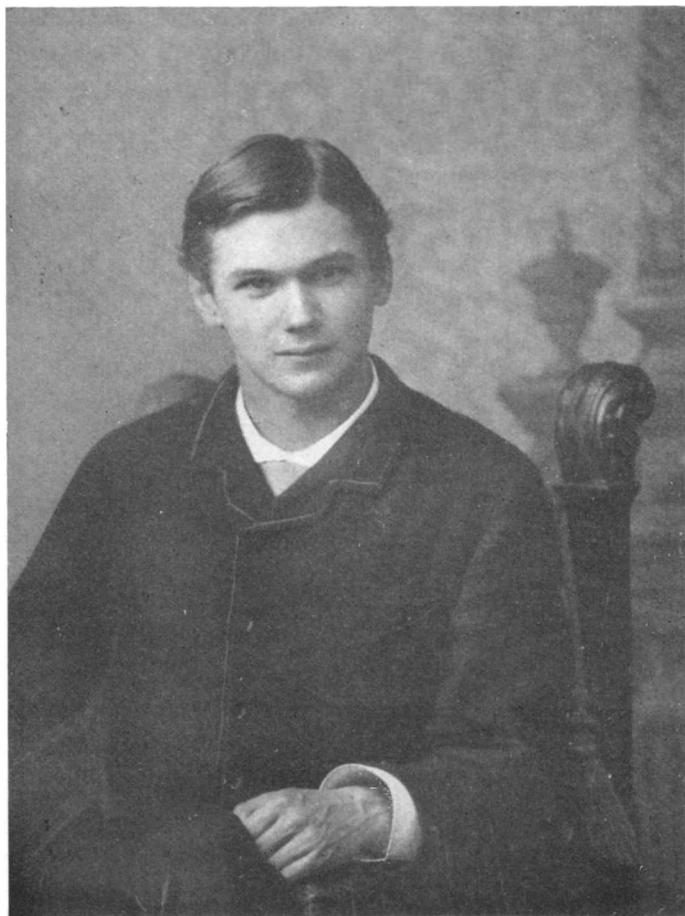
mij veel gekost en dat wil ik niet voor niet gedaan hebben. Maar ik reken er ook op, dat jij zult handelen overeenkomstig je geestdrift van dit voorjaar. Toen had ik er zeker vrede mee dat je je bundel zou uitgeven en geloofde ik met Kloos en Van der Goes wel iets van het voordeel dat je bekendheid ons zou brengen. Maar dat alleen omdat ik er op rekende toch iets als Persephone voor ons te krijgen. Nu dat echter niet het geval zal worden, verandert alles. Het zwaartepunt van je eerste werk zal nu geheel buiten de N.G. vallen. Het bundeltje zal betrekkelijk onopgemerkt voorbijgaan en in de eerste aflevering die oneindig veel meer lezers zal vinden en die veel belangrijker is voor onzen naam, zal niets bizonders van je te vinden zijn. Dat wordt een geheel verkeerde aanwending van krachten. De verdeling van den indruk die je maakt is ten nadeele van jou en van ons. Kwam er na je bundel een climax in de eerste aflevering, dan was het wat. Nu geeft je bundel weinig en de aflevering niets. Eerst bij het zien van de N.G. zal iedereen vragen: „Wie is Verwey?” en het terugwijzen naar een onlangs verschenen bundeltje geeft weinig. Maar het tegelijk optreden met een flink stuk van hetgeen je kracht is, hou ik voor hoogst noodig. Voor de poëzie hebben wij een stuk of tien sonnetten. Je begrijpt dat zooiets een gekken indruk zal maken waar het bekend is dat onze nieuwe richting voornamelijk onze poëzie betreft en waar wij terstond beginnen met grootheden aftemaken en dat door Paap of Van der Goes.

De Nieuwe Gids

Werkelijk, A . . . , ik sta erop dat je Persephone in de eerste aflevering zet Want dat stuk over Shakespeare, dat je desnoods gereed zoudt kunnen maken, kan onmogelijk zulk een indruk maken als Persephone. Dat blijft toch tot nog toe, niet je beste, maar je belangrijkste werk, en je hebt zelf gezegd dat wij ons nu verplicht hadden het voor-naamste wat wij maakten, voor het gemeenschappelijk doel te geven. Ik zal mij daaraan houden en verwacht van jou hetzelfde Wij hebben Persephone nodig, dringend nodig. Als je bleef weigeren zou de eerste aflevering eenvoudig een failure worden en daarmee voor 't vervolg de zaak meer dan bedenkelijk."

Ik had Van Eeden het eerst ontmoet in 't begin van 1884 op een vergadering van Flanor. Laatst van al binnenkomend had hij zich vlug in de voorzittersstoel laten neerglijden en onmiddelijk, door met vriendelijke nieuwsgierigheid naar mij heen te zien, mij *en amitié* genomen. Kort daarop noodde hij me naar Haarlem, bij zijn ouders, en introduceerde me bij de Van Vlotens in 't Florapark. Hij had zijn toneelroem toen al genoten, was sedert het vorige jaar de gevierde praeses van het amsterdamse studentencorps, was trots op zijn verloofde, en had juist weer in zijn Dagboek herhaald wat hij op 't eind van Het Rijk der Wijzen gezegd had: Ik geloof toch dat ik liever naar het hoogste streven dan het mindere bereiken wil.

Voor mij is hij zo goed als onmiddelijk de dichter

F. van Eeden, toen hij „De Kleine Johannes” schreef.

De Kleine Johannes

van de kleine Johannes geweest. 13 Februari schreef hij in zijn Dagboek: „Ik ben opgewekt en vroolijk, maar de aanraking met ieder mensch zou mijn stemming bederven. Ik wil alleen zijn met den stillen warmen zonneschijn. — Zonneschijn is voor mij een bron van genot, vergetelheid, denkkraft en poëzie. Ze maakt mijn stemming hoog en harmonisch, mijn gemoed rustig, mijn geest vruchtbaar. Ach! en ik moest naar het sombere gasthuis en een sectie bijwonen te midden van ellendig vervelende collegeploerten, bijeengehoopt in een kille, donkere zaal.”

Het was de tegenstelling van zonnig droomgeluk en kille werkelijkheid, waaruit drie maanden later — zoals ik aanwees — het ontwerp van zijn sprookje ontstond.

Hoe waar het is dat wij in die dagboekbladzijden van 13 Febr. de kiem van *De kleine Johannes* bezitten zal ons bij nadere vergelijking duidelijk worden. Als Van Eeden zo goed als zijn hele boek geschreven heeft: de lotgevallen van Johannes met Windekind, zijn ontmoeting met Wistik, het op zoek gaan naar het boekje, het vinden van Robinetta, wier familie hem in de Bijbel het ware boek denkt te tonen; — als hij dan Pluizer ontmoet heeft die hem de stad leert kennen met de Dood en Dr Cijfer en het bal en de lijken in hun graven, bij anticipatie zelfs zijn eigen lijk, en ten slotte Robinetta, nu niet als een tweelingzuster van Windekind, maar als een heel gewoon meisje, zodat er niets van zijn droomwereld meer over is, — dan begint hij dat voorlaat-

De Kleine Johannes

ste hoofdstuk, waarin hij de terugkeer naar een menselijker leven voorbereidt.

„Het klare, warme zonlicht van een eersten lentemorgen stroomde over de groote stad. *Helle stralen vielen in het kamertje waar Johannes woonde; op de lage zoldering trilde en schommelde een groote lichtplek, — weerkaatsing van het ruischend water der gracht.*”

Johannes zat voor het raam in den zonneschijn en staarde over de stad. Zij was geheel van uitzicht veranderd. De grauwe mist was een glanzig blauw zonnewaas geworden, dat het einde der lange straten en de torens in de verte omhulde. De lichtkanten der leien daken schitterden zilverwit, alle huizen hadden heldere lijnen en lichte vlakken door het zonlicht, — er was een warme tinteling in de bleekblauwe lucht. Het water scheen levend geworden. *De bruine knopjes der iepeboomen waren dik en glanzig, de luidruchtige musschen fladderden tusschen de takjes . . .*

„Hij zat stil en droomde, niet anders wenschend dan dat de zon blijven mocht.” — „Wat suf je daar Johannes?” riep Pluizer, „je weet ik houd niet van droomen.”

„Pluizer nam hem mede naar het kille huis van Doctor Cijfer. *Een tijd lang nog zweefden de zonbeelden voor zijn geest, toen verflauwden zij langzamerhand en midden op den dag was het geheel duister in hem.*”

Bij vergelijking blijkt dat hier hetzelfde moment

De Kleine Johannes

en hetzelfde gebeuren is weergegeven als in het Dagboek. Maar nog treffender wordt de vergelijking als men naast de eerste twee volzinnen die ik onderstreepte het door mij niet aangehaalde begin van de aantekening in het Dagboek legt.

„Mijn kamer was warm en zonnig, buiten op het gezellige Amstelgrachtje lawaaiden de musschen in de iepenboomen, die al bruine knoppen toonden, en de heldere Amstel weerkaatste de zonnestralen in mijn kamer, waar ze een eindeloos trillende lichtplek op mijn plafond vormden.”

De vergelijking is treffend en men kan haar nog aanvullen. Ook het slot van de aantekening in het Dagboek heb ik niet aangehaald. Ze luidt als volgt: „Nog een tijd lang bleven de zonnebeelden terwijl ik eenzaam droomend in een hoek zat, toen verbleekten ze langzaam als een dissolving-view”. Vergelijkt men die zin met mijn derde cursivering, dan ziet men ook daar tot in wending en woorden de sterkste overeenstemming.

Voor mij is er geen twijfel aan of wij beleven op die Februaridag de conceptie van De kleine Johannes, waaraan hij op 22 Mei d.v., toen hij zijn uitroep Evoé! slaakte, begon te arbeiden. En meer dan dat: wij bezitten in de gevonden overeenstemming de zekerheid dat de stemming van die conceptie, het gevoel van waaruit het boek geschreven werd en gezien moet worden, dat voorlaatste hoofdstuk is.

Het verhaalt dan hoe Johannes, na alles, ook Robinetta, verloren te hebben in zijn zoeken onder lei-

De Kleine Johannes

ding van Pluizer, zit en droomt in het zonlicht. Pluizer mag praten, Pluizer mag hem meenemen, maar ook als het donker wordt troost hem de zon, de ondergaande als met een glimlach. Naar de duinen verlangde hij, aan zijn vader dacht hij, het heimwee naar ginder werd dag aan dag sterker. Eindelijk kwam de dag dat hij erheen kon gaan. Zijn vader was stervende, en voor het bed van de dode worstelde hij met Pluizer en overwon hem.

Dit was dus de droom waarvan hij was uitgegaan, de droom van de 13e Februari: hoe hij worstelde met Pluizer en hem overwon. Al de rest: zijn droomgeluk in de duinen, zijn kinderliefden, saamgevat in het ene beeld van Robinetta, zijn verlangen naar wetenschap, zijn studie in dienst van stofleer en rationalisme zou inhoud en voorspel zijn, maar het gevoel van de overwinning, van de bevrijding zou het wezenlijke zijn van zijn verhaal.

Deze lyrische opzet, beleefd op die éne zonnige Februari-dag gaf aan zijn vertelling haar bekoring en haar eenheid. Niet de onderdelen die soms te luchtig en soms te zwaar waren en die, op zichzelf gezien, nooit die werking zouden hebben gedaan. Het is toch niet te ontkennen dat als men tafreel na tafreel beschouwt, men geneigd is de vrijgeesterij van Johannes en Windekind oppervlakkig te vinden, en in de episode van de tocht door de graven, ontstaan, zoals Van Eeden later meedeelt, op een wenk van Aletrino, iets lomps en iets onnodig diepzinnigs te zien. Maar men leest alles om de stemming

De Kleine Johannes

waarin het geschreven wordt, en men overziet het geheel als noodzakelijk, omdat men getuige was van de overwinning over Pluizer.

Er was in die stemming nog een element van betekenis. Zij was beleefd in de stad zelf die hem het symbool was van afschuwelijkheid. Door het hele verhaal loopt als draad: dat Johannes, de elvenvriend, gewenst had mens te worden. Dat mensworden had hem niets dan leed gebracht. Maar hij, Johannes-Van Eeden, beleefde nu zijn geluk niet buiten, maar op zijn kamer aan de Amstel. Hij *was* inderdaad niet gevlucht, al had hij er het verlangen toe!

Vandaar dat de Dood hem zeggen kon: „Gij hebt de menschen lief, Johannes. Gij wist het niet, maar gij hebt hen altijd lief gehad. Gij moet een goed mensch worden. Het is een schoon ding een goed mensch te zijn.”

„Ik wil niet — neem mij mede . . .”

„Het is niet zoo. Gij wilt, gij kunt niet anders.”

Hiermee had het boek moeten eindigen. Het eindigde inderdaad ermee. Daarna evenwel kwam nog een hoofdstuk, dat later, niet uit de inspiratie, maar uit de overweging werd toegevoegd.

Er is in het Dagboek een merkwaardige bladzij. Ze is gedateerd op 6 Aug. 1885, een jaar na de zomer dus toen hij mij uit Katwijk schreef dat hij aan een fantastisch verhaal bezig was en me het handschrift van het gedicht *Menschen zond*. (Van Juni 1884 tot Juli '85 geen dagboek).

De Kleine Johannes

„Ik ging langs het strand tegen den nacht. Naast mij bruiste de zee en danste het witte schuim in lange lijnen bij den dreunenden golfslag. Op de rollende woelende wateren glansde het bleeke licht van den avondhemel, die tusschen zwarte, stille wolken doorscheen. Voor mij was nevel en achter mij.

„Ik ging en ging — tred voor tred. Doch de weg wisselde niet. Het kokend schuim bleef aan mijn zijde en het gladde zand onder mij. De zwarte wolken waren stil boven mijn hoofd en bewogen niet door mijnen gang. En ik ging — en ging, tred voor tred, doch alles bleef gelijk om mij. En voor mij was nevel en achter mij, even ver.

„De lange lijnen van land en zee schenen samen te loopen naar een ver punt doch het was verborgen en achter mij schenen zij uit één punt te ontspringen, doch ook daar was nevel.

„Toen kwam een zwarte stip voor mij uit den nevel en werd grooter. De lijnen van land en zee schenen op hem toe te loopen. Hij werd grooter en grooter en bewoog in schrijdenden gang. Het was een mensch, klein en zwart onder de groote stille wolken, naast de glanzende, woelende zee. En ik ging — en niets in de groote ruimte voor mij veranderde en de nevel bleef ver, voor en achter. Doch de mensch naderde. Recht schreed hij op mij toe en zijn tred ging gelijk met den mijnen. En van nabij zag ik zijn blik in den mijnen en zijn bleek geelaat opgeheven in het matte schemerlicht. En toen hij mij naderde week hij niet af. Ik had zijn gang

De Kleine Johannes

van verre niet herkend, doch zijn gelaat was het mijne, als in een spiegel.

„Ik ging door en week niet van mijnen weg. Toen was het alsof een kille schaduw op mij viel — als een ijle mist ging de gestalte door mij heen en het duizelde mij... Ik zag als in een afgrond, in de ruimte van duizend eeuwen.

„Toen schreed ik weder alleen onder de stille wolken, naast de schuimende zee en ik wist, wie achter mij verder ging. Ver bleef de nevel vóór mij en mijn weg wisselde niet, — doch de gestalte verdween in den nevel, — voor altijd.”

Dit merkwaardige stuk ging uit van een heel andere inspiratie dan De kleine Johannes. Niet van een stemming, maar van een beschouwing. De in de nevel gaande mensch, die daar zichzelf ontmoet, maar onlichamelijk.

Men ziet dadelijk hoeveel de voorstelling gemeen heeft met de, niet langs maar over de zee naderende gestalte, die mens genoemd wordt, maar zegt dat zij meer dan mens is, en hem naar de mensheid en haar weedom wijst.

Toen De kleine Johannes voltooid was, en ook deze figuur erin was opgenomen, konden Van Eedens vrienden zich niet daarmee verenigen. Zij meenden dat die gestalte uit een andere sfeer dan het hele boek stamde. Het schijnt dat ik hem daarover geschreven heb, want ik vind onder zijn brieven aan mij een uit Mijsheerenland, van 29 Aug. 1885, waarin het volgende:

Studie

„De verdeling van Johannes (nl. in de afleveringen van de Nieuwe Gids, die 1 Oct. d.a.v. verschijnen zou) vind ik heel goed. De Jezus-figuur zal geheel wegvallen. Ik zal Johannes, na de worsteling met Pluizer, alleen met den Dood laten blijven, zij zullen tezamen door de duinen wandelen naar zee, en de Dood zal met hem spreken, en Johannes zal vragen met hem mede te gaan. Doch bij de zee zullen de menschen hem terugbrengen — hoe precies weet ik niet — doch het optreden van een geheel nieuwe persoon op de laatste bladzijden is niet goed — ik geloof ook onnoodig.”

Nochtans — indien er verandering heeft plaats gehad, niet deze dat de „Jezus-figuur” zou zijn weggenomen. Zij verschijnt in de Nieuwe Gids juist zo als in de boek-uitgaaf, die trouwens niet naar een handschrift, maar naar de tijdschrift-vellen werd gezet.

Van Eeden had zonder het te weten — want hij verkocht zijn auteursrecht voor een schijntje — een boek gemaakt dat in een tiental jaren zijn reis door de wereld zou doen, en dat, meer dan enig ander, de drager werd van zijn schrijversroem.

Het gevoel in Van Eeden had zich verzet tegen de voorstelling dat er niets dan stof zou zijn. Maar tegelijkertijd begon ook zijn gedachte ertegen op te komen.

Hij had Spinoza gelezen, had September 1882 al in zijn dagboek geschreven: „Ik wil nader komen aan de kennis van Spinoza's God” (4 Febr. 1886),

Studie

en als De kleine Johannes aan 't verschijnen is in de afleveringen van het nieuwe tijdschrift, tekent hij aan: „denken kunnen wij ons niet waargenomen voorstellen, denken is niet materieel”. En verder: „de wetten der niet materieele gebeurtenissen uit die der materieele te willen afleiden is volkomen ongerechtvaardigd.” Dit zijn spinozistische stellingen. Hij ging er van uit om, tegenover de medische wetenschap van die dagen, een ondergrond te winnen voor zijn bestudering van geestelijke verschijnselen.

Kort tevoren, de eerste aflevering van De Nieuwe Gids was toen juist verschenen, bracht hij samen met Frank van der Goes enkele weken in Parijs door. Hij was er heengegaan om te studeren onder Professor Debove, met als doel de hem door prof. Pel opgegeven dissertatie over „Le Gavage des Tuberculeux”. Dr. van Renterghem, met wie hij later een kliniek in Amsterdam oprichtte, schrijft hierover in het Liber Amicorum dat Van Eeden op zijn 70^e geboortedag werd aangeboden.

„De jonge arts voelde bitter weinig voor dit saaie onderwerp. Zijn geest toch was vervuld met heel andere dingen: magnetisme, spiritisme, Cumberlandisme, onderwerpen van de dag, die besproken werden met zijn vrienden, waarmede in intieme kring proefnemingen werden verricht. Maar Pel hield vol en Van Eeden zwichtte. In Parijs aangeland leert hij prof. Debove kennen, niet alleen echter als den man die hem zal onderwijzen hoe men teringlijders goed kan doen en hunne kansen op herstel

Parijs: Debove, Charcot

vergrooten, maar als experimentator van phenomenen op hypnotisch gebied à l'instar van de tooneelmatige proefnemingen op hystericae van Charcot! Deze laatste nu maakten grooten indruk op hem, brachten hem in tweestrijd met zichzelf en de gedachte om het experimenteel hypnotisme als onderwerp voor zijn dissertatie te nemen hield hem ernstig bezig."

Het was eerst tegen het eind van zijn verblijf te Parijs dat hij met Charcot kennismaakte. 19 Febr., vijf dagen voor zijn terugkeer schrijft hij mij: „Ik heb vruchteloze pogingen aangewend om bij Charcot toegelaten te worden, waarschijnlijk zal het mij Dinsdag gelukken. Ik zal hem eens interviewen over la suggestion, hier een kwestie van den dag, waaraan hij ook veel doet. Misschien lukt het mij er iets voor de N.G. van te maken."

De N.G. hield hem in Parijs voortdurend bezig. 8 Nov. berichtte hij al dat hij bij Huet gedéjeuneerd had („het déjeuner was zeer smakelijk en zijn witte Bordeaux en cognac waren zeer goed") en bij die gelegenheid tevens Huets gestemdheid ten opzichte van ons tijdschrift had leren kennen.

„Ik zal je vertellen hoe het met de N.G. ging. Mevrouw begon — over sonnetten —, ik moedigde wat aan, lokte uit, en jawel! daar kwam de ontlasting. Een hevige donderbui — het was merkbaar dat hij lang had gebroeid en bepaaldelijk erop was berekend om vandaag los te barsten. Verwaandheid, totaal gebrek aan historische kennis — Kloos' verzen

ridicuul, Persephone middelmatig — repetitie van Keats' Endymion, Johannes grog van Woutertje, goed hollandsch wordt niet meer geschreven, een dwaalweg! een droevige dwaalweg! jullie zult het berouwen en toen bom! een slag op de tafel!"

Deze boosheid, vermoedelijk aangewakkerd door de aanvallen die sommigen van ons op hemzelf hadden ondernomen, dreef intussen spoedig over. Niet alleen dat hij zich tegenover Van Eeden een beminnelijk gastheer toonde, maar ook werden zijn schriftelijke uitlatingen in de naastvolgende maanden veel meer waarderend. In het volgende nummer van de N.G. gaf trouwens Kloos hem de hulde die hem toekwam en zond ik hem overdruk van Toen de Gids werd opgericht, een zending die hij vriendelijk, hoewel enigszins mismoeedig ten opzichte van de nederlandse letteren beantwoordde.

Als redacteuren van De Nieuwe Gids maakten Van der Goes en Van Eeden ook kennis met Maurice Barrès, die door bemiddeling van François Erens zijn opstel *L'Esthétique de Demain: l'Art Suggestif* tot het eerste nummer had bijgedragen. En onder de vrienden van Barrès vonden zij Théodore de Wyzewa, de man die Wagner in Frankrijk heeft ingevoerd.

„Barrès zei mij vanmiddag dat hij Goes „très aimable et très fort” vond. Hoe goed ik met hem opschiet kan je opmaken uit zijn gezegde: „il me semble que je vous ai vu déjà dix mois.” Ik had hetzelfde gevoel. Barrès is een aantrekkelijke in-

nemende jongen, echt jongensachtig soms, maar iemand waarvan men spoedig veel gaat houden. Hij lijkt echter in 't algemeen meer op een van mijn corpsvrienden dan op een van jelui; ik moet echter erkennen dat hij zeer geestig praat en veel gelezen heeft. Naief weg zegt hij dat hij meestal praat over dingen waar hij niets van weet. En hij heeft met Sam (Aletrino) gemeen dat hij belachelijk doorslaat. Als ik dan een ironische opmerking daarover maak lacht hij goedig en zegt: „Ah oui, mais il faut pourtant affirmer ses idées!” Dat noemt hij affirmer. We hebben lang over stijl gesproken en merkwaardig genoeg heerscht er een sterke overeenkomst tusschen onze meeningen over de kracht der woorden en der taal en de zijne. Hij spreekt zelfs van „la couleur des mots”, — hij komt echter tot de gevolgtrekking dat verzen hebben afgedaan (hij kan ze zelf niet maken) en dat proza veel beter is om fijne rhytmus en klank te doen uitkomen dan verzen. Hij zeide letterlijk hetzelfde als jij: „de woorden moeten geen symbolen meer zijn” en „men moet teruggaan tot de schepping der woorden.” Een staaltje van zijn grappige manier van demonstreeën: „als wij het woord cheval hooren dan denken de meesten alleen à une bête à quatre pattes, avec un fiacre à sa derrière.” Dat vond ik een kostelijke definitie, vooral middenin een ernstig discours.

„We hebben ook M. de Wyzéwa ontmoet, een knappe kerel, maar „qui meurt de faim”. Een type, ik heb hem uitgeteekend. Hij vroeg of er holland-

De Wyzéwa — Charcot

sche schilders waren. Waarop Van der Goes antwoordde: Oui, un certain Rembrandt! Daar werd hij een beetje boos om, hij bleek namelijk zeer goed op de hoogte van al onze oudere schilders, maar bedoelde de nieuwe. Alleen de naam Israëls kende hij!”

Zelfs bij Charcot was het redacteurschap van de N. Gids Van Eeden dienstig. De geleerde had namelijk een hekel aan medici, maar niet aan schrijvers die hem konden bekend maken. Vandaar Van Eedens denkbeeld in de N.G. over Suggestie te schrijven.

En niet alleen bij Charcot, maar „in ’t algemeen was de N.G. de beste sleutel om de harten der Parijzenaars te ontsluiten. Bekendheid in een vreemd tijdschrift en in een vreemd land, dat is hun te bekoorlijk. Overigens bleek tussen de franse tijdschriften en dit nederlandse een onderscheid te bestaan.

„Barrès was stupéfait toen ik hem zei dat mijn vrienden mij het scherpst kritiseerden en dat wij elkaars stukken weigerden. Dat was haast even inouï als een jongmensch van 25 jaar die nooit een maîtresse had gehad.”

Van Eedens nieuwe richting in de geneeskunde en zijn weg door de letteren kruisen hier elkaar. Dat deden ze ook werkelijk. Zelfs Barrès deed in die dagen aan suggestie, en men herinnere zich de titel van zijn N.G. artikel: L’art suggestif.

Het duurde intussen nog tot December van het volgende jaar (1886) eer hij optrad met zijn opstel:

Het Hypnotisme en de Wonderen

Het Hypnotisme en de Wonderen.

Tot de N.Gids had hij, na de kleine Johannes, nog maar weinig bijgedragen: een enkel Varium tegen de Gids, de fabel Het Krabbetje en de Gerechtigheid, en een paar kleinere gedichten. Dit wil echter niet zeggen dat hij niet meewerkte. Kloos' bekende kritiek op Bohl's Dantevertaling was hem door Van Eeden aan de hand gedaan, die al sinds een paar jaar een hekel eraan had.

In April was hij gepromoveerd, gehuwd, had de première van De Student Thuis bijgewoond, en zich te Bussum gevestigd als geneesheer. Even vroeger maar had hij in zijn dagboek de spinozistische stellingen aangetekend, die ik aanhaalde. Nu tekende hij er nog iets aan. Huet kwam hem in de gedachte en zijn ongelooft in de vernieuwing van de mensheid. Daarvan wou hij niet weten. Het was waar dat het materialisme gefaald had en dat men niet terug kon naar een verouderd kerkgeloof. Maar „de waarde van de dingen” wordt niet minder omdat men ze slecht begrepen heeft. „Alleen in het beter begrijpen, het dieper bewustzijn van al het onze” — zo schreef hij — „kan de toekomstige gemoedsrust der menschen liggen.” En dat beter begrijpen „moet ontstaan en groeien in de hoofden der besten, der grootsten, der sterksten.”

Uit deze gedachte ontstond Het Hypnotisme en de Wonderen.

„Het is de schuld van hen, die zich rationalisten noemen, dat er eerst zoo laat een licht is opgegaan

Het Hypnotisme en de Wonderen

over een menigte geheimzinnige feiten, over mirakelen, wonderdadige genezingen, magnetische en spiritistische wonderen. Nog zijn er velen die de laatste onderzoeken omtrent het hypnotisme en de suggestie voor kinderachtig gebeuzel houden beneden de waardigheid van een wetenschappelijk man.”

Dit was de kernverklaring. Dezelfde Van Eeden die zeven jaar vroeger zijn vernuft gebruikt had om zijn meisje de belachelijkheid van sommige bijbelse verhalen duidelijk te maken, besteedt nu zijn vernuft aan het aannemelijk en begrijpelijk maken van wonderen, profetieën, tweede gezicht, het zonder merkbare oorzaak bewegen van voorwerpen en de geestesgemeenschap op een afstand.

Maar hier is het zaak goed te onderscheiden. Hij rekende zich, schrijvende als hij deed, niet te behoren tot enige groep van gelovers. Het geloof dat hij, zoals we zagen, gewonnen had was ethisch, esthetisch en wetenschappelijk. Hij geloofde aan de aanwezigheid en de onverwoestbare kracht van goedheid, schoonheid en waarheid. In dit opstel was hij met waarheid bezig en die waarheid was wetenschap. Hij wenste niet tegenover de wetenschap een geloof te stellen, integendeel: hij wilde haar uitbreiden, hij wilde dat zij als onderwerp van haar studie verschijnselen erkende die tot nu toe erbuiten vielen.

Toch was zijn voorliefde, juist voor verschijnselen die tot de occulte en magische gerekend werden, een teken dat hij werd aangetrokken door het niet-weet-

De Psychische Geneeswijze

bare. En niemand wist waartoe die drang hem leiden zou.

Voorlopig kan alleen gezegd worden dat als hedentendage, sprekende van het door Van Eeden hier verdedigde studievak, dat tegenwoordig parapsychologie genoemd wordt, een privaat-docent aan de Leidse universiteit de verklaring aflegt: De parapsychologie beschouwt de phaenomena, die zij bestudeert niet als goddelijke wonderen, noch als uiting van duivelsche machten; zij beweert niet den toegang te openen tot fantastische geesteswerelden; zij wil niets meer, maar ook niets minder wezen dan een nieuwe wetenschap van een groote groep verschijnselen, die omtrent aard en vermogens der menschelijke ziel nieuwe en zeer verrassende uitkomsten geeft, hij daarmee — in 1932 — nauwkeurig zegt wat Van Eeden gezegd heeft in 1886.¹⁾

Toen Van Eeden zijn tweede artikel schreef, *De Psychische Geneeswijze*, als voordracht in het Genootschap Oefening in Wetenschappen te Haarlem gehouden op 19 Januari 1888, en daarna gedrukt in de *Nieuwe Gids* van Februari, had er een grote verandering met hem plaatsgegrepen.

De praktijk in Bussum bekoorde hem niet. Hij voelde weinig voor de betrekking van huisdokter

¹⁾ Dr P. A. Dietz, *De strijd om de Parapsychologie*, Openbare Les, gehouden op Donderdag 20 October 1932, bij aanvaarding van het privatdocentschap in de Parapsychologie aan de Rijks-universiteit te Leiden. N.V. Servire, den Haag.

Kennismaking met Van Renterghem

en pillen draaien, wat hij zelf moest doen bij gebrek aan een apteker, beviel hem nog minder. Terwijl hij erover mopperde en toch niet zag hoe hij eraan ontkomen kon, ontving hij een brief van zijn vriend Ch. W. van Deventer, op dat ogenblik leraar in de scheikunde aan de H.B.S. te Goes. Van Deventer deelde hem mee dat een dokter daar ter plaatse, een zekere Van Renterghem, zijn patienten met hypnose en suggestie behandelde en dat het zeer de moeite waard zou zijn als hij eens overkwam om dat te zien.

Van Eeden was bij Charcot te Parijs geweest, Van Renterghem bij Liébault te Nancy. Het onderscheid tussen die twee lag hierin dat, terwijl Charcot de hypnose alleen bij hystericae toepaste, en meer jacht maakte op verrassende verschijnselen dan dat hij aan de behandeling een therapeutische waarde toeschreef, Liébault, temidden van een boerenbevolking, een uiterst eenvoudige methode van in slaap brengen volgde en geen andere dan therapeutische bedoeling had.

„Waar Charcot tot het besluit komt — zegt Van Renterghem in het *Liber Amicorum* — dat hypnotiseeren gelijk staat met het verwekken eener kunstmatige zenuwziekte, dat het een gevaarlijk wapen en een therapeutisch agens is van twijfelachtig nut en hoofdzakelijk bruikbaar voor onderzoek bij hysterischen, verklaart Liébault, op grond van eigen ervaring, dat iedereen en vooral de gezonde mens in meerdere of mindere mate vatbaar is voor hypnose

Liébault

en suggestie, dat hysterischen in de bij haar verwekte hypnose een gemengd beeld vertoonen van hysterie en hypnose en dat suggestie, volgens zijne voorschriften toegepast, een volkomen betrouwbaar, machtig geneesmiddel is."

Hoewel reeds in 1866, toen hij geneesheer was te Pont St. Vincent in Lotharingen, Liébaults eerste boek verscheen, duurde het tot 1884 eer zijn vakgenoten hem erkenden. Toen eerst begon zijn roem, door de uitgaaf van twee boeken waarin Dr. H. Bernheim, professor in de interne geneeskunde te Nancy (waarheen Liébault verhuisd was) zijn methode en haar resultaten uiteenzette.

Van Renterghem was in April naar Nancy gegaan en was nu bezig Liébaults geneeswijze toe te passen. Van Eeden kwam, zag en was overwonnen. Veertien dagen na zijn bezoek stelde hij Van Renterghem voor dat zij tezamen een kliniek voor therapeutisch hypnotisme te Amsterdam zouden vestigen. Vandaar dat hij in Haarlem over Psychische Geneeswijze las.

Een artikel over Liébault, door Van Renterghem, in de Nieuwe Gids van Aug. 1887 was voorafgegaan. Door Van Eeden waren daaraan een paar bladzijden toegevoegd. De twee geneesheren werkten praktisch en ook theoretisch samen, en deden dat ook in de volgende jaren bij het uitgeven, in het frans, van hun klinische ervaringen. Geheel op zijn eigen naam staat evenwel het korte artikel in de N.G. van Oct. 1888: Ons Dubbel-Ik.

Ons Dubbel-ik

Hier verschijnt Van Eeden, niet alleen als geneesheer, maar als denker en schrijver, en met een term die vóór hem niemand gebruikt had.

Lang daarna eerst, zegt Van Renterghem, verscheen in A. Janet's *La Double Conscience*, een behandeling van hetzelfde onderwerp.

Hij begon met nadruk te leggen op de spinozistische gedachte die hij in zijn dagboek van 1882 had aangetekend: dat er namelijk twee gebieden zijn, het fysische en het psychische en dat die beide niet uit elkaar kunnen verklaard worden: „Wij kunnen de hersenstructuur bestudeeren en zeggen: *als* wij denken gebeurt er dit en dat, — maar *wat* denken *is*, weten wij beter door ons zelve.” Zo ook zouden wij „precies kunnen weten wat er gebeurt als iemand pijn heeft, wat er verandert in zijn zenuwelementen, maar iemand die nooit pijn gehad heeft zal daar nog niet voldoende uit leeren wat pijn is. Men moet aannemen” — gaat hij voort — „dat het éenzelfde ding is dat wij aldus op twee wijzen gewaarworden. Wij zijn gedwongen b.v. denken voor identiek met bepaalde werkingen der hersencellen te houden. Wij kunnen het nooit zeker weten, maar hun onveranderlijk samengaan brengt er ons toe.”

Hiervan uitgaande meent hij dat psychische voorvallen het best langs psychische weg bestudeerd worden. „Even onafhankelijk als de metaphysici kunnen de psychologen voortgaan met hun onderzoek van ons geestelijk bestaan, zonder dat zij be-

Ons Dubbel-ik

hoeven te wachten totdat de onderzoekers der sensueel waarnemingen klaar zijn met hun microscopie, hun analyses en vivisecties."

Na op deze wijze grond te hebben gewonnen voor zijn psychologische experimenten beschrijft hij een proef van gesuggereerde hallucinatie. Juister gezegd van gesuggereerde negatieve hallucinatie. D.w.z. er wordt iemand gesuggereerd dat de proefnemer *niet* aanwezig is. Onder deze suggestie *is* de proefnemer ook inderdaad voor die persoon niet aanwezig. Hij ziet hem niet, hoort hem niet, voelt hem niet (zelfs niet als hij hem met een naald prikt). Alle andere aanwezigen ziet, hoort en voelt hij daarentegen wel.

Nochtans blijft de patient zo onmiddellijk met de experimentator verbonden dat als deze hem fluisterend zegt iets te doen, hij het doet, en dan meent het uit zichzelf te doen.

Klaarblijkelijk, zegt Van Eeden, heeft er in de persoon die op die wijze gesuggereerd is, een bewustzijnsplitsing plaats gehad. Hij leeft in tweeën. Hij ziet en ziet niet, is horende doof, neemt waar en weet niet dat hij waarneemt. „Zijn gewone ikheid, de ikheid die leeft van dag tot dag, de ikheid die men gewoon is als het eenig bewustzijn te vertrouwen, bemerkt niets van een gedeelte der omringende dingen, een andere ikheid die wij nog weinig kennen, die machtiger is dan de eerste, die pijn en reflexbewegingen kan onderdrukken, die redeneeren en gehoorzamen kan, die andere neemt waar scherp en getrouw, houdt wacht bij de zintuigen en laat

Van Eeden's innerlijk

alleen die indrukken door tot het gewone bewustzijn die hij weet dat volgens het consigne doorge laten mogen worden.”

Hierna volgt wat voor de kennis van Van Eeden het belangrijkste is. „In mijn vorig opstel, zegt hij, heb ik de meeste fransche schrijvers navolgend, gesproken van „het Onbewuste”. Deze term is onjuist, een persoonlijkheid die met overleg handelt, die logisch antwoordt, die zich alles herinnert wat er is voorgevallen, zoowel wakend als slapend, dus meer nog dan de gewone wakende persoonlijkheid, kan niet *onbewust* genoemd worden. Men moet het een tweede persoonlijkheid noemen, een dubbel-ik.”

Van Eeden was er hier in geslaagd op een wijs die hem wetenschappelijk bevredigde, door experiment en redenering, een mening waar te maken die hij altijd gehad had: namelijk dat hij uit twee persoonlijkheden bestond. Deze uitdrukking vindt men in zijn Dagboek al vroeg en herhaaldelijk. Toch kan men niet nalaten in zijn redenering een sprong te zien. Het hebben van een hallucinatie, het onderhevig zijn aan bewustzijnsplitsing bewijst dat de persoonlijkheid — als we persoonlijkheid en bewustzijn laten samenvallen — gesplitst kan zijn. Maar het bewijst niet het bestaan van twee persoonlijkheden. Het zo uittedrukken is treffend, maar het is een beeld.

We zullen laten zien dat voor Van Eeden het aannemen van twee ikheden noodzakelijk was.

Men zou geneigd zijn te denken dat iemand die

Van Eeden's innerlijk

in zó korte tijd een nieuwe studierichting en zo bevredigende werkzaamheid gevonden had, terwijl hij tevens gelukkig getrouwd was en de roem van zijn blijspelen en van De kleine Johannes hem nog omzweefde, een levenslustig man moest zijn.

Maar het tegendeel was het geval. De vreugde die hij in zijn verlovingstijd gesmaakt had en waaruit het sprookje ontstond, was geheel verdwenen. Men heeft zijn Dagboek maar intezien om te bespeuren dat de hele tijd na zijn huwelijk van innerlijke depressie getuigt.

Ik heb het spreken over zijn innerlijk zo lang mogelijk uitgesteld. Nu moet ik er wel van spreken en terugkeren tot zijn oudste dagboeken.

Het feit van die dagboeken al is merkwaardig. Zeker, men kan zeggen dat zij het gevolg waren van een aangeboren schrijversdrang. Zijn vader was schrijver — zijn grootvader had pakken schrifturen nagelaten: verzen, komedies. Maar de aard van de dagboeken is eigenaardig: ze zijn vol raadselen en stellen dadelijk het probleem van hoe Van Eeden was.

Als hij in Amsterdam telkens naar Haarlem verlangt, naar de duinen, — als zijn gevoel in konflikt komt met zijn wetenschap, — dan is daarin niets verontrustends, men kan het zo zien alsof de tweestrijd hem van buiten af werd aangedaan. Zo zag hij het zelf. Maar als men zijn aantekeningen leest, te beginnen met December 1874, dan is men daar zo gerust niet op. De gevoelige jonge man die voldoende zou geweest zijn om verlangen en konflikt

Dagboekschrijvers

begrijpelijk te maken als gevolg van de omstandigheden, blijkt dan altezeer zelf vol gevaarlijke ondiepten en zandbanken. Men kan met die eenvoudige voorstelling van zijn lotgevallen niet langer tevreden zijn.

Er zijn meer dagboeken van zeer jonge mensen. Uit mijn eigen tijd ken ik er twee. Marie Basjkirtseff begon op haar twaalfde, dus een paar jaar vroeger dan Van Eeden. Otto Braun op zijn negende, dus heel en al als een kind. Beiden zijn doordrongen van hun ongewoonheid, beiden bezielde door een eierzuchtige wil. Beiden zijn zeker, twijfelen niet aan zichzelf. Juist tegenover twee zulke wonderkinderen, — want wonderkind waren ze beiden, al wilde Otto Braun zo niet genoemd worden — juist tegenover deze twee kan men Van Eedens eigenaardigheid het best zien afsteken. Zoals hij van het begin af verschijnt in zijn dagboek, is hij buitengewoon onzeker. Hij leeft onder een druk die niet uitgaat van de buitenwereld, want uiterlijk heeft hij alles wat hij wensen kan, maar die inhaerent aan zijn wezen is. Het is geen melancholie. Melancholie kan een geluk zijn, omdat ze de mens afsluit in zichzelf en hem de weelden geeft van zijn innerlijke eenzaamheid. Melancholie kan waardig zijn, omdat ze ondoordringbaar maakt voor de verlokkingen van de blijgeestigheid. Van melancholie was in Van Eeden niets, ook niet als men het woord vertaalt met zwaarmoedigheid. Hij was niet zwaarmoedig, ook niet als het hem tegenliep. Maar of het mee- of tegenliep,

Van Eeden's innerlijk

hij was altijd onzeker, hij vond in zichzelf geen vaste grond.

Ik houd het voor zeker dat zijn dagboek ontstond uit het besef daarvan. Hij zoekt het houvast aan het opschrijven en later blijkt telkens weer dat hij het geschrevene overleest om er zijn ontwikkeling uit op te maken, het verschil tussen toen en nu. Als hij oud is en het boek voor de pers gereed maakt, zegt hij dan ook het uittegeven ten bate van hen die weifelen en worstelen. Dat was in zijn laatste jaren, toen hij ziek en rooms was. Alles wat hij in die inleiding zegt, moet men dan ook niet aannemen. Hij zegt er toch ook: „Uit werkelijke genegenheid tot mijn medemenschen zijn deze boekjes ontstaan.” Dit is klaarblijkelijk onjuist. De genegenheid tot zijn medemenschen had er niets mee te maken. Maar ze bevatten „momenten van zelfinkeer en zelfbeschouwing” en op het woord „weifelen” moet men nadruk leggen, meer dan op het woord „worstelen”.

Het begint al op de eerste bladzij. Tweeërlei twijfel komt daar op. Eerst omtrent zijn beroep. Het moet dan maar dat van dokter zijn. We weten hoe vaak zijn inzicht nog veranderde. Dan omtrent zijn geloof. Hij leeft in de gedachte die hij nog jaren houden zal. Hij noemt zich atheïst. Maar „ik hoor veel praten over menschen die in hun jeugd twijfelden en atheïsten waren en naderhand tot het ware geloof terugkeerden. Zou ik dat ook moeten doen?” En ook hiervan zegt hij, dat hij eraan twijfelt, want hij voelt zich verlicht en beschaafd en kan toch

De pijn van de onzekerheid

naderhand niet dommer worden.

Men moet evenwel de pijn van de onzekerheid niet in de eerste plaats zoeken in zijn plannen en denkbeelden. Ze lag dieper en meer op zichzelf, als een ingeboren eigenschap. Ook zonder plannen en denkbeelden kan iemand het geluk voelen van een innerlijke zekerheid, het geluk van een vastgegronde persoonlijkheid. Dit geluk nu juist miste hij. Men kan de aantekeningen in het Dagboek lezen, van dag tot dag, van maand tot maand, van jaar tot jaar, en men wordt onveranderlijk getroffen door één-zelfde afwisseling: het geluk dat er alweer niet is, het geluk dat er is, maar wel kort van duur zal zijn.

Men kan die bepaling niet begrijpen als men niet weet wat men in dit verband onder „geluk” heeft te verstaan.

Het was velerlei en ik zal trachten enkele aspecten ervan naast elkaar te plaatsen.

Hij was het beminde kind van bei zijn ouders. Zijn vader ging graag met hem wandelen. Hij was weetgierig en dacht al jong over allerlei onderwerpen. Hij hield van scherts en zijn vader schertste graag. Zijn moeder vertroetelde hem. Beide ouders trokken hem voor boven zijn broer, Johan, die moeilijk in de omgang was. Thuis was hij goed opgeborgen. Hij voelde er zich veilig en beschermd. Ook enigszins verwend en niet te erg bestraft als hij slecht gehumeurd of driftig was.

Hij had goede vrienden. Niet overveel, maar jongens van wie hij hield en die dat waard waren. Ze

Jeugdvriendschappen

waren heel anders dan hij, konden de draak steken met zijn dromerijen, maar bewonderden hem toch om de dingen die zij niet konden en hij wel: tekenen, opstellen maken. Hij kon met hen praten en — wat een stadskind niet kon — de middagen in de duinen doorbrengen. Dat was een groot geluk, ook al omdat hij, dank zij zijn vader, van planten en dieren meer wist dan de meesten.

Hij had ook — en dat was een belangrijk punt — van jongs af vriendinnetjes. Hij noemt er een hele rij van vóór zijn dagboek, en in het dagboek zelf ontmoeten we er enkele. Met name de laatste, de belangrijkste. Zij vonden hem lief, en hij kon zich met hun manieren beter verenigen dan met die van zijn vrienden. Hij was geestig en kon praten. Zij voelden zich tot hem aangetrokken en hij was gelukkig met hun genegenheid. Toen hij zestien was vond hij de vriendin die het een paar jaar blijven zou. Ze was vier jaar ouder dan hij, maar dat was juist goed. Want wat hij klaarblijkelijk bij haar zocht, was het gevoel van bemind en tegelijk beschermd te worden.

Dat bemind worden, of tenminste, in getemperde verhouding, een goede indruk maken, was voor hem van heel grote betekenis, want dat anderen van hem hielden en tevreden over hem waren, gaf hem het gevoel dat hij ook over zichzelf tevreden kon zijn. En hiermee raken we de aandoening waarop alle geluk uitliep: het tevreden zijn met zichzelf.

Van nature, zagen we, was hij dat eigenlijk niet.

Van Eeden's innerlijk

Hij had een uiterlijke bevestiging nodig, omdat de innerlijke hem ontbrak. Zijn klachten over de afwezigheid of de vluchtigheid van het geluk waren dus inderdaad klachten over de afwezigheid of vluchtigheid van zijn goede mening over zichzelf.

In zijn dagboek nu gaf hij zich een houvast. Van dag tot dag zou hij opschrijven wat hij dacht en vond, ook en vooral over zichzelf. „Momenten van zelfinkeer en zelfbeschouwing.” Maar nu sprak het vanzelf dat deze dagboek-schrijver, tegenover een zo onzeker persoon, die van zichzelf wist dat hij onzeker was, onvermijdelijk de houding kreeg van een zedeleraar. Hij wou gelukkig zijn, dat wilde zeggen met zichzelf tevreden. Als hij het was kon hij het zeggen, maar hij moest tevens waarschuwen dat dit geluk, die tevredenheid wel eens gauw kon ophouden. Het was ook mogelijk dat hij het niet was: gebeurde dat, en het gebeurde zeer dikwijls, dan moest hij het niet voorbijzien, het niet over zijn kant laten gaan. Hij moest het boeken en er de schuld van geven, aan zichzelf of aan de omstandigheden, maar altijd de schuld geven.

Het gevolg is dat men het dagboek niet lezen kan zonder vasttestellen dat hier iemand is die, niet enkel maar met zichzelf bezig is — dat doen al zulke dagboekschrijvers — maar die zichzelf niet met rust kan laten.

De innerlijke onzekerheid zet zich om in de noodzaak tot zedemeesteren, eerst over zichzelf, maar — als de plooi eenmaal gezet is — ook over anderen.

Van Eeden's innerlijk en de ontwikkeling daarvan

Men kan de drijfkracht van dit zedemeesterschap het geweten noemen, en dat is het ook, maar als de natuur ja zegt en het geweten zegt neen, en dit gebeurt zonder uitwerking van ogenblik tot ogenblik, dan krijgt de persoon in wie dit omgaat iets topperigs, dan vreest men dat het konflikt tussen die beide wel eens fataal kon zijn.

Ondanks dat Van Eeden gelukkig getrouwd was, ondanks de voldoening van zijn samenwerking met Van Renterghem, was het getob teruggekomen en kon hij het gevoel hebben, dat hij, wat zijn innerlijk leven betrof, opnieuw beginnen moest.

2 Maart '87 lezen we: „Mijn laatste werk is mislukt. Nadat het af was ben ik weer twee maanden suf, gedrukt en lui geweest.” Dan haalt hij de verzen van Wordsworth uit zijn *Intimations of Immortality* aan:

But yet I know, where'er I go,
That there hath past away a glory from the Earth.

en zegt: Dit heeft mij benauwd en beklemd, nu bijna een jaar.

Nu bijna een jaar. Dat wil dus zeggen van dat hij, op het hoogtepunt van zijn geluk, Amsterdam verliet.

Ook nu erkent hij de liefde die hem omringt, het „uiterlijk volmaakte geluk” waarin hij leeft, maar het drukt hem.

Er zijn niet zo heel veel aantekeningen van de volgende jaren, maar die er zijn geven uiting aan

Eerzucht — Verlangen naar roem en hulde

onvoldaanheid. En — men begint te twijfelen of het ooit weer anders wordt.

„Wat verlang ik toch?” — zegt hij een maand na de vorige aanhaling — „Het is toch geen eerzucht, is het wel?”

Dit is een vraag die ons terugwijst naar de jeugdjaren, die we zo straks beschouwd hebben. Hij had de eerzucht gehad, bemind, gekoesterd, bewonderd, geveleid te worden. Hij had zó willen zijn dat hij recht had op die genegenheid, die hulde. Daarom eigenlijk had hij zichzelf onder opzicht gesteld, had hij geaarzeld, gewiefeld, was het topperige baasje geweest van zijn oude dagboeken. Langzamerhand was het klaar geworden dat tot het bereiken van zijn doel één werkzaamheid dienen moest: het schrijverschap.

Schrijvers als Strauss en de Amicis hadden een ware verrukking in hem teweeggebracht. Hij wou Strauss gelijken, hij wou Amicis om de hals vallen. Zijn Strauss-achtige schrijverswoede had zijn gevoel tot zwijgen gebracht en had hem zijn meisje gekost. Maar er was in zijn droom van schrijver te zijn somtijds een begeleidend verschijnsel geweest, dat we tot nog toe niet hebben opgemerkt.

29 Maart 1876: „Ik heb allerhande groote ideeën van beroemd te worden en te schrijven.”

7 Juni: „Als ik toch zoo zit te soezen bij de tantes in de tuin, dan gaat er heel wat door mijn hoofd. Ik denk van alles: wat moet ik worden? heb ik aanleg voor schrijver? Zouden de menschen mij op de handen dragen? Zou ik een grooten naam krijgen? (dergelijke illusies zijn niet zeldzaam).”

Van Eeden's innerlijk

Soms verschijnt de gedachte van de roem zonder dat hij aan schrijven denkt.

23 October 1876: „Mijn grootste liefhebberij is tegenwoordig de zonderlingste illusies te maken, zoo-als ik dat vroeger meer kon doen en er dan heele nachten aan te geven. Als ik me verveel, stel ik mezelf voor, of schatrijk of met ontzettende vlugheid of spierkracht begaafd. Ook wel als een muzikaal genie, dat door eigenaardige melodieën iedereen weet te boeien als wijlen Orpheus. Dan denk ik wat ik dan zou kunnen doen, hoe iedereen mij zou ontzien en vereeren en somtijds raak ik er zoo in, dat ik met eenige moeite weer tot de conclusie kom, dat dergelijke dingen niet voor mij zijn weggelegd.”

Zonder twijfel was dit eerezucht en wel altijd van dezelfde soort, opgenomen te worden in een toejuichende gemeenschap. Wat hij het allermeeest vreesde was eenzaamheid, en terecht, omdat hij innerlijk onzeker was.

Onder de invloed van zijn verloofde werd de eerezucht teruggedrongen. In hun schriftelijk verkeer kon hij zich uitstorten en werd de verantwoordelijkheid voor zichzelf, die hem altijd zo benauwde, voor een goed deel door haar overgenomen. Zij leerde hem het „weldoen en blij zijn”, het gelukkig zijn in bescheiden plichtsbetrachting.

Maar de omgang met de Amsterdamse dichters en schrijvers, deed hem beseffen dat hij, zonder overspanning, ook wel iets kon. Zo waren zijn blijspelen

De droom van eenzaamheid

en zijn Johannes ontstaan. Hij was bewonderd, hij was toegejuicht. Hij kon tevreden zijn met wat hij gedaan had. Maar elk genot wekt de honger naar meer.

Hij kon niet eenzaam zijn, en het is volstrekt niet vreemd, het ligt integendeel in de rede, dat uit deze pijnlijke onmogelijkheid juist de droom van een niet pijnlijke, van een onaantastbare eenzaamheid ontstond. Telkens als het met de gemeenschap tussen hem en anderen niet geheel gelukte, droomde hij van zich lostescheuren, van boven haar uit te zijn, van een eenzame, maar dan ook een koning of een god te zijn.

Een enkele keer beleefde hij zulk een eenzaamheid.

„15 Sept. 1876: Veel opgewekter ben ik nog niet, ik heb een wandeling gedaan, alleen over de duinen en 't was juist of ik droomde. Ik had een gevoel alsof *ik* daar gebiedster was, alsof boomen en duinen mij groetten en als hun heer erkenden, alsof ik daar trotsch en eenzaam rondwandelde tusschen mijn vazallen en die wereld alleen voor mij bestond.”

Maar heel vaak spiegelt hij zich een eenzaamheid voor als gedachte, als levenshouding. Als hij moeite had met zijn omgeving, dan kwam al heel gauw de gedachte op, koud en egoïst te zijn. Dan wilde hij het leven als een schouwspel, dat hem niet aanging, voor zijn ogen zich laten ontrollen. (5 Juni 1877).

Die gedachte kwam later ook op in de vorm van een wijsgerige beschouwing.

De eerste goede gedichten. De datering ervan.

„Als ik naar de stem (van de weetlust) luister, dan ben ik geheel alleen. Ik ben mijzelve en beschouw wereld en menschen als van een verwijderd standpunt. Ik acht alle gewone gebeurtenissen en gevoelens ver beneden mij, die liefde, die ik wel eens het hoogste geacht heb, laat mij geheel onverschillig. Al is het geen dierlijke drift, het is toch een gewaarwording waarmede mijn hooger ik niets te maken heeft.”

Zoals ik zei, door zijn verloving waren dergelijke gedachten teruggedrongen. Maar zien we nu een gedicht dat hij schreef, juist vóór zijn huwelijk.

Hij was pas begonnen enigszins goede gedichten te schrijven tegen 1883. De Wonderbloem is gedagtekend op Juli van dat jaar. Nu het Dagboek verschenen is, kunnen we zien dat het gedicht de overbrenging in verzen is van een aantekening, die 4 November 1879, zes maanden na zijn afscheid van Ati, geschreven werd. De voorstelling is in beide geheel dezelfde. Een knaap die alleen komt om te aanschouwen, wandelt in een tuin (de tuin des levens, zegt het proza) en geniet stoorloos, totdat hij één bloem ziet, de schoonste van alle, die hij plukken wil. Maar als hij haar aanraakt, sluit ze zich, als hij haar kust wonden hem de doornen, als hij haar loslaat, hangt ze geknakt aan haar stengel. In de verzen heeft hij, onder de invloed van Shelley's Sensitive Plant, en misschien van een kort tevoren verschenen hollands gedicht, veel meer uitgedrukt dan in het proza. Een werke-

De eerste goede gedichten. De datering ervan

lijke teerheid, het werkelijke gevoel van een geluksdroom die verloren is.

Het beste van die soort gedichten is evenwel Zomernachtwind. Het is in de Jeugdverzen niet gedateerd, maar ik bezit het in een handschrift dat niet van voor 1884, en ook niet van veel later zijn kan, en dat klaarblijkelijk de oudste, van de gedrukte afwijkende tekst vertegenwoordigt. Het draagt daarin de titel Nacht. Ook in dit gedicht is een klacht om de kortstondigheid van 't geluk.

In De Nieuwe Gids verschenen daarop Schemering en Aan Zee, waarvan het eerste het rustige afwachten van de dood, het tweede de angst voor de oneindigheid uitdrukt. In hetzelfde deel (het tweede van de eerste jaargang) vindt men nog: eerst Booze Droom, dat onder de indruk van toenmalige poëzie geschreven, weinig opmerkelijks heeft en ten slotte het gedicht, dat daar Stemming heet, maar later, in Enkele Verzen de titel kreeg van Noordewind.

Het is daar vóór Schemering en Aan Zee geplaatst, wat, geloof ik, niet met de datum van zijn ontstaan overeenkomt. Maar hoe het zij, het merkwaardige is dat juist dit gedicht ten druk werd aangeboden in de zomer van 1886. Het verscheen in het Augustusnummer.

De wind waait hoog en kent de menschen niet.
Hoog wil ik stijgen met den Noordewind,
boven 't gerucht der stemmen — boven 't licht
der volle straten. Weg! het warm gewoel,
de weeke druk van menschen om mij heen!

Noordewind

Ik wil éens vrij zijn, éens oneindig vrij,
dat er geen liefde en lachen om mij is,
geen zoete stem, geen blik van vriendenooogen,
geen weekheid en geen weemoed en geen lust!

'k Wil eenzaam stijgen in den Noordewind,
die in den killen nacht gestadig waait,
groot en onwetend.

Stijgend wil ik neerzien
met kouden blik en onbewogen mond
op wat voor eeuwig wegzinkt onder mij.

En als de passies die 'k heb liefgehad
zich aan mijn kleedren hechten en 't gelaat
met schreien heffen en mij angstig vragen,
haar niet alleen te laten in den nacht . . .

dan zal ik zwijgend hun gekromde handen
losmaken van mijn kleed, — en als zij vallen
zal ik niet siddren bij den doffen slag . . .
maar zingend rijzen in den kouden nacht.

Hier voor het eerst stelt Van Eeden in verzen het ideaal van een hoge en gevoelloze eenzaamheid, dat wil zeggen: niet het ideaal van zijn aard, want eenzaamheid is het pijnlijkste wat hij weet, maar het ideaal waarmee hij zijn aard contrarieert. Hij die tot nu toe zijn beste geluk gevonden had in de bescheiden sfeer van de sympathieke gemeenzaamheid, gaat nu, daar die gemeenzaamheid ophoudt tot hem doortedringen, zichzelf verbeelden als de grote Eenzame.

Dat te zijn, was niet alleen eierzucht, maar het was

De Eigen Uitvaart

een eierzucht, in strijd met zijn natuur.

In het volgende nummer van *De Nieuwe Gids* verscheen zijn eerstvolgende gedicht, geschreven te Bussum in het najaar van 1886. Oorspronkelijk heette het *Finis*, later *De Eigen Uitvaart*.

Hij, de Dichter, die liefgehad en gehaat heeft, wil eens nog de gestalten groeten van wie hij scheiden gaat. Hij, hun goede koning, wil ze eens nog zien langs zich trekken, om dan aan hen te ont-rijzen in de eeuwige nacht.

Hoe geheel dit gedicht ook beantwoordt aan wat hij wilde dat het zijn zou, een grote en plechtige apothéose van zijn eigen persoonlijkheid, — toch laat de gedachte ons niet los dat hij die persoonlijkheid misverstond.

Een jaar later, als hij zijn werk niet meer te Bussum maar in de kliniek te Amsterdam heeft, en, zoals we zagen, alle reden had om over zijn werkzaamheid voldaan te zijn, tekent hij aan (22 Sept. 1887):

„Mijn bezigheid in Amsterdam bracht wat verandering, wat afleiding, maar in den grond mijns harten vind ik het een dwaasheid, een onzin, een tijdverdrijf, een verdoovende last. Ik houd volstrekt niet van menschen, het weten van de zaak is mij genoeg.” En dan, met een bitterder kritiek dan iemand zou wensen te schrijven: „*Finis* is een mooi vers, maar sla ik geen linksch figuur, na dat afscheid nog te blijven zeuren en doorpraten? Precies een verlegen jongen, die zijn afscheid gezegd heeft

Winfried

en niet weet hoe hij nu weg zal komen.”

Van Eeden — dagboek en gedichten bewijzen het — was in een moeilijke klem geraakt. Hij zocht grootheid en hij zag er gene die met zijn natuur in overeenstemming was.

Dank zij het dagboek, kunnen wij nauwkeurig zien welk werk hij zich, bij het begin van zijn bussumse tijd had voorgenomen. De aantekening staat op 20 Juli 1886.

„Ik ben begonnen aan het eerste van mijn drie plannen. Het eerste is Winfried. Een drama. Winfried zoekt den dood aan het strand. Er is niets in 't leven hem groot genoeg. Hij ontmoet Jezus, die nog op aarde rondwandelt. Jezus wijst hem nog een taak die groot genoeg kan zijn. Een volk dat vrij wil zijn en zichzelf regeeren. Jezus zal hem den weg aangeven dat te doen.

Winfried is troonopvolger in het land. Hij verkeert onder 't volk. Hij maakt er een vriend, een dweeper en een vriendin, een hoer. Zij zullen hem helpen. — Hij wordt door koning en regeering vervolgd. De koning sterft en hij regeert. Hij doet alles goeds wat hij kan. Het volk staat tegen hem op — en zijn vriend vermoordt hem als verrader.”

Een tweede Jezus dus, niet alleen in bedoeling maar ook in levensloop. Alleen onder andere omstandigheden dan de eerste. In Van Eedens later werk zullen we deze conceptie nog meer dan eens aantreffen.

Maar van dit drama Winfried bezitten we niets

Winfried

dan het fragment dat in de Jeugdverzen werd uitgegeven. Het is wel alles wat ervan voltooid werd, maar wij zullen hem in de volgende jaren nog erop terug zien komen. In 1891 (5 Febr.) noemt hij het dan nog eens: hij heeft dan een stuk eruit in het album van een vriendin geschreven.

Het zijn twee bedrijven: het eerste is Winfried aan het strand van de zee, waarin hij sterven wil, en geroepen wordt hij door Jezus die hem door de mist nadert. We kunnen niet anders dan denken aan de bladzij uit het dagboek van 1885, die ik heb aangehaald toen ik het slot van de kleine Johannes besprak. Jezus sterkt zijn kleinmoedigheid en belooft hem, in de wereld, een groot werk. Het tweede toont weer Winfried, bij late avond in de duistere straat van een grote stad. Op last van Christus komt hij de mensheid troosten en de eerste die hem verschijnt is een vrouw, een lichtekooi die hem vraagt met haar meetegaan. Hij overtuigt haar van haar innerlijke reinheid en zij volgt hem.

Het is een zeer slap stuk, in verzen die nergens doeltreffen. Het is duidelijk dat Van Eedens denkbeeld wel een sentimentele waarde voor hemzelf heeft, maar dat het niet in hem leeft, niet door hem belichaamd werd.

Ik ga voort met mijn aanhaling uit het dagboek van 20 Juli.

„Het tweede (werk dat v. Eeden voor had) is Jahwe's val." Hier is dus reeds het onderwerp dat later de Broeders werd. We zullen er later op terugkomen.

Het Socialisme — Don Torribio

„Het derde is een comédie: Don Torribio.”

Dit is het stuk dat toen werkelijk ontstond en in De Nieuwe Gids van Febr. '87 werd uitgegeven. De aanleiding tot dit blijspel lag in de tijdsomstandigheden.

Enerzijds het hoe langer hoe forser opdringen van de werkloze en ontevreden arbeiders, die hun nieuwe leer verkregen in het socialisme, hun profeet in Domela Nieuwenhuis, hun orgaan in Recht voor Allen, hun volksredenaar in een spreker als de boekhandelaar Fortuyn. De voorstanders van Algemeen Stemrecht hielden in September 1885 een „nationale meeting” in Den Haag, waarbij de sociaal-democraten openlijk de rode vlag ontplooiden. Niet alleen in Friesland, waar men dacht aan afscheiding, maar ook in Amsterdam hoorde men spreken van de omwenteling die aanstaande was. Ik herinner me bepaalde dagen waarop de revolutie vertrouwelijk werd aangekondigd, en dat niet door heethoofden, als de volgende nacht te zullen losbreken. Ook in de kring van de Nieuwe Gids leefde men in dergelijke verwachtingen. In het Juli-nr. schreef Van de Klei, d.w.z. P. L. Tak: „De sociale quaestie is zeker nog niet rijp in dien zin dat een aannemelijk en uitvoerbaar denkbeeld voor een gewijzigde maatschappelijke orde voor ons ligt. Maar zij is zeer nabij de rijpheid in dien anderen zin, dat het binnen niet al te langen tijd ondoenbaar zal blijken de eerste en meest algemeene eischen van de zoogenaamde arbeidende klasse aftewijzen... De revolutie van

Het palingoproer

1789 riep de gelijkheid van allen *voor* de wet in 't leven; de voortgaande ontwikkeling der denkbeelden, al of niet in een geweldige omwenteling uitbarstende, moet deze gelijkheid ook *in* de wet brengen." In de volgende maand kwam een bloedige gebeurtenis de gedachte aan een volksoproer nog naderbij brengen. De takteloosheid van een politie-beambte, die de Jordaners hun oud vermaak van het palingtrekken beletten wou, had een verzet doen uitbreken dat alleen door geweursalvo's onderdrukt kon worden. Toen ik 's avonds door de Jordaan ging stapte ik over plassen, die me voorkwamen bloed te zijn. In zijn Augustus-kroniek schreef Van de Klei: „Ik begon deze bladzijden te schrijven, toen het geknetter van het geweervuur nabij de Lindengracht mij nog in de ooren klonk"; en het volgende nummer begon met een uitvoerig opstel van Diederik van Amstel, d.w.z. J. de Koo, redacteur van de Amsterdammer, getiteld Het Palingoproer. Met socialisme had dit niets te maken. Toch werd de onderdrukking gevolgd door vervolgingen van socialisten. Mr. W. A. Paap, gedurende de eerste N.G.-jaargang lid van de redactie, trad op als hun verdediger.

In de Nieuwe Gids zelf was het socialisme nog niet doorgedrongen. Tak was secretaris, Van der Goes lid van de Liberale Unie, de kiesvereniging die zich van het oud-liberale Burgerplicht had afgescheiden. De Koo was hun leider, en hun partij werd de Vrijzinnig-demokratische. De dichters, ook Van

Een Parábel

Eeden, hielden zich buiten de politiek.

Van Eeden vooral was niets dan toeschouwer. In zijn dagboek schreef hij op 1 October '85 een kleine fabel.

„Er was een rijk man, die had een groot beest in een kooi. Hij voedde het, omdat hij het voor zijn plicht hield en hij hield het in zijn kooi, omdat hij meende dat het zoo behoorde. Het beest was ook nuttig voor hem. Het was zeer sterk en kon steenen breken en zwaar werk doen, ja, het was zoo sterk dat de rijke man het niet aandurfde, ook daarom hield hij het in een kooi.

Er was eens een dichter gekomen om het beest van den rijken man te zien. Hij keek er lang en bedenkelijk naar, nam daarop een zeer groot stuk krijt en schreef boven het hok: Schrecklichster der Schrecken. Die dichter heette Schiller. Er kwam ook een wijsgeer om het wonderlijke beest te zien. Deze keek nog bedenkelijker dan de dichter en zeide tot den rijken man: „Is het beest gegroeid?” „Hm!” zei de rijke man, „het is misschien wel iets grooter geworden.” — „Ja! ja!” zeide de wijsgeer hoofdschuddend, „het zal nog meer groeien. Het hok zal te klein worden.” — „Kom, kom, zoo'n vaart zal het niet loopen.”

Doch de rijke man was niet zeer gerust en keek dikwijls naar zijn beest, of het hard groeide. Het werd ook slimmer en leerde allerlei geluiden maken, die op menschenpraak geleken.

„Dat is een aap,” zei een zoöloog, die er langs

Een Parábel

kwam. „Pas op, het kon nog wel eens een mensch worden.”

„Hoe dwaas,” zei de rijke man, doch hij was toch lang niet gerust.

En de wijsgeer kwam weer en zeide: „Waarlijk, het hok wordt te klein. Gij moet er iets aan doen. Pas op, als het beest losbreekt, dat zou zeer noodlottig zijn.”

Toen zei de zoon van den wijsgeer, die geluisterd had: „Zeker, mijn vader heeft gelijk. Het zal losbreken. Het moet er uit! er uit!”

En hij begon aan de spijlen van het hok te trekken en het beest te sarren, zoodat het brulde en de tanden liet zien.

„Ziet ge wel, het wil er uit.”

„Gekheid,” zei de rijke man, maar hij was heel bleek. „Het hok is sterk.”

„Neen! Neen! het is oud,” zei de jonge man en hij brak er een spijl uit weg. „Als het beest wil . . . zie maar!”

„Gij moet een grooter hok maken,” zei de wijsgeer.

„Gij moet Uw beest dresseeren en laten rondloopen, — dan wordt het een mensch,” zei de zoöloog.

„Gekheid,” antwoordde de rijke man en hij gaf het beest klontjes suiker en zei: „Zoet beestje! Lief beestje!”

Maar het beest liet de tanden zien en schudde aan de spijlen, want het was gesard. Toen bond de rijke man met wollen draadjes de spijlen van het hok vastter en plakte papier voor de openingen.

Politieke omstandigheden

„Dat helpt niet,” zei de wijsgeer. Doch zijn zoon begon te schreeuwen: „Pas op! Pas op! Het beest zal er uit komen! Kijk maar! Ksst! Pak ze! Pak ze! Het is te groot, het heeft recht om er uit te komen.”

„Voorzichtig,” zei de wijsgeer, „zoudt gij willen dat het er uit kwam? — het zou ons immers verscheuren!”

„Neen! Ik wil het volstrekt niet,” zei de knaap, „maar het zal toch gebeuren! Zie maar! Ksst! ksst! Het heeft honger en het zal u verscheuren, rijke man, het is alles uw schuld, gij verdient het! — Toe maar beest! Pak ze! pak ze!”

„Ik ga heen,” zei de zoöloog.

Toen trok de knaap weer een spijl van het hok weg. Nu kon het beest er juist door — het sprong er brullend uit en verscheurde eerst den knaap, toen den rijken man en eindelijk den wijsgeer.

De zoöloog was gelukkig al vertrokken.”

Van Eeden publiceerde dit verhaaltje, in gewijzigde redactie, in de eerste jaargang (dl II, blz. 126) van de N. G., onder de titel „Een Parábel” en het pseudonym „Zoölogus”. Zelfs al zou hij zijn vrienden en medewerkers bij de familie van de wijsgeer indelen, tot die familie hoorde ook de opruiende zoon, die spijlen uit het hok trok. Hijzelf, de zoöloog, maakte dat hij uit de voeten kwam.

Ik noemde zo straks de opdringende arbeiders als het éne element in de toenmalige omstandigheden. Het tweede was het Koninklijk Huis en de Regering. Van het eerste ging geen de minste kracht uit. De koning was oud, en er was geen mannelijke

Don Torribio

erfgenaam. De koningin gold nog voor een vreemde. Het prinsesje was een kind dat nog niet lezen kon. De liberale regering werd geacht tot een ondergaande partij te behoren, ze werkte remmend en behoudend eer dan ontwikkelend. De kamers waren verdeeld zodat ze nooit tot een besluit kwamen.

Er waren dus twee elementen waartegen de blijspelschrijver zich richten kon. Beide vond hij ze even belachelijk.

Welteverstaan: in de omstandigheden zelf verdiepte hij zich niet. Zijn blijspel zou volstrekt niet de weergave zijn van een werkelijkheid. Eer een sprookje, waarin volk en volksleider, koning en ministers alleen als vermakelijke figuren optraden, als marionetten, terwijl een ander, de hoofdpersoon, aan de touwtjes trok.

Voor de rol van hoofdpersoon nu, had hij een prachtige kandidaat, een toovenaar die hij uit een boek met oosterse vertellingen had opgepikt. Hij heette Don Torribio en er werd van hem verteld dat hij een lager geestelijke, op zijn verzoek, tot aartsbisschop en daarop tot Paus wist te toveren; dat hij echter daarna, omdat hij niet de beloofde beloning kreeg, namelijk een ambt voor zijn zoon Benjamin, hem weer terugtoverde in het ambt waarvan hij was uitgegaan.

Deze toovenaar met zijn zoon Benjamin nam Van Eeden over. De volksleider Janos, door de politie in de gevangenis geworpen, kreeg vrij spel, op belofte van een betrekking voor de zoon. Toen hij in

Don Torribio

gebreke bleef, bleek zijn hele heerlijkheid — en de daaraan verbonden narigheid voor koning en ministers — een droom te zijn geweest.

Dit sprookjesachtige spel is hoogst vlot en levendig, zowel in het proza van de gesprekken als in de dwaze liederen die er gezongen worden. Het voornaamste gebeuren komt goed naar voren, enkele kleinere verwickelingen — vlucht en flirt — zijn er luchtig doorheengeweven; bijkomstige toverkunsten: een ring die tot gehoorzaamheid noopt, de bekende fluit die dansen doet, versterken de indruk van het ongewone; en het toneel waar de koning en zijn hofhouding, na door Janos en de zijnen uit de vensters te zijn geworpen, in een schoon bos ontwaken en zich in de hemel wanen — tot verbazing van de turkse gezant in een christelijke hemel, — totdat ze er ook de gevluchte prinses met generaal Komarop aantreffen, is door zijn contrast met het voorafgaande ronduit vermakelijk. Ook de scène van 't koninklijk coucher, met het door alle ministers gezongen „Nu zal de vorst naar bed toe gaan” is van de beste humor. Van Eeden had van de omstandigheden die hem inspireerden, juist ver genoeg vandaan gestaan om ze te beschertsen zonder vaagheid en zonder bitterheid.

Dit nam niet weg dat Schimmel weigerde het stuk op Het Nederlandsch Tooneel te laten spelen. „De subsidie van Z.M. zou op den tocht staan,” zei hij.

Met Don Torribio kwamen in die tweede N.Gids-jaargang, aan letterkundige bijdragen, alleen nog de

Bijdragen in de N.G., vers en proza

fabel Het Krabbetje en de Gerechtigheid en een artikel over Douwes Dekker voor. Dit laatste bevatte de fabel van koning Nobel en de Nachtegaal.

Een echt N.Gids-artikel, dit over Multatuli. Het bewees hoezeer Van Eeden onder de indruk was van de dichters, zijn tijdgenooten. Als men aan hem denkt, zoals ieder zich hem voorstelt, en ook wel moet voorstellen, dan klinkt het zeker bevreemdend van hem te lezen: „Zie, er zijn dingen die ik mooi en die ik goed vind. Beide sensaties zijn genot; — maar ik vind iets liever mooi dan goed. En wie iets moois maakt lijkt mij meer artist dan wie iets goeds maakt.” Dit in de mond van hem die zijn ethische betekenis later verheffen zou tegenover de aesthetische van zijn vrienden.

Nog sterker worden we getroffen door zijn bewering dat het hoogste in de schrijfkunst de verskunst is. „Ja, het hoogste. Want ik zeg, dat ik hem, die één mooi vers maakt, gelukkiger reken dan den schrijver van een boekenplank vol goede proza-werken.”

Dit was een gulle maar een gevaarlijke verzekering voor een dichter die zozeer als hij in het proza uitmuntte en zo weinig in verzen. Die de Kleine Johannes en Don Torribio geschreven had, maar toch maar een zeer enkel en niet zeer sterk vers gedicht.

In de volgende jaargang staan de opstellen over Van Deyssels Een Liefde en over Schilderijen Zien. In het eerste stelde de dichter van De Kleine Johannes zijn voorliefde: Shelley, tegenover Van Deyssels

Ellen

voorliefde: Zola. In het tweede trachtte hij tussen de schilderkunst en het publiek te bemiddelen. Maar verzen zijn in die jaargang niet.

In de vierde — dezelfde waarin ook *Ons Dubbel-Ik* voorkomt — alleen het gedicht *Voor de Liefste*, en het *Herinnering-sonnet* aan zijn jeugdliefste.

Dan evenwel, eerst in de vijfde jaargang, verschijnen gedeelten van het werk dat tegen 1891 als boek verscheen: *Ellen*, een *Lied van de Smart*.

Nu eerst ben ik aangeland bij het werk waarop ik aldoor het oog had van dat ik begon te spreken over Van Eedens innerlijk „Het is toch geen eerzucht?” had hij gevraagd, toen hij 5 April '87 geklaagd had over zijn dichterlijk onvermogen. „Maar ik ben misschien drie uren in het jaar een groot man” had hij eraan toegevoegd.

Vijf dagen later in Haarlem: „Die eene groote is weer stil in mij.” Weer een week later plannen van drama's en een prozawerk. Wat hij eind September naar aanleiding van *Finis* zei, zagen we. Eind October schrijft hij weer aan Winfried, en zegt ons nog iets meer ervan dan we al weten.

„Winfried laat zich door Jezus weer uit de hooge sombere stemming brengen, waarin hij eerst was. Hij weet niet wat het hoogste en beste is. Doch als hij Jezus' Wil doet, is het niet met een vertrouwend hart, maar met een sombere berusting, als een die weet, dat hij hopeloos werk doet. Maar hij doet zijn werk goed en is trouw en standvastig tot het einde.

Ellen

Hij leeft en werkt als Jezus zou gedaan hebben. Hij ontmoet Pluizer weer in andere gedaante, — nu vreest hij hem niet meer en Pluizer lacht en schertst met hem als een goed vriend, — wetend dat hij Winfried niet meer schaden kan. Het einde is een martelaarschap, kalm en blijmoedig gedragen.” (30 Oct. 1887).

Ook nu blijkt Winfried verbonden aan Jahwe's val. We spreken er later over.

20 Maart 1888. „Toch nog wat aan Winfried gewerkt, met enkele oogenblikken van voldoening. Maar zoo kom ik er niet. Ik troost mij met het voornemen mij vrij te maken (van de kliniek), zodra ik leven kan,” en onmiddellijk daarop, onder dezelfde datum: „Neen! Neen!! Winfried zal mooier worden dan ik eerst gezegd heb. Winfried krijgt een broeder en tusschen die beide broeders staat de vrouw Hedwig.” Men kan niet nalaten hierbij aan Iwan, Peter en Eudoxia van de Broeders te denken, een werk dat pas zoveel later zijn beslag zou krijgen. Voor 't oogenblik kon hij niet.

Eerst in de herfst van 1888 komt er een begin van verandering. Kloos was bij hem en had zijn Boek van Kind en God geschreven. 17 Dec.: „Er gebeurt iets in mij dat lijkt op het terugkeeren van mijn jonge zelf.” 3 Febr. 1889: „O! wat mooi! wat mooi! Gorters verzen zijn gekomen als een lange streep rooskleurig licht in mijn leven. Nu ik ook niet-waar — ik ook. Nu zal ik het alles zeggen, nu zal het alles aan het licht komen. — Als het nu ééns begint te stroomen!” ...

Ellen

Wat dan volgt, onmiddelijk na deze woorden volgt, is hoogst wonderlijk.

„Is er nu wel iets dat wacht?” vraagt hij. „Vreemd, als ik er niet na zie, dan lijkt het stikvol, en als ik kijk dan lijkt het leeg. Spookachtig.”

Maar dan, plotseling, troost hij zich. „Maar ik weet toch wel iets. Ik wil maken den Christus-koningszoon en dan nog een comedie.”

De barokke inhoud van deze comedie, zoals hij zich die voorstelt, zal ik hier niet afschrijven. Ik merk alleen op dat Van Eeden, nadat hij met hartstochtelijke eerezucht, onder de indruk van een gedicht als Mei, geschreven heeft: „Nu ik ook niet-waar — ik ook,” plotseling tot het besef komt dat hij niets heeft, behalve dan een comedie, dan de Christus-koningszoon.

En toch — ik vraag me af of de Christus-koningszoon niet misschien de eerste aanduiding van het gedicht Ellen is.

Van Eeden hunkerde te doen wat ook zijn vrienden gedaan hadden: een groot gedicht schrijven, een versgedicht.

Toen hij zich afvroeg of zijn onvoldaanheid uit eerezucht voortkwam en in zichzelf zocht wat hij dan toch verlangde, was het eerste wat hij noemde: een groot, verschrikkelijk leed.

Eindelijk schreef hij het dan: Ellen, een Lied van de Smart.

Hij zal er in de zomer van '89 aan begonnen

Ellen

zijn, in het Octobernummer van dat jaar verscheen een gedeelte in de Nieuwe Gids. Het is een fragment van de afdeling die in de boekuitgaaf Eerste Zang heet. Beginnende met de regel: Zoo moest eens sterven ook die schoonste dag (in 't boek: d'allerschoonste dag) tot: Toen stierf die schoone Dag. In 't volgende nummer verscheen Ellen, een gedicht, met als Eerste Zang de hele rest van het rijmloze gedeelte, en daarna de negen sonnetten van de Tweede Zang. De Derde Zang, tien sonnetten, kwam eerst in de aflevering van Februari 1890 en het Naspel in de daaropvolgende van April. Tegen het eind van het jaar verscheen het hele werk, met bij de Nachtliedjes muziek van een ongenoemde.¹⁾

Ellen onderscheidt zich door een kompositie die het karakter heeft van een oratorium. Eerst, in de Introductie, zingen beurtelings een Stem en een Rei. Daarna is de Eerste Zang episch-lyrisch. In een Intermezzo wisselt het spreken van de dichter af met een Stem. De Tweede Zang is een geheel van negen sonnetten, bijeengehouden door een betoog. Hierop volgen de gezongen Nachtliedjes, waarna de Derde Zang van tien sonnetten weer een gedachte-geheel vormt. Na een Intermezzo waarin Stem en Dichter weer afwisselen, volgt een Naspel van de dichter en ten slotte een Coda van de Rei.

¹⁾ E. M. van Hoogstraten-Van Hoytema. Later zijn de Nachtliedjes met muziek van J. S. Brandts Buys afzonderlijk uitgegeven.

Ellen

Men voelt bij de lezing dat Van Eeden zijn be-doeling niet geheel door het vers vervullen wil, maar door het vers, gehoord met begeleiding van muziek. Ellen is een muziek-drama, maar waarbij, behalve bij de Nachtliedjes, de muziek niet gegeven wordt. Wie het enkel als vers leest, voelt zich niet bevredigd. Als vers vindt hij het grof. Wat gezongen of door muziek begeleid en er door gedragen een galm zou hebben die hem met het pathos verzoende, blijft enkel als woord, juist door dat pathos, zonder bekoring. Wat dan overblijft is de gedachtegang en op deze richt zich dan ook iedere aandachtige lezer die de twee kunsten niet vermengen wil.

Die gedachtegang nu is de volgende: de Stem zegt het leven van de dichter als dat van een verbannen godenzoon die, zich verbergend, door de wereld gaat. De Rei zingt dat God in allen woont, en bidt dat Hij de hoogmoedige buigen zal. De Stem antwoordt dat deze dichter altijd hoogmoedig de grote hartstocht heeft afgewezen, maar eindelijk er door getroffen werd. De Rei zingt dat de heerlijkheid die hij daardoor ontvangen zal, rijzen zal uit bloed en tranen, dat zijn hartstocht het huis van de godlijke smart zal bouwen. De Stem betuigt dat hij, de dichter zich aan het vuur van de nieuwe schoonheid overgeeft.

In de eerste Zang stort de dichter zijn verrukking uit voor een vrouw. Zijn ziel is groot, en zij er in binnengetreden. Zij overtreft al het andere, maar hij begrijpt haar niet. Zij is het middenpunt van

Ellen

zijn wereld. Maar de dag die hem dit geluk gebracht had, ging voorbij. Zij die hem verschenen is, bemint meer dan hem, de Dood. Hij beklaagt zich, maar eindigt met een lied waarin hij haar dankt.

Er volgt een Intermezzo, waarin de Stem haar verhaal vervolgt. De dichter heeft het Leed willen doden. Vergeefs en nu heeft hij niet alleen de vrouw maar ook zichzelf te redden van „het kwaad der doodsbegeerte”. Doch hij weet dat het Lijden voor de sterken een genade is. Hij zal niet vrezen. Juist door het leed zal hij groter worden. Hij zingt dan ook: eerst zijn verlangen, dan zijn klacht, dan zijn behoefte om rondom de ziel van de beminde vrouw „een hoog huis van vrede te bouwen.” Maar de Stem bericht daarna dat hij zelf haar „aardsche dood heeft nabijgeroepen”. We verstaan het als: haar verlaten heeft. Nu evenwel zendt hij haar zijn „statig lied”.

Dit lied is dan de Tweede Zang. Negen Sonnetten. In het eerste zegt hij dat hij zijn liederen als boden zendt en dat de mensen hen niet verstaan zullen. In het tweede bidt hij God hem te doen begrijpen waartoe dit leed dient. Niemand, zegt hij in het derde, heeft ooit zo geleden, en toch zal hij het leven niet wegwerpen. Want — heet het in 't vierde — eerst ging hij hatend door de wereld, nu heeft hij lief, en zij die hij liefheeft hoort toch ook tot het mensdom. Door haar lijden is het kwaad van alle mensen voor hem ontzondigd. Gods brandende hart weerspiegelt zich in de smartenglans van haar schoonheid. Ja meer, gaat hij voort, door haar smar-

Ellen

ten weet hij dat God zelf een God van lijden is en dat Gods liefde leed betekent. Zij werd de incarnatie van Gods eigen leed, de Alsmart werd zich in haar ziel bewust. Daardoor alleen is het te verklaren en te aanvaarden dat God een zo teer wezen als die vrouw zo lijden doet. In het zesde sonnet schijnt hij zich tot een andere vrouw te wenden die bij hem gebleven is om hem te troosten. In het zevende beklagt hij zijn dwaze waagstuk om met de Dood in kamp te treden. De Dood zal vrede brengen waar hij, de dichter, leed veroorzaakte. Toch, vervolgt hij, is het beter het Lijden te dragen voor de God, die zelf lijden heet, dan dood te zijn en hem geen eer te kunnen bewijzen. Hij besluit met de verklaring dat zijn leven verder een verhaal van „’t wonder bloeien dezer Lijdensplant” zijn zal.

Duidelijk is dit laatste niet, en we moeten bij ons overzicht wel de indruk hebben gekregen dat met het vijfde sonnet de gedachte eigenlijk uitgedrukt was. De Nachtliedjes, ontdaan van hun muziek, zijn zeer zwakke strofen.

De Derde Zang, die nu volgt, houdt niet zozeer een gedachtegang, als wel een verheerlijking in van de lijdende dichter. Hij drijft in een oceaen van wee, hij ligt op zijn doodsbed. Maar zijn leed wordt schoonheid voor en door de Ene die hij troosten wil. Dat de velen ook erdoor getroost worden hebben ze alleen aan haar te danken; die velen zelf hebben altijd het grootste, dat hun in goddelijk erbarmen geschonken werd, klein geacht. Hij geeft ook om

Ellen

de mensen niet. God is meer dan de mensen. Hij zal in kracht van liefde, door smart gewijd, zijn werk volbrengen. Maar niemand kan dan ook dit schone werk haten. Hoe is het mogelijk dat zulk een grote schoonheid in zo'n klein lichaam woont, hoe kan zijn enkele ziel zo het heelal omvatten. Dat kan alleen omdat één vonk de wereldbrand in hem ontstoken en hij zijn God bij het licht van de vlammen gevonden heeft. Kon hij dit maar altijd blijven gevoelen dat geen hart uitverkoren wordt tenzij het in eigen leed verteerd wordt. Hij weet het, maar God moge hem niet te veel doen lijden, zodat hij opstandig wordt. Groot en eenzaam blijft tenslotte zijn hoog en raadselig lijden zwijgend achter. Als een sfinx staat het in de woestijn en wacht de dageraad van de eeuwigheid.

De Stem verhaalt nu hoe uit het verwelken van deze leedbloem zielslevingen ontstaan zijn die niet vergaan zullen en de dichter eindigt dit tweede intermezzo met een lied waarin hij afscheid nemend van het zinne-leven, alleen éne Schoonheid in zijn ziel overhoudt.

Het eigenlijke afscheid is het Naspel en de Coda is een hymne aan de onbedriegelijke God die in ons is, en ons regeert.

Dit is natuurlijk maar ongeveer een overzicht. Het geeft ons hoogstens het recht de grondgedachte nu enigszins scherp te formuleren. Klaarblijkelijk is die gedachte tweeledig, of heeft ze tenminste twee

Ellen

aspekten. In de Tweede Zang ziet de dichter het goddelijk leed in de vrouw die hij liefheeft, hij troost haar, en terwille van haar de mensen. In de Derde Zang verheerlijkt de dichter zijn eigen leed, zij het dan ook dat hij de in hem ontstane lijdens-schoonheid, dankt aan de vrouw. In beide gevallen is er verheerlijking van het leed.

De kern van deze verheerlijking ligt in de tot Ellen gerichte kwatrijnen van sonnet V in de Tweede Zang.

Ja! uit Uw Smarten is het dat ik weet:
God is een God van Lijden, niet van Lust.
Hij is de Smartenman en wien Hij kust
Moet bloeden uit veel wonden, diep en wreed.
U had hij lief, mijn lief, en daarom deed
Hij U dit dragen, zonder steun of rust.
In Uwe Ziel werd d'Alsmart zich bewust, —
Schoonste Incarnatie van Gods eigen Leed.

De geursiveerde regel is de nauwkeurige formulering van de leer van Eduard von Hartmann, die hier, in de tijd waarin Van Eeden schreef, voor het eerst gepropageerd werd door Bolland. In deze leer had hij plotseling de vervulling gezien van zijn begeerte, van zijn eerzucht, de onvoldaanheid die hem drukte als groot te zien, want als goddelijk. Al jaren lang leefde hij in de voorstelling dat hij, geneesheer wordende, daarmee zijn eigen rust had opgeofferd aan het ideaal anderen te helpen. Nu bracht dat helperschap zelf hem de mogelijkheid van een apotheose.

Ellen

Want niet enkel uit von Hartmann's gedachte kon een gedicht ontstaan. In zijn leven zelf moest hij de gelegenheid vinden om het leed te vergoddelijken. Als geneesheer vond hij haar dan ook. Een vrouw die zich onder zijn leiding stelde. Een melancholische, die streed tegen haar doodsverlangen. Dit was háar leed, het leed van een vrouw, die hij bewonderde, vereerde en ging liefhebben. Maar de behandeling baatte niet en hij zond haar van zich. Dat was zijn leed, het grote verschrikkelijke leed waarnaar hij verlangd had. Hiermee was alles gegeven: de liefde, de verheerlijking, die van de vrouw, van de lijdende, van het leed in de zin van von Hartmann, van de dichter die op kon treden, èn als trooster, èn als zelf drager van het wereldleed.

De ingeboren pijn van de onzekerheid kreeg hier haar oplossing in een overtuiging. Niet in de overtuiging van een geluk, maar in die van een grootheid, die door zijn eerezucht als geluk gevoeld kon worden. Het verlangen naar liefde en bewondering, naar een goede mening over zichzelf, kon met pathos zich bevredigen in dit lijdende Heilandschap.

Met pathos, — en men kan de gedichten niet lezen zonder te voelen dat dit pathos bedenkelijk aan opgeschroefdheid grenst. De veel te opzettelijke en aangedikte uitdrukking, het geweldige vocabulaire van woorden en termen ontleend aan religieuze en mystische voorstellingen, het ongetelde aantal woorden dat zich opdringt door te beginnen met een hoofdletter, dat alles brengt het gevoel van on-

Ellen

zekerheid toch terug en doet de hier begonnen soort van uiting stempelen tot onzekerheid in schijn van zekerheid.

Onverhuld treedt hier voor het eerst te voorschijn wat Van Eeden zelf later gedurig preoccuperen zal: de Schijn die zo geheel anders dan het Wezen is.

Dit wil niet zeggen, dat, ook als men de schijn doorziet, men het gedicht geheel zonder aandoening lezen kan. Het tegendeel is waar. Niet alleen in Finis, in Voor de Liefste, maar ook in Ellen kan men, zelfs onder de grote woorden, de aandoenlijkheid van deze zoekende ziel niet misverstaan. Een al te licht wondbare, een goed willende en toch telkens weer verkeerd doende ziel die haar richting zoekt. De trillende, de smartelijk trillende bewegingen van die ziel, zijn inderdaad in deze en latere werken uitgesproken. Men herkent ze duidelijk, maar zelden ontgaan van een grootheidsschijn die er vreemd aan is. Men zou willen weten hoe Van Eeden geweest zou zijn als het zuivere mens-instinct, waarvan hij zegt dat hij het in zijn jeugd bezat, sterk genoeg geweest was om zich onvermengd te uiten. Maar 't is een dwaze wens, want het leefde bij hem nu eenmaal in de vermenging die we trachten te klaren. Hij fantaseerde er over, hij maakte er een Leider, een Mensenziel, een Jezus van, hij trachtte met pathos haar betekenis opteschroeven, maar zij was zwak en kinderlijk en bestond niet op zichzelf.

Toen Ellen af was begon hij onmiddellijk aan

Johannes Viator

Johannes Viator. Achter de uitgaaf geeft hij zelf op wanneer hij eraan begonnen is te schrijven: 21 Juni 1890.

In zijn Dagboek is een aantekening van 9 Mei 1889:

„Johannes vanavond overgelezen (De Kl. Joh. natuurlijk). De détails zijn goed — maar als geheel viel 't me toch tegen. De dramatische structuur is zwak — merkbaar in onzekerheid gemaakt. En toch zijn er dramatische momenten in. Daardoor lijkt het minder goed dan 't is. Ik heb een gevoel of ik nu veel beter zou kunnen. Datzelfde goede schrijfwerk tot één vast gelijkmatig geheel.”

Het is mogelijk dat toen al de gedachte aan een nieuwe Johannes opkwam, temeer omdat hij een week later een droom vermeldt, waarin hij twee kleine meisjes zag, die aan Frieda en Florence Molony doen denken. Maar dit blijft onzeker. In het dagboek is van 16 Aug. '89 tot 16 Jan. '91 een grote gaping. In de Brieven aan Ellen wordt Johannes Viator inderdaad eerst Juni 1890 genoemd. Toch doet de wijs waarop het daar genoemd wordt (Ik schrijf rustig door aan mijn werk) denken dat het al enige tijd onderhanden was. In September noemt hij het (weer in een brief) een reeks vizioenen en gedachten. 21 Jan. 1891 verschijnt het weer in het Dagboek: „Gister en vandaag aan Johannes gewerkt (weinig).” Nu is een gaping van een half jaar in de brieven. Daarentegen in het Dagboek op 7 Febr.: „Gisterenavond mooi geschreven,” wat wel

Johannes Viator

op Johannes slaan zal. 8 Febr. spreekt hij van „de hooge sfeer van mijn boek”. 4 Maart: „Aan mijn groot werk niets gedaan.” 9 Maart: „Ik zag mijn boek — als een geheel — de groote donkerroode hoofdstukken die donkerder en zwaarder worden — en dan daartusschenin het beginnen van kleine hoofdstukjes, kleine, lichte, heldere harpklanken — geel, roomwit en goud — die er tusschen vallen, wat langer, langer en dan weer versterven. De groote hoofdstukken worden dan tegelijk lichter, glanziger.”

Dit is wel zeer klaarblijkelijk Joh. Viator.

29 Mrt: „Aan mijn boek geschreven. Het is mooi — maar ik begrijp niet, hoe ik dat afkrijg. Mijn stemming is hoog, maar ik ben bitter ongelukkig.”

Bij het volgen van deze aantekeningen: 30 Maart, 15 Mei, 4 Juni, 14 Sept., merkt men dat er eigenlijk voortdurend moeilijkheden in zijn leven zijn die hem ervan afhouden. Tot 22 December. Dan is er plotseling een belangrijke mededeling:

„Ik werk nu ingespannen en uiterst serieus. Ik ben aan hoofdstuk XXIX. Ik schrijf één of twee bladzijden per dag. Het vereischt sterke concentratie. Het bewust vasthouden van een zekere stemming en dan aandachtig zoeken naar de kleuren en klanken en woorden, die daar innig aan vast zijn. Het is wonderlijk werk. Ik kan wat meer of minder nauwkeurig goed zijn, maar ik kan niet dwalen. De aaneenschakeling der sensaties is van te voren al bestemd, al tot harmonie verbonden. Het werk

Bijdragen in de N. Gids

is al in mijn hoofd voltooid, het ligt voor me als een uit elkander genomen horloge. Ik werk nu zoo secuur als een horlogemaker. Ik zet het in elkaar.”
23 Maart lezen we: „Mijn Boek wordt gedrukt.” Volgens de datering achter de uitgaaf is er nog aan geschreven tot 2 Juni 1892.

Verschijnen deed het pas aan 't eind van 't jaar, nadat eerst een fragment: Tweede Dag IV tot VI, in de N.Gids van October was afgedrukt.

Na dit zakelijke overzicht keer ik terug tot andere voorvallen van de jaren '90-'92.

Hij had achtereenvolgens aan de N.Gids een belangrijk aantal bijdragen geleverd. Dezelfde jaargang waarin Voor de Liefste en Ons Dubbel-Ik stonden, bevatte nog een kleine samenspraak tussen Van Houten en Schaepman, naar aanleiding van een boekje over De leer van Boeddha, door de eerste van die twee uit het duits vertaald. Daarna een artikel over Gorters Verzen en het sonnet Herinnering. Ook van zijn hand is het opstel: Schilderkunst op de Parijsche Tentoonstelling door H. Paulsen.

De volgende jaargang bevat, in Oct. '89, behalve 't begin van Ellen, een opstel Decadenten: een bespreking van drie franse boeken: Jules Laforgue's *Moralités Légendaires*, E. Dujardin's *Les Lauriers sont coupés* en M. Barrès' *Un Homme Libre*. Maar dan in Febr. 1890 Verstand en gevoel in de sociale Evolutie.

Dit laatste was 't begin van een strijd die zou worden voortgezet en waarin verschillende schrij-

Socialistische polemiek

vers van de N.G. betrokken werden. Het uitvoerige opstel *De Spiritistische Verschijnselen*, dat in het Juni-nr verscheen, werd daarbij van minder betekenis. Een kleinigheid als de *Open Brief aan Frans Netscher* (Febr. 1890) van heel gene.

Toen Van Eeden Don Torribio schreef kon hij, onaangetast door de luidruchtige omstandigheden, ze op een afstand zien en als onderwerp beschouwen van goedmoedige scherts. Maar de drang naar maatschappelijke hervormingen kwam nader, liet zich ook in de N. Gids gelden, had daar verschillende woordvoerders, waaronder zelfs F. Domela Nieuwenhuis. De voornaamste van hen was zijn mederedacteur Frank van der Goes. Van der Goes had in het tijdschrift en ook als spreker op verschillende plaatsen de stelling verdedigd dat niet het gemoed van de mensen maar hun intellect veranderd was. Niet vertedering des harten, zoals Allard Pierson zei, maar vermeerdering van kennis was, volgens hem, het karakter van onze tijd. In een vlot geschreven betoog verdedigde Van Eeden daartegenover, dat niet het verstand of de kennis, maar het gevoel de wereld gewijzigd had.

Door dit opstel was de lijn van Van Eedens bemoeiingen met de vernieuwing van het gemeenschapsleven voorlopig aangegeven. Hij zou zijn gevoel laten spreken. Zijn persoonlijk gevoel zeiden zijn glimlachende tegenstanders, toen hij kort daarna een brief aan de Czar richtte, een brief die zijn adres wel niet bereiken zou en die, zeiden zij, vooral

Socialistische polemiek

getuigde van overschatting van zijn persoonlijke gewichtigheid.

Ook in een volgend opstel (Oct. 1890) werd Van der Goes door hem aangevallen. Over de Toekomst heette het en het zou een bespreking zijn van A. P. Sinnet's *Esoteric Buddhism*. Maar dit boek werd niet ter sprake gebracht. Het stuk was een betoog, gericht tegen Van der Goes' bespreking van de brochure *Dominee, Pastoor en Rabbi*, in het Augustusnummer. „Ik kan mij wel begrijpen dat een mijner trouwe medearbeiders in den wijngaard der Gedachte, de godsdienst een „positief kwaad” heeft genoemd en in deze meening zijn voorname hand heeft gereikt aan het literaire schooiertje wiens uitgekauwde en opgewasemde straatuien over de godsdienst nog zooveel aftrek onder de massa vinden.” Dat Van der Goes ongelijk had met zijn afkeer van kerken en officieele godsdienst, beweerde hij niet. Hij betoogde alleen dat aan al ons weten een geloof ten grondslag ligt, en wilde als de herauten van dat geloof de kunstenaars en wijsgeren, ook de grote mannen van onpartijdige wetenschap erkend zien. Maar dan komt een wending waarin Van der Goes weer betrokken wordt. Denk eens, zei hij, dat alles door tegenwoordige hervormers bereikt is, wie zullen dan de groote mannen zijn. Bedoelde hervormers kunnen dan hun matjes wel oprollen, maar onbetwistbaar groot blijven dan alleen de wijzen, dichters en kunstenaars. Wie was de hervormer die zo prachtig wou gezorgd hebben voor een materieel

Socialistische polemieek

verbeterde wereld? Bellamy, de schrijver van *Looking Backward*, het veelgelezen boek, dat zo juist door Van der Goes vertaald werd. „Bellamy, in zijn *Looking Backward*, doet zeer vruchteloze pogingen om het door hem bedachte toekomst-wereldje eenigszins amusant te maken. Er wordt veel muziek gemaakt, er heeft één boot-wedstrijd plaats, en er worden romans geschreven, hoofdzakelijk over „the tender passion”. Want andere passies ontbreken. Het lijkt ons maar een saai leventje.”

De vertaling van Van der Goes — onder de titel *Het Jaar 2000* — werd op zijn verzoek besproken in de *N. Gids* door A. Pierson. Van Deyssel sprak in een opstel *Gedachte, Kunst, Socialisme*, enz. hoffelijk maar stellig zijn hevige afkeer uit van Bellamy en Socialisme. Van Eeden — die inmiddels een epoche-makend artikel over Vincent van Gogh had bijgedragen, — wierp zich in de strijd met het opstel *Over Humaniteit*. Hij verklaarde socialist te zijn, evenals Van der Goes, maar niet als deze op rationele, doch op gevoels-gronden. Hij weerlegde Van Deyssels bewering dat een dichter geen socialist kon zijn door te wijzen op tal van voorbeelden en zocht de oorzaak van die bewering in afkeer van het banale. Die afkeer was begrijpelijk en mocht niet gedood worden. Maar evenmin mocht hij een beletsel zijn tot het volgen van de actieve liefde tot de mede-mens.

Van der Goes beantwoordde Van Deyssel in de eerste van zijn *Studies in Socialisme* en het debat

Socialistische polemiek

had hier kunnen eindigen. Maar in het Febr. nr. van 1891 schreef Kloos onder het opschrift Verleden, Heden en Toekomst — een titel die hij aan Piersons Bellamy-bespreking ontleende — een opstel, waarin hij Van Deyssel bemoedigend op de schouder klopte en Van der Goes en Van Eeden elk de helft van het gelijk toewees. Daarna evenwel deed hij een scherpe aanval op Van Eedens Humaniteit-idee en daarmee op het Christendom.

Voor Van Eeden was dit aanleiding tot een artikel, dat Nieuw Engelsch Proza heette en een bespreking zijn zou van Rudyard Kipling's *The Light that failed*. Dit was het ook, maar eraan vooraf ging een zeer taquinerende bespiegeling over Kloos' beschouwing, met name over zijn haat aan 't Christendom.

De bespiegeling was taquinerend en ze werd dan ook onmiddellijk, in hetzelfde nummer beantwoord door Kloos in „Over Dominee Hugenholtz en Frederik van Eeden”. Die koppeling van namen was al ominous. Ds. Hugenholtz had in Stemmen uit de Vrije Gemeente een vrij onnozele vraag gesteld naar Kloos' mensenliefde. Van Eeden had — hierop kwam het neer — Kloos niet behandeld met de waardigheid die hem toekwam. Hij had Kloos besproken, zoals hij het 't publiek mocht doen, in het negligé van zijn gedachten. Hij had Kloos tegengesproken, enkel uit zucht tot tegenspraak, en zonder een enkel redelijk motief.

Kloos was geïrriteerd. Hij had zich mee laten slepen door zijn verbolgenheid. Van Eeden kon er

Socialistische polemiek

moeilijk op zwijgen. En hij hoefde het niet, want zijn stelling was de gunstigst denkbare. Hij had Kloos eenvoudig terugtewijzen en het recht op te eisen zichzelf te zijn. Een hooghartig Naschrift van Kloos kon daar niets aan veranderen. De brief — want het stuk was in briefvorm — verscheen in het Aug.nr. van 1891.

Dit schrijven is in de eerste plaats een verklaring van onafhankelijkheid.

„Je laatste stukje over mij is een overijlde daad. Het is in een booze bui geschreven en op allerlei plaatsen duidelijk geëmotionneerd door een zekeren wrevel, een humeurig ongeduld. De reden daarvoor verraad je met bijna naïeve openheid. Ik heb namelijk, ondanks je afkeuring, mijn werk uitdrukkelijk wenschen te plaatsen. De toorn hierover geeft je stuk iets meesterachtigs, iets vaderlijk beknorrends, dat mij hoogst ridicuul voorkomt en waaraan ik mij voorgoed wensch te onttrekken.”

Maar in de tweede en belangrijker plaats is het een verklaring van beginsel. „Ik voel de kwalificatie „goed”, zonder begrip van nuttigheid, als een hooger kwalificatie dan „mooi”. Hoe ik dit begrip heb ik reeds aangegeven. Hier 't weer te probeeren zou niet baten. Het is het Rechte — 't Engelsche „Right” — het ethisch-schoone, zooals sommigen het ook wel noemen, le droit Chemin, de Weg tot God.”

Dit was een parmantige verklaring en hoewel hij alle recht, en ook reden, had ze afteleggen, klonk toch zijn hele brief parmantig en had lang niet de

Zelfkritiek: Lieven Nijland

onbevangenheid en vrijheid waarmee hij zijn stuk Over Humaniteit had geschreven.

Innerlijk was hij ook veel te onzeker om niet geschokt te worden door de zwijgende of uitgesproken vijandschap die hij erdoor had opgewekt.

Hij ging nadenken over de vraag of er in zijn optreden tegen zijn vrienden geen aanleiding kon gevonden worden om ook hem verwijten te doen. Wat zou een zelfs niet vijandig, alleen maar een scherpzinnig rechter kunnen te berde brengen tegen hemzelf?

Hij ging zich de voorstelling maken van zulk een rechter, die hem à faire nam en — overgroot bewijs van zijn aangeboren zweven tussen twee mogelijkheden — hij schreef het réquisitoir van zulk een rechter op. Vanzelf kwam hij hiermee in een rol die hem eigen was, de rol van blijspel-schrijver. Zijn blijspelen waren altijd een werkelijkheid die hij op een afstand hield en waar hij schertsende over richtte. Schertsende zou hij nu richten over zichzelf, hij zou zichzelf op de operatietafel leggen en vastbinden, en niet weer losmaken voor de operatie in optima forma had plaatsgehad.

Terwijl hij ermee bezig was kwam de gedachte op dat als hij dit stuk, in een andere hand geschreven, en onder een andere naam, naar De Nieuwe Gids zond, het zeker met vreugde begroet, en, als hij er zich niet tegen verzette, aanvaard zou worden. Hij zou er zich niet tegen verzetten. Natuurlijk niet; en welk een voldoening als, nadat het ge-Frederik van Eeden. 7

Lieven Nijland

drukt was, hij zeggen kon, dat het een grap was, en dat hijzelf het geschreven had. Wat zouden ze op hun neus kijken.

Hij ondertekende het *Lieven Nijland* (L.N. = Ellen, zegt hij in zijn dagboek) en liet het afschrijven en inzenden door een haagse bewonderaarster. Ik meen te weten dat de plaatsing aan hemzelf werd overgelaten en hij erop stond, wat natuurlijk zijn verantwoordelijkheid vergrootte.

Het stuk werd gedrukt in het December-nr. van 1891, en enkele maanden later zond Van Eeden door dezelfde vriendinne-hand en onder dezelfde fictieve naam een fragment van Johannes Viator. Hiermee bereikte hij zijn toelag geheel. De redactie was er klaarblijkelijk mee ingenomen en ontving met grote verontwaardiging zijn bericht dat hij — wien het was toegezonden — het aan de auteur had teruggestuurd.

Het werd tenslotte, na de onthulling, onder zijn eigen naam opgenomen in het October-nr. van 1892.

Het sprak vanzelf dat dit avontuur vrij wat stof opjoeg. Op 8 Maart schreef hij al over „de infamie van Kloos, het gedoe over 't stuk van Nijland, zijn onhebbelijkheid tegen Jeannette Voorbeytel (zijn haagse bondgenote), de stukken in studentenbladen, de brief van Etha Fles (een vriendin en schilderes). Een gehaspel en gesol met mijn persoonlijkheid tot weeworden”. Dat een en ander het natuurlijk gevolg was van zijn maskerade, scheen niet in hem

Lieven Nijland

op te komen.

De vervolgenheid van zijn vrienden was niet onnatuurlijk, zij het dan dat zij al of niet *bonne mine à mauvais jeu* maakten. Maar veel erger dan de poets die hij hun ermee speelde was het stuk zelf.

Toen hij het geschreven en verzonden had schreef hij in zijn Dagboek: „Ik heb getracht het strengste oordeel over mijn publieke persoonlijkheid te vellen, dat zonder grove onrechtvaardigheid geveld kon worden. Ik heb dit gedaan omdat het eens gebeuren moest, voor het publiek en voor mijzelve. En ik ben er zelve het best toe in staat om het scherp, hard en toch niet onrechtvaardig te doen. Ik wilde mijzelve overtuigen dat ik van een critiek de onrechtvaardigheid en niet de hardheid hinderlijk vind.”

Indien hieruit iets blijkt, dan toch dat hij de beoordeling van zijn persoon door Lieven Nijland rechtvaardig vond.

Maar hoe was dan die beoordeling?

Zij was kort gezegd, deze, dat hij het altijd goed, ja voortreffelijk, scheen te bedoelen: edel, waarheidlievend, oprecht, niet bang, niet kleingeestig, niet eerezuchtig, niet ijdel, en dat hij ook zichzelf wijsmaakte het zo te bedoelen, — maar dat zijn eigenlijke wil, de wil die uit zijn daden en uit de gevolgen van zijn daden bleek, juist het omgekeerde was geweest.

Menigeen zal zich moeilijk kunnen voorstellen dat Van Eeden dit van zichzelf meende. Hij zal zeggen: nu ja, hij schreef dat maar zo. Doch we heb-

Lieven Nijland

ben hier ten eerste zijn eigen verklaring dat hij streng maar rechtvaardig heeft willen zijn. En ten tweede — wie het stuk leest, ziet ogenblikkelijk dat hier geen sprake kan zijn van niet-menen. Klaar en klemmend heeft hij — eenmaal in de rol van zijn eigen kritikus, — geschreven wat hij *in die rol* voor waar hield. Er klinkt in de volzinnen geen bedekt overleg, geen aarzelend veronderstellen, maar een volle overtuiging door en — laatste proef op de som — wie hem in zijn werk goed kende, zijn loopbaan gevolgd hadden, zijn wisselingen hadden waargenomen, kwamen, als ze voluit naar een onbevungen geweten spraken, tot de conclusie dat zijn oordeel was zoals het wezen moest.

Er waren natuurlijk weinig mensen die zulk een kennis met een zo onbevungen geweten verenigden. Er waren bewonderaars, die schande spraken van de aanval, er waren vijanden of sinds jaren geërgerden die zich verkneukelden. Van Eeden vroeg, toen het stuk verschenen was, hier en daar of men het gelezen had. Wat men ervan meende. Sommigen ontweken het antwoord, sommigen troostten hem. Maar er was één, niet een litterator, een man die levenslang voor mij een voorbeeld van oprechtheid gebleven is, en die toch nooit iemand zou willen kwetsen, — toen hem de vraag door Van Eeden gesteld werd, was zijn antwoord: Ik vind dat er veel waars in is.

Leest men nu ook het Dagboek, dat we nu al voor zulk een belangrijk deel doorlopen hebben,

Lieven Nijland

dan vindt men in Van Eedens zelf-critiek niets verwonderlijks. Het stuk van Lieven Nijland namelijk, is — niet wat de voorbeelden waaraan hij ze demonstreert, maar wat de eigenschappen zelf betreft, niets anders dan een saamvatting van wat daar verstrooid voorkomt.

Van Eeden zei mij eens: dat stuk van Lieven Nijland — men heeft er zoo'n kabaal over gemaakt — maar het is toch immers niets dan een bladzij, die ik uit mijn dagboek nam. Ik dacht dientengevolge dat ik het erin vinden zou. Ik vond het niet, maar ik begreep al lezende wat hij bedoelde: het is in één vertoog, wat verspreid op honderd bladzijden staat. Dat hij onedel, onwaar, onoprecht, bang, kleingeestig, eerzuchtig, ijdel was, heeft hij zich van jongs af voorggehouden. Dit was juist het zedemeesteren over zichzelf dat hij zich had opgelegd en dat ons de pijnlijke sensatie gaf van iemand die zichzelf niet met rust kon laten.

Maar nu hij dat niet in zijn dagboek, maar openlijk, en naar aanleiding van recente voorvallen, van boekbesprekingen, van strijdschriften, van zijn hele letterkundige carrière gedaan had, nu was dit feit op zichzelf veel bedenkelijker dan de fopperij waarmee hij het aanbood.

Want nu was hier iemand die de gevaarlijke tweeledigheid van zijn wezen zo openlijk blootlei dat ieder erdoor getroffen moest worden en, als hij wijs was, rekening ermee hield. Hier was nu iemand die, als hij zei: ik bedoel het zo, zo goed, zo edel, on-

Lieven Nijland

middeljik tegen zichzelf zei: eigenlijk bedoel je het anders, want wat je werkelijk wilt is edel noch goed. En dit was de man die als leider en lijder de hoogste plaats wilde innemen. Dit was de man, die tegenover zijn vrienden, als de vertegenwoordiger van het ethisch-goede optrad.

Hoe is het mogelijk, heeft men gevraagd, dat niemand in dit geschrift Van Eedens stijl herkende? Hij schreef terecht in zijn Dagboek: „Ik heb nagenoeg geen moeite gedaan om mijn stijl te maskeeren. Ik heb er gewoon op los gestyleerd als in ieder ander artikel”. Doch hij liet er even terecht op volgen: „Maar ik reken erop dat de lezers, van den aanvang af op een verkeerd spoor gebracht, meer met hun hart lezen dan met hun literair oordeelsvermogen en dus door hun gemoedsaandoeningen van satisfactie, meewarigheid, leedvermaak blind blijven voor de duidelijke kenteekenen van mijn schrijf- en denkmanier.” Zo gebeurde het dan ook. Niemand dacht dat hij Lieven Nijland was.

Maar — en dit had hij niet gedacht — toen het bekend was, werd de lezing hem gevaarlijker. Men kon nu letten op de plaatsen waar hij zich niet berispte, maar integendeel prees. „Gij zult nu mischien wel wat meer gelijken op den held dien gij begeerdet te zijn.” Daar had men overheen gelezen omdat hij zijn bangheid berispte. Maar inderdaad was dit lof, en was die lof juist? — „Wie uw schrijversloopbaan objectief gadeslaat, als een gegroeide

Johannes Viator

plant, ziet in hare formatie evenveel eierzucht en ijdelheid als in die van elk uwer collegas." Evenveel? Wie hem kenden dachten daar anders over. „Van een *Wil* tot iets moois is slechts enkele malen en vooral in den laatsten tijd wat gebleken." Vooral in den laatsten tijd. Door „Ellen" dus. Maar er waren er die hem deze lof niet wilden nazeggen.

Zo bleek de kritiek zelf inderdaad nog zelfverheerlijking, en de zelf-verheerlijking zelf-bedrog. Voor wie dit bemerkte was ze eerst recht bedenkelijk. Hij kreeg een inzicht in de onontwarbare dubbelheid van Van Eedens aard.

Ik zei dat er voortdurend moeilijkheden in zijn leven waren die de voortgang van Johannes Viator belemmerden. Als eerste daarvan heb ik de strijd met zijn vrienden behandeld. Er was ook een tweede, en die was van zo intieme aard dat ik er maar kort van zal spreken, hoewel zijn Dagboek rijk is aan bijzonderheden.

In de zomer van 1889 is er misschien een enkele aanduiding van een persoonlijke relatie — 't is de tijd waarin Ellen begint —, maar in Augustus houdt het dagboek op en begint pas weer in Januari 1891. Dan is dit gedicht reeds lang gereed. Het Naspel had al in April 1890 in de *N. Gids* gestaan. Toch vinden we plaatsen die sterk aan de daar bedichte liefde herinneren.

22 Jan.: „Mijn verlangen is ondragelijk, dag en nacht. Het voelt of mijn moreele kracht, mijn wil

Johannes Viator

om goed te zijn erdoor ondermijnd wordt. Nu zij mij alleen heeft gelaten komen de verschrikkelijkste gedachten. — Vooral sterk in dezen tijd een gevoel van omgekeerd berouw, van spijt, dat ik zoo veel geluk heb laten voorbijgaan, uit wil tot goed zijn. Ik betreur alles wat ik had kunnen hebben, als ik minder idealist geweest was.

26 Januari: Er was iets in die wandeling en in dat gaan naar die bloemenwinkel dat mij herinnerde aan het gaan naar haar.

29 Januari: Vanavond vond ik lock-book en dasje. Er mee naar boven gegaan. Zit er nu rustig mee. Ik voel nu dat ze mij begrepen heeft en dat mijn brief — al is haar denkbeeld niet weg — toch goed heeft gedaan.

4 Maart: Eén dag heb ik haar gezien. Een wonder. Een oogenblik de ontzettende afstand gevoeld tusschen dit sombere leven alleen en het leven met haar. — Als zij wist, als zij precies en volkomen wist, wat dit is voor mij, dit leven ver van haar, zij zou 't nooit hebben gevraagd en 't nooit hebben laten gebeuren. Zij zou alles hebben getrotseerd om mij, al was 't in 't geheim, nu en dan, even te zien, even te troosten.

20 Maart: Zij begrijpt niet goed mijn wijze van liefhebben — het diep gepassioneerd zijn met een betrekkelijk kalm oppervlak. — Als zij niet zoo veel verdriet had, dan zou ik, alleen door het weten van dit zeldzame geluk, deze liefde, oogenblikken van groote, zuivere vreugde hebben.

Johannes Viator

30 Juni: Het is alsof ik een geheel ander mensch geworden ben. Dit is nu wat ik miste, wat ik mij voelde ontgaan als ik haar niet zag. Dit plechtige, eenzame, hooge en boven alles mooie. Dit schitteren van mijn ziel binnen in mij. Dit zoo sterk voelen van Gods goedheid.

Het is niet mijn Liefde, noch mijn kracht die verzwakt als ik haar niet zie. Maar het mooi voelen van mijzelve, dat mindert als ik moet missen haar ooglicht en haar heerlijkheid.

1 Juli: Heimwee. Gestadig heimwee. Bij elk woord, elke gedachte spreekt het mee. — — Ik heb haar zoo lief. Ik vraag mijzelf af: heb ik haar dan vroeger niet lief gehad, dat het nu zoo immens lijkt en meer dan vroeger.

13 Juli: moeite om niet ieder oogenblik naar Wijk aan Zee te willen. Dat beneemt mij nu weer mijn rust. Ik denk ik *zou* bij haar kunnen zijn als ik maar wilde. En ik moet het toch niet al te vaak doen. Gister was ik er, maar ik was niet rustig. Het was zoo kort, de menschen hinderden me.”

Ik citeer lang niet alles. Terwijl hun correspondentie doorgaat is er een voortdurend op en neer van rust en onrust, pijn en zaligheid, verliezen en weer vinden.

In een deel van dit tijdperk, waarin ook nog het dagelijkse werk in de kliniek te Amsterdam hem benauwde, schreef hij Johannes Viator.

We zagen dat hij 22 Dec. 1891 aan hoofdstuk

Johannes Viator

XXIX was en dat 23 Mrt 1892 het boek (het Boek schreef hij) gedrukt werd. Volgens de aantekening achter de druk was het eerst voltooid op 2 Juni. Als ondertitel: Het Boek van de Liefde.

Het is ontstaan uit een zeer wezenlijke nood en een zeer wezenlijke behoefte om — wat Van Eeden noemde — goed te zijn. Maar daarenboven uit de zeer sterke begeerte om zijn eigen leven als groot en voorbeeldig te zien.

Nu de dagboeken voor ons liggen kunnen we van dit boek niet spreken zonder de gespletenheid en daarmee de onzekerheid, de onoverwinnelijke tweeledigheid van Van Eedens wezen in haar onmiddellijke fysieke vorm te zien. We ontmoetten bij de 16-jarige knaap tegelijkertijd de lichamelijke geslachtsrijpheid en de walging van haar uitingen. Hij was onmiskenbaar zinnelijk, maar hij had even onmiskenbaar een opmerkelijke liefde voor wat rein, onaangetast, als 't ware nog deelhebbende aan een onbedorven wereld was. Zijn verrukking bij het zien van jonge kinderen was onloochenbaar echt. Als hij in Münster is, met zere ogen die door zalfjes en pijnlijk branden moeten genezen worden, dan doet hij wel zijn best om door al het nieuwe geboeid te worden en tussen de grote mensen van verschillende nationaliteit op zijn gemak te zijn, maar weldra verzucht hij: „Het is hier onbegrijpelijk mooi, maar iets mis ik toch. Wat het is weet ik niet, maar ik verlang altijd naar iets dat hier niet te vinden is.” Twee dagen later weet hij het. „Ik heb het gevon-

Johannes Viator

den. Alles is hier tweemaal zoo goddelijk en heerlijk geworden." En een dag later: „Ja, het is gevonden. Zoo alleen kan ik hier gelukkig zijn, den geheelen dag zoek ik het, heb alles ervoor over, zou mijn leven zelfs willen geven, het grenst aan het buitensporige. Maar ik laat het niemand merken. Och! maar het is zoo lief! zoo innig lief!"

Wat de 15-jarige knaap gevonden had waren twee kleine meisjes van twaalf en tien, Florence en Frieda Molony.

Ook elders in het Dagboek blijkt die spontane, die zuivere liefde voor kinderen, voor jonge kinderen. Maar evenzeer blijkt zijn hoe langer hoe onweersaanbaarder zinnelijkheid tegelijk met of onmiddelijk gevolgd door zijn walg ervan.

Dat die schuwheid voor eigen lichaamsleven, met dan toch weer het onvermijdelijke toegeven aan de zinnelijke opwelling, een gevaar was, begreep hij niet. Ze was hem aangeboren. Hij zag in de zinnelijkheid het gevaar. Zij werd iets dat men verbergen moest. Zijn voortdurend verkeer met meisjes en vrouwen — zijn opvoeding door vrouwen, zoals hij 't zelf eens noemde, — versterkte hem in die opvatting. Wat er liederlijks was in het studentenleven drong hem in de rol van reinheids-verdediger, terwijl toch zijn eigen zinnelijkheid niet zweeg en hem dan weer wroegde.

In de liefde waarmee hij nu worstelde — we zagen het in onze citaten uit het dagboek van '91 en later — had de splitsing een onafwijsbare vorm ge-

Johannes Viator

kregen. Ze was de betrekking tot een vrouw die hij hartstochtelijk liefhad en die hij — vrijwillig en geboden — niet bezitten mocht.

De verhouding tussen Liefde en Lust werd het onderwerp van Johannes Viator.

Het is een boek dat, evenals het Ellen-gedicht, alle aandacht verdient om zijn compositie. Juist wat zijn vrienden ontbrak, het componeer-vermogen, bezat hij in hoge mate. Het was, tegenover zijn verdeelde natuur, zijn enige uitredding.

We zagen dan ook dat bij het schrijven van dit werk alles in zijn hoofd gereed lag — als de onderdelen van een horloge, zei hij — en slechts rust nodig was om uittezoeken en te ordenen.

Dit gold natuurlijk inderdaad slechts voor de voorlopige schets, de gedachtelijke voortekening. De belichaming kwam, zoals we tevens zagen, eerst langzaam: één of twee bladzijden per dag.

Dat nu in dit geval het plan bijzonder vast lag, begrijpen we zodra we het in zijn grondlijnen waarnemen. Niet alleen die lijnen zelfs, maar een aantal belangrijke momenten vindt men, in dezelfde orde als in het boek, in de dagboeken.

Het plan is namelijk het volgende: Johannes, die al zeer vroeg de liefde heeft leren kennen — hij noemt haar Marjon — ontdekte haast gelijktijdig dat zij een zuster heeft, in alles haar tegendeel. Wat ouder voelt hij liefde voor twee kleine meisjes. In het land aan de overzij, niet ver van de grote stad,

Johannes Viator

bij hen logerend, droomt hij van de zuster van Marjon. Weer ouder heeft hij een jonge vrouw lief. Er komt een ogenblik dat hij haar ziet als een lichaam, dat zijn natuurlijke functies heeft. Volgt een liefde die geheel en al een vriendschap zijn moet, waarin hij alle zinnelijke neigingen met grote inspanning onderdrukt. Maar als zij vraagt: kun je je voorstellen hoe het zal zijn, als je me later terugvindt, getrouwd met een ander? dan komen haat en doodsverlangen boven. De volgende liefde is die van het fragment Winfried: de onzinnelijke reddende liefde voor een zieke straatbloem. Daarna een huwelijk, waarin hij de vrouw enkel als een hoge aanbeden godin wil zien, maar zij hem tot het inzicht brengt dat in de volledige liefdesgemeenschap geen tweeheid kan bestaan.

Achter al deze liefden staan in dezelfde volgorde Van Eedens ervaringen, die men voor 't merendeel in het Dagboek volgen kan. Zelfs bepaalde uitdrukkingen, als de vraag: kun je je voorstellen hoe het zal zijn als je me later terugvindt, getrouwd met een ander?, kan men in het Dagboek aanwijzen. Er is evenwel tussen de mededelingen daar en hier één groot onderscheid. Daar zijn ze de *ups* en *downs* van een niet indrukwekkende, een wel boeiende, maar niet grote persoonlijkheid, hier worden ze gegeven als de voorbeeldige, alle gewone menselijkheid te boven gaande ervaringen van een verheven ziel.

Als men van al Van Eedens moeielijkheden, in- en uitwendige, heeft kennis genomen, en dan dit

Johannes Viator

boek leest, dan voelt men het van het begin af als een, in hoogste overspanning geschreven, zelf-verdediging en zelf-verheerlijking.

„Ik ben Johannes, eenzaam nu” — met deze „self-representation” begint het en het hele boek door voelt men de wanverhouding tussen de werkelijkheid die men erachter ziet, en de toon.

„Doe mij alleen genoeg” schreef Van Eeden 31 Jan. '79 aan Ati, „en spreek niet in die verfoeilijke zalvende bijbeltaal, ik zal ernstig zijn, ik voel niets spotlustig, maar spreek jij dan ook niet van „alle dagen die daar komen zullen” en dergelijke plechtige termen meer”. Welnu, Ati was wèl gewroken, want dit hele boek was geschreven in juist die verfoeilijke zalvende taal, in juist die plechtige termen, die hij in haar schrijven had afgekeurd. Een „dierbaar” boek was het, dierbaar in de hoogste mate voor bewonderende dames die naar een nieuw geloof zochten, dierbaar klaarblijkelijk allermeeest voor zijn schrijver, die toen het gereed was te kennen gaf: En ik breek het brood des zoeten Berichts in onzegbare goedigheid; en toen het was uitgegeven schreef dat het Lam voor de glazen te bloeden lag. Dit laatste in volle ernst, niet in het boek, dat nu eenmaal deze onwaarachtige stijl had, maar in een brief.

De beoordeling van Johannes Viator — en van Ellen — die ik hem eerst op zijn verzoek mondeling uiteenzette en daarna drukken deed, beantwoordde hij met de verklaring dat ik hem niet begrepen had. Dat was zijn recht. Maar ook nu, nu hij gestorven

Johannes Viator

is, en ik mij de taak heb opgelegd al zijn werk te herlezen, en te trachten hem te begrijpen met behulp van zijn eigen dagboek, kan ik het nog niet anders zien.

Toch was de reden waarom ik mijn opstel: Letterkundige Kritiek, Frederik van Eeden: Ellen-Johannes Viator, een opstel eerst in het blad *De Kunstwereld* en daarna afzonderlijk bij D. de Voogd te Amsterdam in 1894 verschenen, — nooit herdrukte, niet enkel dat ik hem, die zich zo bitter gegriefd getoond had, sparen wou. Het was één van mijn redenen, en ze zou, in onze latere verhouding, afdoend zijn geweest. Maar er was een tweede, en wel deze, dat dit geschrift tot een tijdperk behoorde dat in 1895 werd afgesloten. Het was het tijdperk van de strijd die, zoals we zagen, in *De Nieuwe Gids* begon, en tussen vroegere vrienden gevoerd werd. Ieder nam op zijn eigen wijs deel eraan — mijn aandeel was de zo lang mogelijk uitgestelde botsing met Van Eeden geweest. Maar toen hij beslist was met de oprichting van het Tweemaandelijksch Tijdschrift, paste mijn aanval noch in de Stille Toernooien die ik in 1901, noch in de Luide Toernooien die ik in 1903 verzamelde, noch in het Proza van 1921-1923. Het oordeel evenwel dat ik had uitgesproken bleef standhouden. Ik oordeelde over Ellen nu niet gunstiger dan toen, en ook over Johannes Viator kan ik het niet anders doen.

We zien onze strijd nu historisch, als iets dat verleden is, en waarop we niet willen terugkomen.

Het Lied van Schijn en Wezen

Maar historisch houdt hij zijn betekenis. De beweging van '80 was voortgekomen uit één haat en één liefde. Liefde voor de werkelijkheid, uiterlijke en innerlijke, en haat aan de retorica. Aan de liefde zowel als aan de haat had Van Eeden levendig deelgenomen. Maar nu, in Ellen al, nu in Johannes Viator, zag men hem in onheilge zelfverheffing groot doen met een aangeleerde profeten-beeldspraak.

Er was nu een nieuwe, niet langer natuurlijke Van Eeden aan het woord gekomen die wonderlijk afstak bij de ware, een schijn die allermintst zijn wezen was.

Het volgende werk dat hij begon was Het Lied van Schijn en Wezen.

Van Eeden behoefde niet op enige kritiek van zijn laatste werken te wachten om dit onderwerp te overdenken. Zijn hele bestaan, de ingeboren onzekerheid die hem telkens schijn voor wezen en wezen voor schijn deed aannemen bracht hem ertoe.

Het opschrijven begon in Juni 1892 maar het eindigde eerst in Maart 1895. In de tussengelegen jaren werd De Broeders geschreven en uitgegeven. Men zou het dus na deze kunnen behandelen, maar de opzet van het begin wordt niet losgelaten en domineert al het verdere.

De religieus-wijsgerige drang was in 1880 niets vreemds. In het eerste N. Gids-jaar was hij als drijvend element van de dichterlijke beweging al ten

Het Lied van Schijn en Wezen

volle aan het licht gekomen. Hij was de drang naar het levensmysterie, in de eerste plaats zoals dat in ons zelf, in onze innerlijke ervaring beleefd wordt.

Van de gedachte dat dit mysterie daar erkend kan worden ging Van Eeden uit toen hij een lang religieus-wijsgerig gedicht wou schrijven.

I. Dat geheim is een licht, het enig vaste in alle verschijnselen. De ziel streeft ernaar.

II. Het wezen van de ziel is dus beweging die een bepaalde richting heeft, een richting naar dat eeuwige. Het willende Ik is zelf die richting. Zijn lichaam mag vergaan, zijn ziel heeft deel aan het Eeuwige waarvan ze komt en waarheen ze uitgaat.

III. Aan die ziel, aan dat zelf, moeten wij geloven. Haar leven noemen wij Idee, en die Idee is het enig waardevolle in de dingen en beheerst ze. De ziel die niet gelooft is ziek, is ontaard, neemt de dingen-schijn voor het ware Wezen. Het verstand kan enkel ordenen, de ziel leeft, en is onsterfelijk. Zij weerspiegelt het lijden, maar wordt er niet door aangetast. Wie in alles wat hem aandoet meer wil zien dan spiegelingen van een ware werkelijkheid, verliest het zieleleven dat wezen en schijn harmoniëren doet tot de hoogste waarheid.

IV. Zo is dus veelheid van kennis nog geen wijsheid. Wijsheid is de zuivere ziele-structuur. Wie deze heeft doorziet de bouw van alles wat om en in ons bestaat. In ons, want er is ook een lager zielevolk, dat beheerst moet worden. Uit dat diepste, goedgevormde zelf ontstaat alles, ook de uiterlijke wereld. Niet

Het Lied van Schijn en Wezen

éen hoofdhaar is buiten zijn macht of opzicht. Regeert dit Zelf, dan kan de hele wereld niet anders doen dan zich naar zijn wezen vormen tot een Figuur, die buiten onze verstandelijke bemiddeling uit die kern in ons groeit.

V. Hoe dit wezen uit te spreken. Het is beweging en ik wil het beelden in rust. Het is beweging, we zijn voortdurende wording — onze gedachten rusten niet — nochtans trachten we ze tot een rust te maken die alleen in God is. Ons uitspreken is vreugd, al mislukt het, liefde drijft ons tot iedere nieuwe proef. Zelfs Dood is geen ongeluk, want al sterven de bladen, de boom groeit voort. Zo ook groeit het geheel van de mensen voort. Ons Zelf heeft deel aan een groter Zelf dat de hele mensheid is. Hij zoekt dus uittespreken wat niet hij alleen, maar allen schoon vinden. Dat dunkt hem het eeuwige. Wij spreken van zelfzucht als de drang die alle schepselen drijft, maar wat ze inderdaad begeren is de eenheid in dat grotere Zelf.

VI. Wij wonen elk in ons hokje en maken ons een beeld van de wereld, een model. Daarvan maken we een tekening die we anderen kunnen tonen. Een beeld van een beeld. Maar hoever ligt het woord waarin we ons uitdrukken reeds af van de gedachte, en hoe ver is de gedachte nog van het Wezen. Er zijn tweeërlei woorduitingen: de begrippelijke, waarin de woorden tekens zijn, en de levende taal, die ziel heeft en onvoorbedacht is. Maar die laatste soort, is het wezen daarvan wel het meest in woor-

Het Lied van Schijn en Wezen

den? Neen, veeleer in de muziek. Die geeft het uiterste van wat we, zonder opzicht van het verstand, kunnen uitspreken. Al wat geen muziek is, is middelrijk, is afschijn van het Volstrekte. Zulk een afschijn hebben we ook in cijfers en abstracties. Ze zeggen niets dan relaties, maar ze dragen toch een konde mee van het Ware. Daarom berusten we. We denken en spreken al weten we hoe onvolkomen dat is. Ja, zelfs 't besef van de onvolkomenheid van alle relaties, geeft ons een groter gewisheid dat de Waarheid bestaat.

VII. Stilstand, rust, evenwicht, vereffening zoekt al het bestaande. Alles stroomt, maar in een richting, die het niet meer stromen, de blijvende vastheid zoekt. De ontdekking dat niets vergaat, dat de wereldenergie nooit kan afnemen, een ontdekking die de wet van het uiterlijk heelaal vastlegt, dringt ook door tot de ziel. Vernietiging bestaat niet. Dood gaat enkel wat niet leefde: de leugen, de waan, de schijn. Onvergankelijk is het Wezen dat zich enkel toont in vergankelijkheid. Dit wezen is heilig, het te kennen geeft wijding, het liefdehebben heiligt ons zelf.

VIII. Het was de wetenschap die ons dit onvergankelijke wezen leerde. Maar schande over hen, die als ongewijde dienaars de wetenschap vreugdloos beoefenen en om loon.

IX. Die wetenschap vernietigde de kinderlijke voorstellingen van de godsdiensten. Toch bezaten die voorstellingen reeds ware wijsheid. Waar de weten-

Het Lied van Schijn en Wezen

schap die wou aantasten faalde ze. Zo in het doden van levende dieren. Niet alleen mensen, ook dieren, zijn onze verwanten. De drang naar weten moet dus in de drang naar liefde een grens vinden.

X. De Wetenschap heeft haar beeld gemaakt, en daardoor 't beeld van de oude godsdiensten verstoeten. Maar nu moet 't ook onze taak zijn met dezelfde wijding als die de oude gelovers voelden ons weten te doen dienen tot de nieuwe bouw. De fantasieën werden verworpen, maar zonder dat men de fantasie als bronwel begreep. Beelden lijken belachelijk als zij het hoogste willen voorstellen, maar toch komen zij rechtstreeks voort uit dat hoogste, zoals het Zelf het in zich draagt.

XI. Op dat Zelf moeten we dus vertrouwen, op het inwendige licht, dat het zielechip in de goede richting trekt. Door dat Zelf zijn we een met de wereldspil en hebben we de zekerheid dat het lot ons niets aan kan doen. De liefde tot het inwendig leven moeten we dus aanroepen, al verachten we daarom de pracht van de uiterlijke wereld niet. Onze liefde voor die wereld is dan toch maar één straal van Gods liefde. Ze schijnt naar buiten, maar binnen ons loopt de weg naar 't Ene, dat alle uitwendige veelvuldigheid samenknoot. Ten slotte zien we nauwelijks onderscheid tussen onze liefde en die van God. Tot dat Ene, dat Hart van al 't bestaande, wenden we ons dus.

XII. Dat Hart is de verborgen Godheid, waarom we cirkelen. Hoe kan die verborgenheid verbonden

De Broeders

zijn met ons mensen. Ze is het, hoewel langs geheimzinnige weg, met ons en met al het levende. Alles draagt in zich een beginsel van zelfrichting, dat godlijk en volstrekt is, de vrije wil, het Ik, dat kiest en Richting geeft. In de causale keten schijnt het te ontbreken, maar wij zien het in al het levende.

Waar we in Van Eedens pogingen om zijn persoonlijke Ikheid en haar ervaringen, als groot en indrukwekkend voortestellen, overspanning en overschatting zagen, zien we hier, waar we enkel zijn denken volgden, een goedsluitende pantheistische mystiek, in de vorm van een heldergeschreven leer-dicht uitgedrukt.

Dat dit pantheïsme inderdaad een sterke christelijke inslag heeft blijkt wel daaruit dat het Volstreckte in de levende verschijnselen alleen als Richting naar een buiten hen geplaatst Volstreckte wordt verstaan.¹⁾

Toen Van Eeden pas gehuwd en in Bussum gevestigd was had hij drie plannen gehad: Winfried, Jahwe's Val en Don Torribio. Don Torribio werd voltooid, in Winfried bleef hij steken, Jahwe's Val zou de kern worden van De Broeders, Tragedie van het Recht, dat hij, onderwijl hij bezig was met het Lied van Schijn en Wezen, in de jaren 1892-1893 opstelde.

Oorspronkelijk — in 1886 en ik heb reden te den-

¹⁾ Vrije wil Divina Comoedia III. Niet nader uitgewerkte noot van den schrijver.

De Broeders

ken dat het onderwerp hem al vrij wat vroeger bezig hield — was Jahwe's Val verbonden aan Winfried. In dezelfde aantekening waarin hij die en Don Torribio vermeldde, schrijft hij ervan, en wel als volgt.

„Winfried is als martelaar voor 't volk gestorven. Jezus ontvangt hem in het vagevuur en zal zijn zaak voor Gods troon brengen. Zij verkeerren evenals Jezus drie dagen in de hel. Ontmoetingen daar: Wanda de hoer is er, ook Dante. Zij varen ten hemel. Winfried wil niet zonder die vrouw binnen gelaten. Op zijn voorspraak worden dronkenschap, moord, wellust ontslagen als demonen.

„Ontmoetingen met Heine, Adam en Darwin, Voltaire en Confucius, Goethe, Shelley en Spinoza. Jezus verdedigt voor zijn Vader het lot der boosdoeners. De Heilige Geest weifelt. Hevige twisten in het Hemelrijk. Sint Augustinus wil Luther, Voltaire en Erasmus eruit hebben. Luther wil Shelley en Spinoza, Shelley wil Gustaaf Adolf, Adam wil Darwin eruit hebben. De Serafijnen strijden tegen de Cherubijnen. Jahweh is zeer verschrikt. Abraham raadt hem alles eruit te gooien behalve zijn kroost. Doch dit wil Jezus niet. Jezus verbindt zich eindelijk met Lucifer — en zij stooten Jahweh van den troon. Alles vervliegt als een droom.” —

Van dit barokke concept, waaruit toch heel wat in *De Broeders* zal overblijven, vernemen wij jaren lang verder niets.

Dan, op 15 Maart 1892: „Bij het gaan naar haar toe een conceptie van de volgende groote comedie:

De Broeders

Die is twee deelen: 1. de goede man die geofferd wordt om zijn goedheid. 2. Het laatste oordeel — de schipbreuk der Goddelijke rechtvaardigheid, zooals die thans gedacht wordt. 't Eerste op de aarde, reëel. Verlossing van een verdrukt volk — de verlosser door dat volk gedood. 't Tweede in den hemel. Jahweh op den laatsten oordeelsdag. Op-roer en ondergang van zijn rijk. Dit wordt een dolle comédie. Zoo overmoedig mogelijk, naar het oude plan.”¹⁾)

Een half jaar later, 2 October 1892 vinden we: „Ik heb aan een comédie gewerkt, maar dat lukt niet. Ik voel dat het wel zou kunnen als ik den rechten toon vond. Nu is het alles flauw, 't is niet wat ik zoek.” Op de 30ste van dezelfde maand: „De comédie doet het niet. — De comédie in proza willen schrijven als een fabel. Dat wel goed gevonden. Maar toch verlangd naar het zuiver dramatieke. Maar het zuivere, niet bizarre of komieke toch dramatisch mooie. Dat eerst doen. Dan de fabel, met al het fantastieke en komieke.

Dus een eenvoudige dramatische gebeurtenis in verzen, zoo eenvoudig mogelijk, zonder bijwerk. Het schema, de fabel al sinds jaren voorhanden. Vanmiddag ineens gevoeld hoe het mooi kan worden.”

Hierachter volgt nu, tussen haakjes, een later ge-

¹⁾ Deze Comédie door Van Tricht teruggevonden. Zie Gulden Winckel Febr. '34 en de Mededelingen van 't Frederik van Eeden Genootschap 1935 (Febr.).

De Broeders

schreven opmerking. Die luidt: Dit is Lioba geworden 1896.

19 Febr. 1893 vinden we toch weer een aantekening, waarin de dagboekschrijver zijn plannen vermeldt. Het plan van Lioba is er ook bij. Het heet dan: het Livarda-drama van de trouw. Maar daarop volgt: de comédie van het recht en hiervan een fabel. Het werk met de afzonderlijk geschreven fabel was dus „de comédie van het recht”, het andere „zuiver dramatieke”, Lioba.

7 Juli ontvangt Ellen bericht: Vanmorgen het voorspel van de comédie (je weet wel: over de „weien”, enz.)

13 November van dat jaar verscheen „de Comedie” weer. „Al mijn plannen overzien. Moeilijk, moeilijk. De comédie b.v. moet heelemaal overgeemaakt. Er zijn goede dingen in, maar het komieke is te opzettelijk en te flauw.”

Hij schrijft al die tijd aan de terzinen van Schijn en Wezen, maar hij is daarmee in deze maand op een goede hoogte, en denkt het daar vooreerst bij te laten. „Ik heb ze aldoor levendig voor me, maar wend me er nu van af in de fantasieën van „het beeldenspel”. Dat dit beeldenspel de comédie is, blijkt de dag daarop (23 Nov.). „Den ganschen dag diep in de comédie. Waarschijnlijk: de Broeders, Tragedie van het Recht (of van de Zonde).”

De comédie is dus in een tragedie veranderd en heeft zijn titel gekregen.

Van nu af werkt hij eraan tot half October 1894.

De Broeders

Als de derde van de zestien acten gereed is leest hij de geschiedenis van Peter de Grote. Half October is het voltooid en wordt onmiddellijk bij de drukker gebracht. In December verscheen het. De inhoud bewijst dat het plan van 1886 in hoofdzaak is bewaard gebleven. De merkwaardige drieëenheid van Jahweh, Jezus en Heilige Geest is aanwezig. Jahweh's afwijzing van niet geheel goede mensen is de oorzaak dat Jezus en Satan (Lucifer) de hemelingen van hem doen afvallen. Jezus bezoekt de Hel. Bijbelse en historische personages zijn in groten getale in de hemel, en discussiëren. Geheel anders evenwel dan in het plan lag, zijn de zondaren om wie de strijd gestreden moet. Ze zijn niet Winfried en Wanda, maar Peter de Czar, zijn broer Iwan en zijn vrouw Eudoxia.

Uit datgene wat Van Eeden bewaarde valt tevens optemaken dat zijn *grondgedachte* van 't begin af dezelfde bleef. Volgens de volstreckte, goddelijk geheten rechtvaardigheid van de christelijke conventie kan niemand zalig worden als hij in hoe weinig ook tekortschiet. Satan bewijst dat niemand, ook de beste niet, geheel goed is, en dat dus ook die besten moeten worden uitgesloten. Maar volgens menseelijke, naar Van Eedens inzicht waarlijk-goddelijke rechtvaardigheid is niemand geheel slecht, volstaat dus de overschietende meerwaarde van goedheid. Jezus, die dat aanneemt, omdat hij niet alleen God, maar ook mens is, weerstaat dus God en eist toelating. Tegelijk overwint hij de duivel, want die

De Broeders

hoopte op verdoemenis. Jezus vindt bij alle hemelingen gehoor en Jahweh valt, d.w.z. hij verlaat zijn troon, hij is genoodzaakt zich terug te trekken in de goddelijke grond waarvan hij maar een tijdelijke figuratie was.

Van Eedens ware creatie in dit stuk is Satan. Hij is de logische geest, die van wezen niet weet en alleen leeft in het betrekkelijke. Het hoogste wezen imponeert hem daarom niet. Als iemand, wie ook, al is het God zelf, zich met hem in debat begeeft, dan weet hij dat hij het winnen zal, want in de logica is niemand zijn meester. Als hij heeft vastgesteld dat zuiver juridisch niemand op aard rechtvaardig is, dat God dus, door strikte rechtvaardigheid te eisen, een onlogische daad begaat, dan voelt hij zich zeker, dat hij hem *ad absurdum* voert. Nu hij er zich toe zet dit te bewijzen, is God zijn mindere en kan hij, volkomen koelbloedig en ten uiterste onbeschaamd, hem midden in de hemel tot de verliezende partij maken.

Dit is „de comédie”, door Van Eeden in jeugdige overmoed — zoo overmoedig mogelijk, schreef hijzelf in Maart 1892 — gedroomd, en gelukkigerwijs in later tijd niet opgegeven.

Hij heeft ze niet alleen niet opgegeven, maar hij heeft al zijn talent eraan ten koste gelegd, om ze zo vermakelijk mogelijk te laten zijn.

Het gevolg daarvan is dat de Vader, de Zoon en de Heilige Geest noodzakelijk belachelijk worden. De Vader als achterlijke oude heer die ten slotte de

De Broeders

kous op de kop krijgt, de Zoon als de teedre neef, die zich heel wat verbeeldt omdat hij enkele dagen pijn heeft geleden met het vooruitzicht op een ongestoord Hiernamaals en die in 't ootje wordt genomen met een terloopse vraag naar zijn wonden, de Heilige Geest, die als verheven nicht wordt aangesproken en te horen krijgt dat ze van liefde toch eigenlijk weinig notie heeft.

Tegenover deze Comedie, geheel gedomineerd door Satan, is het spel van Peter, Iwan en Eudoxia, het spel waaraan de hemelingen zien moeten dat volkomen zondeloosheid op aarde onmogelijk en dat het recht een chimère is, enkel schetsmatig. Geen van de figuren wordt, zoals Satan, dramatisch grijsbaar. We zien wel een reeks gruwelijke tafelen, waarin Peter, door zijn vrouw gered van een samenzwering haar zó martelt dat zij uit vrees Iwans naam te verraden zelfmoord pleegt, waarin hij ook Iwan doet ter dood brengen en daarna zelf wordt gedood, maar dit is alles minder drama dan film, en is ook niet als drama bedoeld. De comedie is het drama, en in dat is, ook als Eudoxia dood is en de strijd om het bezit van haar ziel in de hemel volstreden moet worden, Satan de hoofdpersoon. Zelfs Zeus wordt toegelaten, opdat Satan gelegenheid krijgt zich geheel afteronden. Hij wint, en broeder Jahweh mag alleen achterblijven, om daar te richten naar zijn recht, dat voor niemand geldt.

Van Eeden heeft deze duidelijke dramatische voorrang van Satan getemperd door van het stuk

De Broeders

geen eigenlijk toneelwerk te maken. Uitvoerige beschrijvingen van de mise-en-scène lijsten het gesprokene in. Toch is het merkwaardig dat overal waar Satan optreedt die beschrijvingen als 't ware in zijn toon gesteld zijn. De fraaie en barokke hemel met zijn engelen in livrei en zijn aartsengelen als maître-d'hôtel, is opzichzelf al belachelijk. Het kon ook niet anders: de omgeving moest wel bij de hoofdpersoon aansluiten.

Ditzelfde evenwel moest ten slotte voor het hele stuk gelden. In zekere mate namelijk. Een stuk waarvan de hoofdpersoon zo uitsluitend de geest van logica en analyse vertegenwoordigde, moest over 't geheel wel aan een logische en analytische toon gebonden zijn. Hoe ver Van Eeden het ook uitbreidde, om ten slotte toch een tegenwicht te geven aan Satan, ook dat tegenwicht zou doordrongen blijven van logische zin en ontledend verstand.

Vandaar dat, wil men het hele werk verstaan, die zin, dat verstand van zoveel betekenis wordt, en zo noodzakelijk moet worden vastgehouden. Men moet letten op de bedoelingen, op de aanduidende zin van bepaalde verzen. Men wordt genoodzaakt het werk, in zijn geheel, niet langer te zien als dramatisch, maar als een gedachtelijke constructie, die ten dele verschijnt in gesprekvorm. Sommige elementen daarin waren zozeer symbolisch, zozeer enkel zinrijk dat men ze zonder Van Eedens uitleg nauwelijks begrijpen kan, soms geheel niet begrijpen kan. Hoe het mogelijk was dat Satan Jahweh

De Broeders

als zijn broeder aansprak, beiden zoons van één oppergod, een vader, en hoe toch Jahweh weer Vader heette. Hoe het zijn kon dat Jezus zijn Vader verliet omdat deze Eudoxia, de zelfmoordster, niet in de hemel wilde toelaten, en hoe hij daarna toch tot de duivelskerk toegang eiste in naam zijns Vaders. Dit bleven moeilijkheden die de lezer belemmerden. De gedachte dat Eudoxia, als gewild hebbende in de goede richting, ten slotte toch door Jezus gered werd, kon hem duidelijk zijn, maar de kloof tussen menselijk en goddelijk recht werd daarmee toch niet gedempt. Dat op de gestorven gezichten van de broeders zich vlindertjes vertonen, dat deze hen vergezellen, als ze vredig, hand in hand opzweven — ook zij gered, omdat de ene een groot keizer en de ander wezenlijk een goed mens geweest was, dit is alles fijn gedacht — als men het eenmaal begrepen heeft. Men bemerkt ten slotte met scherpzinnige uiteenzettingen te doen te hebben, die de bedoeling toch maar aanduiden. Zo is er meer, ook in Jezus' gaan, met Satan, naar de Hel, waar twee aan elkaar gelijke Ahasverussen optreden. Diepzinnig bedoeld misschien, maar er is wrijving tussen dramatische voorstelling en tastende zin.

Geen wonder dat Van Eeden zelf een uitleg schreef. In deze evenwel is hij niet, zoals ik gedaan heb, van het dramatische, maar van die zin uitgegaan.

Hij had aan zijn compositie nog een derde sfeer aangepast. Eerst namelijk was er het hemeldrama, daarna de tafelen op aarde, en daarna, wat hij

De Broeders

noemde een ziele-sfeer. De vraag naar de verhouding tussen volstrekt recht en voorbehouden recht, was een zielevraag. Zodra de ziel afdwaalt uit haar onbewuste geluks-staat, wordt ze in die vraag verward. Ze zoekt, raakt in de uiterste benauwdheid, en kan ten slotte alleen gered worden door het inzicht dat niet naar recht, maar naar liefhebbende wil, geoordeeld wordt.

Vandaar dat hij zijn stuk begon met een acte, waarin de zeven zusters die de structuur van de mensenziel verbeelden, een dans uitvoeren. Bij hen is ook Psyche. Zij is de luchtigste, dartelste, er is vrees dat ze verloren gaat. In de 10de acte wordt Psyche in de Hel aangetroffen. Daar wordt ze door Jezus gevonden en meegenomen. Ten laatste zingt zij alleen de 16de acte, waar ze haar zusters hervindt. De vraag waarom 't in 't hele drama ging was hier dus lyrisch aangeduid en vormde om het werk een kader, tevens evenwel meer dan een kader, daar Psyche ook verscheen in 't middelpunt.

Geen wonder dat Van Eeden vóór zijn werk schreef:

Met bonten schijn en ongelijke stemmen
zal ik doen gaan, fantastisch, voor den geest
een zonderling bewegend beeldenspel.
Merkt rustig op en laat uw zielen blank
waar ik wil schrijven, stil van eigen stem,
effen als spieg'lend water, zoolang duurt
de wond're stoet, want in aandachtigheid
alleen ontbloeit hun diep're harmonie.

De Broeders

Zo is het. Met grote aandachtigheid moet men het werk volgen, want de dramatische kern is omgeven door zoveel gedachtelijke bedoeling dat men zich de verdieping daarin ten slotte als hoofddoel stellen moet.

Ik geloof dan ook niet dat Van Eeden zoals hij in de toelichting zei, dit werk geschreven heeft alvorens het nauwkeurig bepland te hebben. Het gebruik van het woord beeldenspel in deze verzen en in het dagboek van 22 Nov. 1893, toen hij nog pas begon, doet de veronderstelling opkomen dat hij die inleidende verzen toen al geschreven heeft.

Ik zie in het boek een zeer sterke poging om Satan, de logische spottende geest die nooit in het wezen, maar enkel in de relatie leeft, te overwinnen door de intuïtief-religieuze drang naar menselijk goed-zijn. Maar Satan wordt niet overwonnen. Hij leeft en de drang naar een reddende intuïtiviteit, naar het saamvallen met een goddelijke wezensgrond, blijft richting, blijft bedoeling.

Het Lied van Schijn en Wezen had die Richting bezongen, maar zonder haar noodzakelijke tegenstelling aan het licht te brengen. Veel aangrijpender en veel juister was dit gelijktijdige beeldenspel. Hier was de tegenstelling aanwezig en het bleek dat juist in die spottende geest Van Eedens eigenlijke leven school.

Om in termen van Lieven Nijland te spreken: de wil was hier klaarblijkelijk anders dan de bewuste bedoeling geweest.

Opstellen in de jaren 1893-'94

In de jaren 1893-1894 schreef Van Eeden nog enkele belangrijke opstellen. Als geneeskundige: Het Beginsel der Psycho-therapie, een voordracht gehouden op het congres voor Experimentele Psychologie te Londen, Eenige Opmerkingen over Algemeene Therapie, als Inleiding van de statistiek uit de kliniek van hem en Van Renterghem. En Vitalisme, een voordracht voor het Natuurkundig Genootschap te Groningen.

Het laatste, in tijdsorde het eerst ontstaan, was een stellige poging om, nu niet enkel in de geneeskunde, maar in het hele natuuronderzoek, uittegaan van het primaire, de menselijke wijs van voelen en denken. Het was hetzelfde wat in het Lied van Schijn en Wezen gezegd was, maar toegelicht en uitgewerkt.

Toen De Broeders gereed was begon Van Eeden onmiddellijk aan Lioba. Achter de uitgaaf staat: geschreven in 1896. Maar we hebben al gezien dat het als Livarda, drama van de Trouw, reeds 13 Febr. '93 op het program stond.

In Jan. 1894 (Brieven pag. 99) deelt hij Ellen mee dat hij weer aan De Broeders werkt, dat de Tragedie van het Recht zal heten, maar laat er dadelijk op volgen: „Dan komt het drama van de Trouw. Dat is Livarda.”

We horen er niets van vóór 20 Nov., als De Broeders gedrukt wordt: „Gedacht over het drama. Ik voel de toon, het directe, simpele, zuivere dramatische. Het enkele spel van handeling en gedach-

Lioba

ten.” 17 December heet het *Lioba*. „Eergister iets van de conceptie gevoeld van het nieuwe drama *Lioba*. Wat ik ervan had moet heel anders worden. *Lioba* de non, die voor Karel den Groote vluchtte. De aanhef bedacht, en ik las kort daarop gezegden van Maeterlinck (tegen Huret) die juist harmonieerden met mijn ideeën.

30 December: Lees over Karel den Groote. Eginhard's *Vita Caroli Magni*.

17 Mei 1895: Ik las over *Hrosvita*. (20 Jan. had hij Chaucer's *Clerkes Tale* met de geschiedenis van Walter en Griseldis gelezen). Vannacht gedachten over het drama. Het tragische van den toestand als de man dood is, en twee edele menschen worstelen met den haat, die, den man wrekend, in haar komt tegen den minnaar, en die hij duldend dragen moet.

20 Mei: Gister, na een slechten morgen, op eenmaal het drama *Lioba* begonnen.

30 Mei: Ik werk aan het eerste tafereel van *Lioba*.

24 Juni: Vrijdag heb ik aan *Lioba* gewerkt. Het scheen mij toen, dat ik over het doode punt heen was.

27 Juni: *Lioba* bevalt mij wel, maar ik ben nog verward in de accessoires. Ik wilde liefst mijn oorspronkelijk plan volgden. Maar dat is een verdraaiing van de historie. Dat is Karel de Groote en het lijkt er niets op. Als ik nu namen en plaatsen veranderde was ik vrij. Maar ik merk dat dat zóo maar niet gaat, dat het zich eenmaal zóo in mij vastgezetheeft.”

Het duurt dan ook tot 29 Oct.: „Prettig aan *Lioba* gewerkt. Het zal nu wel gaan.”

Lioba

De volgende maand echter wil het toch niet opschieten. Eerst 1 Dec. is het „op beteren weg” en de 30ste is het eerste bedrijf gereed.

Zo zien we dus hoe bij Van Eeden de voorstelling ontstaan kon dat het stuk in '96 geschreven werd. 11 Febr. las hij het eerste bedrijf voor en bleef erbij dat het goed was. 1 Maart was de 2de acte af. 9 Maart: „Vandaag gewerkt in 't 3de tooneel van Lioba. Ik weet niet hoeveel er nog komen, ook de verwickeling niet. Dat komt alles van zelf, als de menschen eenmaal spreken.”

14 April: „Ik schreef nu weer aan Lioba. Ik zie nu het werk beter aan.”

Vlug gaat 't evenwel niet.

9 Juli leest hij over de Noormannen: „Hoe wonderlijk weer dat ik Horic en Hemming in Holland liet wonen, van niets wetend, en dit bevestigd vind. Er is iets in me wat me doet voelen, dit is in orde, zonder uitwendige informatie. Dat er geen Lioba in Eyke is geweest, weet ik wel, en dat het heel andere menschen waren; maar het rijk tusschen Schalthem en Rostringen, Scheld en Wezer en Horic en Hemming, dat voelde ik als iets, waar wat van aan was en ik wist er toch niets van. Ook dit rijden van Harald langs de Maas, om Lioba te halen, en Eyke, het klooster, het heeft toch ook iets in zich, meer dan ik mij bewust ben.”

Hij leest nu Meiboom, Noorsche Mythologie en Bolhuis, Noormannen in Nederland. Ook de Edda, en werkt aan de 4de acte.

Lioba

Dat doet hij in Oct. nog en vindt de 23ste: „dat is nieuw, zoover ben ik nog nooit geweest.”

November en December gaat hij ermee voort en voltooit het op 4 Januari 1897. Tien dagen later kreeg hij de eerste proeven al.

Heel op het eind vinden we twee aantekeningen van betekenis.

Oudejaarsavond 1896:

„Wandeling op de hei, waarbij ik geheel en al leefde in het drama, en de gebeurtenissen *zag*, niet boomen of hei. En het snijdende gemis gaat door alles heen even erg. Arm kind, arm kind, ik bid voor je. Lioba is de kristallisatie van ons beider leven. Gezuiverd, gestyliseerd, gecondenseerd, tot een sterk, schoon geheel.”

5 Januari 1897: „Gisteravond schreef ik Lioba af. Ik geloof dat het zoo goed is en ook goed gevonden zal worden. Het leeft, het is klaar, harmonisch, welbeheerscht. Sterk leven, door intellect volkomen beheerscht. Hier en daar in 't begin wat mat en onzeker. Ik begin nooit in dezelfde kracht waarmee ik eindig.”

Zoals de Broeders op een probleem betreffende het Recht, zo is Lioba op een probleem betreffende de Trouw gebouwd.

Wat is ontrouw? Afvalligheid met de daad, of alleen reeds door de gedachte?

Als Lioba, met de oude koning Harald vrijwillig gehuwd, zich in haar hoop op een kind ziet teleurgesteld, gaan haar gedachten naar de jonge Tancolf.

Lioba

Meer zelfs dan haar gedachten, want zij spreekt zich voor hem uit. Zij kust zelfs zijn paard, maar niet hem. Als zij van ontrouw wordt aangeklaagd en zelf erkent dat haar lichaam wel, haar ziel niet trouw was, spreekt de koning haar vrij. Zij verzorgt hem in zijn ziekte, maar zij voelt en spreekt uit dat de genezende kracht die van haar uit kon gaan, verlamd wordt door de afwezigheid van haar liefste. Als een wereldwijd woord van zijn moeder, Fastrade, haar doet opmerken dat zij niets hoefde uittespreken, dat het enkele niet-willen van Haralds leven al genoeg zou zijn om hem te doden, dan begrijpt ze, als hij sterft, haar niet-willen van zijn leven als wil tot zijn dood en zichzelf als schuldig. De minnaar die haar wil meenemen slaat ze in 't gezicht als hij niet begrijpt dat ze ondanks haar liefde voor hem, nu blijven moet bij de gestorvene. Aangeklaagd alsof ze werkelijk de koning vermoord had, ontkent ze dit, maar erkent dat haar geneeskracht faalde door de liefde voor Tancolf. Nadat deze in een tweekamp voor haar gevallen is en zij hem gekust heeft, prijst ze als wijs en rechtvaardig de uitspraak van Horic, de nieuwe koning, dat zij met het lijk van Harald, op een brandend schip in zee wordt gestuurd.

Is hiermee het probleem opgelost? In het minst niet. Het is opgelost in de wroegende geest van Lioba, die in een geheimzinnige geneeskracht gelooft welke van haar uit had kunnen gaan. Haar wroeging zelf was een boete voor haar ontrouw jegens

Liefdeleed en doodsverlangen

Harald. De dood was voor haar niet een straf, maar een ontgaan van de straf.

Men denkt vanzelf aan De Broeders en het daar gestelde rechtvaardigheids-probleem. Eudoxia had zelfmoord gepleegd om te ontsnappen aan haar moeilijkheden. Menselijkerwijs kon men deernis met haar hebben en haar verontschuldigen. Maar kon haar schuld een onderwerp van strijd worden in het huis van de hoogste Rechtvaardigheid? Zeker niet. Toch brak hij uit en werd ze in triomf — nog wel in naam zijns Vaders — teruggehaald door hem, die tegen het Recht was opgestaan.

Ook Lioba wordt, met het slotkoor van de hymne Maria sponsum quaerens, als een ziel begroet die naar haar hemels vaderland stijgt.

Van Eedens verheerlijking van de Richting en niet meer dan die, van de goede bedoeling maar die voor 't uiterste terugschrikt, van de deugdzame zondares wordt in beide gevallen wel opmerkelijk.

In Ellen had hij het leed vergoddelijkt, in twee navolgende werken vertederde hij er zich over en sprak zalig wie het niet langer konden dragen.

Dit voert ons wel diep in zijn wezen, temeer waar hij zei — zoals we zagen — dat Lioba de kristallisatie van „ons beider leven” was.

Zien we nog verder: Hij beminde Ellen, Eudoxia beminde Iwan, Lioba beminde Tancolf. Liefde-leed en doodsverlangen vinden we telkens weer aan elkaar gekoppeld. Het doodsverlangen mag *niet* en het mag

Liefdeleed en doodsverlangen

toch *wel*: alle drie de vrouwen worden verheerlijkt of gezaligd.

We herinneren ons de parijse straatbloem die hem aanbad, die wilde dat hij haar doden zou. Dit verhaal al verbonden aan Winfried, aan een parijse ontmoeting van zijn studententijd.

We zullen aanstonds nog het eigenlijke boek van de dood zien, de Koele Meren.

Overal deze verbintenis van liefdeleed en doodsverlangen, — voorgesteld als schoon. We raken hier klaarblijkelijk de morbide plek in Van Eedens wezen: de onontkoombare tegenstrijdigheid, de kwaal, die hij wilde buiten zich stellen, en vereeuwigen.

Maar om dit te doen, had hij zich buiten haar moeten kunnen plaatsen, en dat kon hij niet. Zij doordrong de duizend vormen van zijn gedachten, maar wie die gedachte uitte, was altijd hij. Zijn drama's waren altijd lyrisch, en altijd pijnlijk. Na de zachter tijd, de gelukkigste van zijn leven, waarin De Kleine Johannes ontstond, ontkwam hij in dit hele midden-tijdperk van zijn leven niet aan de strijd, aan de pijn van deze door zinnelijkheid en eerzucht geprikkelde tweevoudigheid.

Ook Lioba is niet, zoals hij dacht, een klaar sterk, door intellect volkomen beheerst werk. Het is, ondanks alle moeilijkheden waartussen het door moest, om niet in één jaar, maar eer in drie jaar, te worden geschreven, een, hoe ook weerhouden, uitstorting. De lyrische toon strijdt voortdurend met de dramatische bedoeling. De zinnelijke hartstocht van

Liefdeleed en doodsverlangen

het onschuldige wezen woelt en schrijnt tegen de verfiijnde wroeginggevoelens van een dialectisch gescherpt geweten.

Het is met scherp overleg samengesteld, het verschijnt in een barokke reeks van landschapsbeschrijving, noorse legende en is vol mensekennis, maar het kranke verwijt klopt eronder en vertolkt vooral de onrust van een inderdaad niet-harmonische ziel.

Het aangrijpendste, want het wezenlijke van Van Eeden was de sterkte van zijn onrust. Zijn intellekt mocht trachten te beheersen, maar zijn innerlijk rustte nooit, zag altijd tegenstelling, zocht altijd een uitweg. Als één werk voltooid is, grijpt hij onmiddelijk naar het volgende. Hij schrijft er in verschillende soorten, twee, drie of meer gelijktijdig. Hij heeft altijd een lijst van plannen, schrijft ze op in zijn dagboek, keert ertoe terug en vult haar aan. Hij die van aanleg lui was, is ten slotte een van de hardste werkers van zijn tijd geweest.

In 1893 had hij afscheid genomen van de kliniek en Van Renterghem. Wat hij daar gewonnen had was de Ellen-relatie, waaruit zoveel van zijn werk ontstond. Maar dat werk — het half dozijn plannen dat hij toen genoteerd had, begon voltooid te worden. De roman van de Dood kon nog even wachten. Het grote opstel Grondslag van Redekunstige Verstandhouding was aanstonds gereed.

Dit was een knap stuk werk en voor Van Eeden hoogst kenmerkend.

Grondslag van Redekunstige Verstandhouding

Naar aanleiding van een opstel over Dichterlijke Taal dat ik in een Amsterdammer van Aug. 1884 had uitgegeven, hebben wij als jonge mensen, hij 24, ik nog geen 20, enkele brieven gewisseld. Wij hebben natuurlijk hier en daar langs elkaar heen gepraat en mijn vermoeden is dat ik tenminste mij niet altijd juist zal hebben uitgedrukt. Maar ons geschil was duidelijk. Voor mij waren woorden elementen van levende spraak en als zodanig onderworpen aan de bewegingen van het gemoed, het oor en de verbeelding. Voor Van Eeden waren ze conventionele tekens, waarvan we 't gebruik leerden en waarmee ieder trachtte zo goed mogelijk zijn begrip weertegeven. Men kon die twee opvattingen tot elkaar doen naderen. Ik kon erkennen dat ik ten slotte een bestaande taal gebruikte. Van Eeden kon erkennen dat een gedicht niet enkel uit betekenissen bestond. Maar het onderscheid lag in ons uitgangspunt: hij van de vaste zin waardoor het woord een teken was, ik van gevoel en verbeelding die zich in woorden uitdrukken. Het laatste was niet alleen het mijne: de hele beweging van '80 zocht taalvernieuwing langs de weg van gevoel en verbeelding, Van Eeden alleen aanvaardde de taal als een vaststaand hulpmiddel van uitdrukking, een hulpmiddel dat alleen zo goed mogelijk moest worden gebruikt.

Hetzelfde onderscheid had tussen Potgieter en Beets bestaan. Maar na '80 had het onvergelykelijk groter belang gekregen.

Significa

Van Eeden heeft zijn gedachte nooit losgelaten. Hij opereerde met de betekenis van de woorden, zag in de taal altijd het gebrekkige hulpmiddel, zocht altijd naar mogelijkheid om daaraan tegemoet te komen door nauwkeurige zinsomschrijving.

Waar was die meer nodig dan in het logisch betoog, waar meer dan in betoog en twistgesprek had men behoefte aan een grondslag voor redekunstige verstandhouding?

In het zoeken daarnaar lag zijn intellectuele gemeenschap met Lady Welby, die hij op het Congres voor Experimentele Psychologie te Londen leerde kennen, — en later die met Jacob Israel de Haan.

Alle drie schreven over ditzelfde onderwerp: de *Significa*, de betekenisleer.

Van Eedens Grondslag is, zoals ik zei, een knap stuk werk, waaraan hij schreef van 1893-1897. Blijvend in de sfeer van de rede, vindt men er over Van Eedens denken en schrijven kostbare opmerkingen, niet alleen van persoonlijke, maar ook van algemene betekenis.

Men moet het lezen, zoals men ook zijn opstel *Over Kritiek* moet lezen, in de eerste plaats om hemzelf te leren kennen, en in de tweede plaats om erdoor geprikkeld te worden tot nadenken.

Men kan zich levendig voorstellen hoe deze zo vlot en uiterlijk zeker geschreven studies die toch zulke afgronden van innerlijke onzekerheid verbergen, op de lezers van zijn tijd hebben ingewerkt. Voorgedragen, in tijdschriften geplaatst, gebundeld,

Praktisch socialisme

hebben zij al die problemen aan de orde gesteld waarmee de onrustige zoeker die hun schrijver was, worstelde. Zijn persoon was ermee gemoeid, die gevangen zat in zijn eigen fouten en omstandigheden, maar ook zijn persoonlijkheid die altijd weer een weg zocht om uittebreken, die door en door anarchistisch was en toch droomde van een blijvende goedheid, van een vaste richting, van een rijk van vrijheid. Hij bezat niet maar hij begeerde. Dat was zijn ramp, maar tegelijk zijn waarde voor zoekende tijdgenoten.

In 1896 gebeurde er iets dat hem hevig in beweging bracht. Lioba was nog niet af. Hij werkte eraan door en voltooide het, maar zonder eigenlijke vreugde. „Lioba is geen zegen” schreef hij, en was blij toen hij erbuiten stond. In Juni was een strijd uitgebroken, een twistgeschrijf in het weekblad *De Kroniek*, waarin hij zich mengde. Het was weer de sociale vraag, die hem in 1890 tegenover Van der Goes gesteld had, en hem het opstel *Over Humaniteit* had ingegeven. Hij had er zich socialist genoemd, gevoels-socialist. Maar hij had zich daarna in zijn dichterlijk werk geworpen. Nu evenwel had Bauer, de schilder, in Moskou de kroning van de Tsaar gezien en in zijn boeiende brieven in de *Kroniek* vertelde hij gejuicht te hebben voor een man die de wereld zulk een schouwspel gaf. Tak, de redacteur, bereidde dadelijk het antidotum. Hij zou liever zien, zei hij, dat de Tsaar zijn volk wat meer ontwikkelde. Diepenbrock, de musicus, vond daarin aanleiding

Praktisch socialisme

om zich tegen de hedendaagse volksverering en vóór de overgeleverde liefde tot het Tsaardom uitte-spreken.

Van Eeden schreef in zijn dagboek op 8 Juni: „Veel over Wagner gedacht, dat is de ontaardende (muziek), zooals het Katholicisme de ontaarding is van het Christendom. Het is het vervallen in het uiterlijke, den schijn. Machtig, als expressie van dezen tijd, maar zwak tegenover de eeuwen en het klassieke.” Daarop volgde onmiddelijk: „’s Avonds mij geërgerd over het domme stuk van Diepenbrock, waarin deze ontaarding onbeschaamd voor den dag komt. Het onrecht verdedigd om een schoonen schijn. Ik had moeite mij dat uit het hoofd te zetten.”

Hij kon het ook niet. Want drie dagen later schreef hij aan Ellen: „Ik zag De Kroniek met een dom stuk van Diepenbrock, dat heb ik toen Dinsdagnacht beantwoord. Den heelen nacht geschreven en gistermorgen naar Tak gestuurd. Het is een mooi stuk van me geworden, dat wel indruk zal maken.”

Dit was een droevige vergissing. Het stuk was noch mooi, noch maakte het indruk.

Diepenbrocks verklaring was, of men het eens ermee was of niet, noch dom noch een bewijs van ontaarding. Het was de edele verdediging van symbolische maatschappelijke waarden, de innige verdoeming van het geloof dat de mens bij brood alleen kan leven. Het was de droom van een aristocra-

Praktisch socialisme

tisch en intellectueel katholicisme, en kon als zodanig niet dan met eerbied worden besproken. Gezien Van Eedens eigen geestelijk streven, zijn bestrijding van naturalisme, rationalisme, materialisme, zou men zelfs verwacht hebben, dat juist hij Diepenbrock begrijpen zou.

Maar het omgekeerde bleek het geval. Het stuk was monsterlijk van aanmatiging. Diepenbrock op zij duwend als een dwaas, een onkundige, een weetniet, een vreemdeling in zijn tijd, een schijn-aanbidder, stelde hij zichzelf op de voorgrond, als profeet, geroepen om vooral de jongeren onder de Kronieklezers te waarschuwen. Hij scheen haast te hebben om zich optewerpen als verdediger van het praktisch socialisme, als strijder voor een betere samenleving. En aan het eind van dit overhaast en overmoedig betoog deed hij uitkomen dat eigenlijk het schrijven in een weekblad voor hem te gering was, maar dat hij het dit keer had moeten doen.

Men vroeg zich af wie er hem toe gedwongen had, en waarom hij het dan niet beter had gedaan. Veth kondigde aan dat hij tegen hem schrijven zou en deed het. Ergst van al, Ellen viel hem hard over het stuk en vond de aanvallen er tegen juist.

Hijzelf begon het „minder voorzichtig gesteld” te vinden.

Dat ik het vermeld is omdat zijn behoefte aan sociale werkzaamheid hier voor 't eerst, klaarlijk heftig en overhaast, tot uiting kwam. In April was hij begonnen aan een opstel over Land-

Walden

bouw en Staatszorg, dat in de boek-uitgaaf (Studies III) op Mei 1896 gedateerd is, maar eerst Febr. van het volgende jaar in De Gids verscheen en in Aug. door het artikel Coöperatieve Rijkshoeven gevolgd werd. Ik vermeldde het ook omdat hij het niet kon loslaten en 't tot een veel uitvoeriger stuk: Artiest en Socialist omwerkte, dat eveneens in de Studies verscheen.

Hij had een nieuwe weg ingeslagen en het is de moeite waard, in Brieven en Dagboeken, zijn motieven daartoe nategaan.

Eigenlijk hoeft men ze daar niet te zoeken, want het voornaamste motief ligt voor de hand. Evenals hij in 1885 zich een werkkring in suggestie en suggestieve therapie gezocht had, zo deed hij het nu in socialisme en socialistische hervorming. Dit was een evolutie van de soort die ook anderen ondergaan hadden. De tijd was, ten opzichte van hen en van hem, de richtende beweegkracht. Het sprak vanzelf dat, zodra de plannen die hij uit zijn kliniek had meegebracht ten einde liepen, ook Van Eeden een plaats zou zoeken in de socialistische beweging. Een plaats, natuurlijk, die hem bevredigde.

Dit kon niet het lidmaatschap van een sociaal-democratische partij zijn, zoals Van der Goes en Troelstra die hadden opgericht, en waarbij Gorter en Henriette Van der Schalk zich aansloten. Met hun gevoelsmotieven kon hij zich verenigen: hij erkende ze zelfs nadrukkelijker dan zij het deden,

Walden

maar hun partijgeest, en al wat daaruit volgde, deelde hij niet. Zijn doel was altijd, wat hij noemde zelfvolmaking. In dit geval was dat: in de sociale beweging zó optreden dat hij zichzelf schoon en bewonderenswaardig vinden kon, en als zodanig door anderen zou erkend worden. Dit was de meer anarchistische dan socialistische grondslag van zijn werkzaamheid. Hij zou optreden als de profeet van het recht tegenover het onrecht, van de waarheid tegen de leugen. Hij zou de mogelijkheid bepleiten, en als 't kon bewijzen, van een natuurlijke samenleving.

Deed hij dat, dan zag hij de behoefte van de maatschappij als samenvallend met die van zijn eigen aanleg. Reeds 1 Sept. 1892 had hij aan Ellen geschreven: „Leugen noem ik, wat in strijd is met mijn natuurlijk ongedwongen wijze van doen.” Hij schreef dit toen het werk aan de kliniek hem benauwde. Al wat hem benauwde, noemde hij altijd onrecht en onnatuur.

Het was evenwel niet voldoende zijn pleit in abstracto te voeren. Daar was de tijd niet meer naar. De politieke partij had een program, had omschreven doeleinden. Stelde hij zich ernaast, wat toch deels ertegen kon beduiden, dan moest ook hij een plan en een doel geven. Dat strookte ook met zijn aard van geneesheer. Om de maatschappij te genezen moest hij haar een middel aan de hand doen.

Welteverstaan, dit middel moest tegelijk hemzelf genezen en de maatschappij. Het moest dus een

Walden

levenswijs zijn, die hij zelf volgde en die hij voorschreef aan anderen.

Naast elkaar ontstaat nu op haast kinderlijke wijze: het handenwerk in de buitenlucht en het schrijven over de oprichting van Rijkshoeven.

10 Januari 1896: Hout zagen en hakken doe ik met plezier. 4 Febr.: Ik blijf thuis en zaag alleen wat als de zon schijnt. 16 April: Vandaag een stuk begonnen over Landbouw en Staatszorg.

Dit stuk, eerst Febr. 1897 als Werk en Brood in De Gids geplaatst, begint uitermate bescheiden:

„Ik verzoek den lezer van dit stukje wel te bedenken dat men niet behoeft te zijn een specialiteit, een man van 't vak, om het recht te hebben de hier volgende dingen te zeggen.

Ik behoor niet tot een partij, ik spreek als Nederlandsch Burger. Ik beklaag me omdat ik in onrecht leef en met klaarheid meen te zien, waar hulp onmiddelijk vereischt en mogelijk is. Ik heb recht daartoe, evengood als ieder ander burger, wien dezelfde dingen tot stagen grief en ergernis zijn.

Ik weet dat ik bekende dingen zeg en weinig oorspronkelijks.”

Dat was ook zo, maar we zagen hoezeer hij het vergat en hoe'n hoge toon hij aansloeg toen hij een maand later in de Kroniek als verdediger van het socialisme optrad.

Na Werk en Brood verschenen in de Gids nog de Coöperatieve Rijkshoeven en tegelijk bezocht hij de landkolonie De Batelaar. (8 Mei '97). 5 Juni

Walden

schrijft hij in het Dagboek: „Ik zag een huttenkolonie in het Vierhoutensch bosch en ik heb nu nog maar één ideaal, mijn leven door te brengen in zoo'n hut, in dat bosch.” Juist een maand later gaat hij naar Noorwegen, logeert daar en leidt een idyllisch leven, waarbij hij deelneemt aan de hooi-oogst.

Maar nauwelijks terug voelt hij zich onvoldaan: „Ik voel behoefte aan het geregelde *physische* en intellectueele werk, zooals het was.”

16 Nov. wordt gesproken van een wandeling naar Walden. En met het nieuwe jaar dringt sterk de behoefte op naar een leven *buiten* de wereld, een leven van heiliging.

't Merkwaardige is dat hier 't sociale geneesmiddel samenvalt met een drang zich buiten de societas te stellen.

„Dit is zeker, dat heiliging nu, in deze wereld, een zware taak is. Maar ook dat de menschelijke wereld door wijsheid en goedheid zoodanig kan gemaakt worden, dat heiliging een voor elk bereikbaar ding is.”

Illusie? Zelfbedrog?

15 Jan. leest hij weer Thoreau. En negen dagen later luidt het: „Er heerscht een sterke Thoreaustemming. We spreken over kolonies, die wij zullen stichten en ik zoek gestadig naar geschikte oorden voor een hut of huisje.”

Na een week wordt een plan gemaakt: „Ik zal nu zien mijn hut hier in de buurt gebouwd te krijgen. Willem Bauer (de broer van Marius, de schil-

Walden

der) begreep mij terstond. Een blokhuis met stroo gedekt. Ik wil daar gaandeweg, met voorzichtige aansluiting aan het gewone leven beproeven, hoe ver ik met vereenvoudiging en verfraaiing gaan kan.”

Half Februari bespreekt hij met Labberton plannen over zijn levenswijziging en is „vastbesloten tot inkrimpen van mijn levensstandaard: Mijn huis verkoopen, zoodra de hut gebouwd is. En veld-arbeid voor eigen onderhoud, zoover als het mogelijk blijkt.”

Nu begonnen de moeilijkheden. Het overhalen van zijn naaste omgeving. Het opnemen van kapitaal, het kopen van het buiten Cruysbergen — want bij een enkele hut zou het toch niet blijven — het bouwen, het bespreken van de werkzaamheden, het huren van een knecht. Toen de hoofdzaak in orde was, ging hij nog een paar weken naar Londen.

Een maand na zijn thuiskomst tekent hij aan dat hij correspondeert met Oppenheimer, de oostenrijkse medicus-econoom, die in 1896 zijn Siedlungsgenossenschaft en nu pas zijn Grossgrundeigentum und soziale Frage geschreven had.

Nog een paar maanden en hij kon doen wat hij zich had voorgesteld: hij hakte hout en schreef in de hut aan zijn nieuwe roman Van de Koele Meren des Doods.

De eerste proeven van Lioba waren nauwelijks binnen, of hij peinsde alweer — 24 Jan. 1897 — over dat nieuwe boek.

Van de Koele Meren des Doods

„O wonderlijk zooals nu het volgend boek in me bezig is te rijpen. Ik denk er niet aan, want ik doe allerlei ander werk, en ben druk den heelen dag, maar soms zie ik of denk ik iets dat mij aandoet als hoorend in mijn nieuw boek. Zooals de plaat van Manon Lescaut. En de gedachte aan den grooten, onverbiddelijken God, die is tegelijk liefde en natuurwet, en nooit slaapt of sluimert. Ik weet nu wel zeker dat het proza wordt, een roman. Lotgevallen, veel bonte avonturen.”

28 Maart: „Op de reis Manon Lescaut gelezen. Ik vond het mooi. Het heeft groote momenten van eenvoudige tragiek. Ik wou dat ik het gemaakt had. Het is zoo goed als 't beste van Balzac, en eenvoudiger, sterker van motief en beweging. Het doet denken aan Defoe, maar 't sujet is poëtischer en dieper.”

13 Juni: „Gisteravond bij de oudelui in Haarlem. 's Avonds van de spoor komend naar huis loopend langs den achterweg hoorde ik opeens de muziek van mijn nieuwe boek. Toen wist ik: zoo moet het zijn, niets als 't geluid, het timbre, het accent van het proza. Dit houd ik nu vast en het versterkt me.

28 Juni: „Weer beter gevoeld hoe mijn nieuw boek zal zijn. Wel proza en verhalend. Maar toch in dramatischen bouw, met groote, breede lijnen. De eenvoudige klassieke bewegingen van een vrouwenleven, tot het uiterste beproefd door zwaarmoedigheid, zonde, sensualiteit, waanzin, en toch met den triomf van den Dood over den Dood.

Van de Koele Meren des Doods

Alles breed en typisch. Geen uitzonderingsvormen, maar het algemeen-typische. De waanzin na een bevalling."

Die zomer in Noorwegen horen wij er niet van en 't wordt 20 Dec. eer hij optekent: „En nu begint mijn nieuw boek al vaster en vaster vorm in mijn hoofd aan te nemen, zonder dat ik er aan doen kan. Jeanne Fontayne. Het wordt, geloof ik, zeer ongewoon. Het zal toch vereenigen al wat ik oorspronkelijk bedoelde, in zeldzamen vorm."

Elf dagen later: „Ik ben mijn nieuw boek begonnen."

Maar dan weer een lange tijd niets. De hut moest voorgaan. 5 Aug. 1898 eerst: „In de hut op Walden — — Ik schrijf nu aan mijn roman *Van de Koele Meren des Doods*."

Maar er zou nog heel wat gebeuren eer het voltooid was. 15 Sept. van het volgend jaar klaagt hij: „Ik schrijf nu al een jaar aan mijn boek en ben nog niet eens recht op gang." En eerst een jaar hierna, 31 Oct. 1900 kon hij de pen uit de hand leggen, al was hij al eerder met de druk begonnen. (19 Mei).

Die ruim twee jaar heeft hij achter het werk vermeld als de tijd waarin het geschreven is. Wij zagen dat hij er werkelijk haast vier jaar mee bezig was. We moeten ook bedenken dat het plan al op 't lijstje stond van Febr. '93 en dat hij in 1894 de werken van Mme Guyon las, die in het boek zulk een voorname plaats beslaan.

Hoe langer hoe meer blijkt dat Van Eedens eigen-

Van de Koele Meren des Doods

lijke werken de producten zijn van een langzame, maar geregelde groei.

Als wij van Van Eeden niets kenden dan dit ene boek, noch zijn naam, noch zijn leven, noch zijn andere werken, dan zou hij de Meester van de Koele Meren heten, en een rang innemen die niemand hem strijdig maakte.

Want dit boek is niet, zoals men wel meende, de door een geneesheer gemaakte beschrijving van een werkelijk ziektegeval, het is integendeel de verbeelding van zulk een geval, maar zo werkelijk voorgesteld dat men zulk een beschrijving erin kon zien. Dat men dit deed, het wel moest doen, was de hoogste voldoening die de schrijver kon te beurt vallen. In de voorrede van de tweede druk heeft hij die lof afgewezen. Hij wou als kunstenaar erkend en begrepen worden. Waarom eigenlijk? Maakte Dante bezwaar als men zijn *Inferno* voor een werkelijke helbeschrijving hield?

Het doet er ten slotte ook weinig toe of het verhaalde gebeurd is of alleen maar had kunnen gebeuren. In beide gevallen is er een verhaal, en men hoeft maar weinig ervan te hebben gelezen om zeker te weten dat de verhaler meer doet dan enkel het geven van een verslag. Had hij dat gedaan, niets gedaan dan verslag geven, dan zou dat niet erg zijn geweest. Er zijn verhalen die de indruk maken zó gesteld te zijn, en die toch als verhalen uitmunten. Maar Van Eeden wou klaarblijkelijk iets anders. Hij

Van de Koele Meren des Doods

beschreef het leven van een vrouw, namelijk „hoe zij zocht de koele meren des doods waar verlossing is, en hoe zij die vond.” Dit — in de eerste zin van zijn boek — is zeker geen verslagtoon. Eer die van gevoelsfantasie en piëtisme.

Dat Van Eeden een man van contrasten was, weten we al. Hij was nu in zijn hevigste tijd van uiterlijke beslommering, van opzettelijke bemoeiing met de buitenwereld. Maar nu ook juist maakte hij zich tot hutbewoner, tot kluizenaar, en begon een boek te schrijven van innerlijke aandacht.

Het behoorde nog altijd tot de reeks werken die met Ellen begonnen was. Zwaarmoedigheid, doodsverlangen, en daartegenover een poging om eraan te ontkomen. Die zwaarmoedigheid, dat doodsverlangen, onontkomelijk gebonden aan het geslachtsleven, de verlossing eruit doorgaans christelijk, door opgeven van de eigen persoon.

Hij was een ijverig lezer geweest van oosterse en westerse godswijsheid. Van Brahmaanse en Boeddhistische, van romeinse en middeleeuwse, laatstelijk van franse, want in 1894 al hadden de Discours van Mme de la Motte-Guyon diepe indruk op hem gemaakt.

Hij zou het leven van een vrouw beschrijven, het ontstaan in haar van zwaarmoedigheid en doodsverlangen, en hoe ze daaruit verlost werd door een geloof als dat van Mme Guyon. Hij zou haar zo diep laten zinken als mogelijk, tot de publieke vrouw van zijn parijse ontmoeting, van Winfried, van Jo-

Van de Koele Meren des Doods

hannes Viator, en dan zou zij gered worden.

Een ander element ontleende hij uit heel andere sfeer. Uit die van de socialistische maatschappijkritiek. De verdorven maatschappij zou min of meer de schuld krijgen. Dit was een begeleitend motief en het is de vraag of het wel geheel strookte met zijn opzet, of het aan het wezen van zijn werk geen afbreuk deed. Maar op het ogenblik dat hij schreef maakte het te zeer deel uit van hemzelf dan dat hij het kon afwijzen.

Zijn bedoeling was ook niet een al te algemeen beeld te geven. Wel wilde hij styleren en tot type maken, maar de vrouw die hij op 't oog had moest toch vooral werkelijk zijn, in bepaalde omstandigheden, in een bepaalde tijd. Een vrouw die geboren was in 1856 — vier jaar voor hemzelf en in een hollands stad als zijn eigene — en die gestorven was in 1888, het jaar vóór Ellen ontstond. Haar hele leven verliep in omgevingen, binnen- en buitenlandse, die hijzelf goed kende. Wat zij voelde had hijzelf gevoeld, of bij anderen scherp waargenomen.

De eerste voorwaarde voor het schrijven was aandacht, zodat de innerlijke belevingen van het uitzonderlijke schepsel dat Hedwig was nauwkeurig werden vastgesteld en ook, voor de aandachtige lezer, waarschijnlijk gemaakt.

Die levende aandacht was de hoofdzaak, en daarvan mocht hij door geen overwegingen van lager orde worden afgeleid. Als er tot het ontstaan van Hedwigs zwaarmoedigheid factoren meewerkten

Van de Koele Meren des Doods

die tot de intiemste bijzonderheden van het lichaamsleven behoorden, dan moest hij die niet verlooche-
nen, ook niet verdoezelen. Hij moest ze even koel
en onbevangen uitspreken als haar ziels- en geestes-
ervaringen. Dan alleen zou het mogelijk zijn dat
Hedwig geheel werd afgewerkt, geheel buiten hem
trad, geheel voorzien werd zoals hij wou dat ze
werd voorzien.

Dit was een groot opzet, het grootste dat hij nog
ooit ondernomen had.

Zijn stijl werd koel en liefhebbend, ingehouden
en openhartig, zacht en indringend, natuurlijk en
vormelijk, — een stijl die voortdurend leefde op de
grens van tegendelen en die toch stellig was, die
alle tegendelen in zich overwonnen had, die gelijk-
matig vloaide, die aan elk onderdeel zijn eigen leven
meedeelde, zodat elk ding kwam te staan alsof het
er voor zichzelf stond en toch niets was dan een
noodzakelijk onderdeel, een bekoorlijke stijl, maar
met in die bekoorlijkheid een schroom, een huive-
ring, het besef van een dubbelheid.

Wie het werk met aandacht leest zal voelen hoe
hij tegelijk wordt geboeid en afgeschrikt. Wie het
geheel gelezen heeft zal begrijpen dat de vrouwen
uit Van Eedens naaste omgeving hem verzochten
het boek niet uittegeven. Tegelijk zal men begrij-
pen dat hij het uitgeven moest, dat hij het had moe-
ten uitgeven, al was hij niet zo tuk op roem geweest
als hij inderdaad was. Hij moest het uitgeven, want
het boek, zoals het daar lag, behoorde hem niet

Van de Koele Meren des Doods

meer. Het was een levend schepsel, waartegenover de overleggende maker zijn recht verloor. Hij kon het niet vernietigen. Hij kon het niet opsluiten.

De eerste dubbelheid die Van Eeden in Hedwig doet opmerken, is bewuste blijheid bij onbewuste afkeer. Jonge blijheid om alles wat ze zag en waarin ze meeleeft, maar onbewust en bij herdenking plotseling opkomend gevoelens van saaiheid, droefgeestigheid, naargeestigheid, die bij herdenking van de gewoonste gebeurtenissen, stijgen konden tot afschuw, ja tot lichamelijke walging. Wat was het bellenblazen met haar vriendinnetje niet heerlijk. Maar toen ze daarna naar bed ging, terwijl het schemer werd, en een paar klokjes op de torens klepten, toen kwamen aandoeningen in haar op die ze niet begreep, een grauwen en ontzetting, waarvan de vormen haar eerst later bewust werden. „Later, later scheen het alsof zij toen al duldeloos moest geleden hebben, zulk een griezel van saaiheid en akeligheid kleefde aan al het gevoelde. Aan de geur van zeepsop en stenen pijpjes, aan de gele stenen van het plaatsje, aan de stemmen van haar broeder, van haar vriendinnetje en van de meid, aan het grauwe licht door de kleine slaapkamervensters, aan het oneindig naargeestig klokgeklep.”

In de voorrede voor de tweede druk sprak Van Eeden tegen dat de hoofdpersoon, van aard en aanzien, „ziekelyk” zou zijn. Hij wou haar alleen gezien hebben als „door uiterst fijne en edele bewerktuiging veel meer aan schadelijke invloeden bloot-

F. van Eeden, $\pm$ 1900, naar een tekening van Haverman.

Van de Koele Meren des Doods

gesteld dan de grover gemiddelde mensch". Dit bewijst alleen dat hij zichzelf herkende, en niet met het etiket „ziekelyk" wou beplakt worden. Wat hij ontleedde was de kiem van de zwaarmoedigheid en zwaarmoedigheid zal altijd door de een als een kwaal en door de ander als een teken van fijner bewerktuiging worden beschouwd.

Het tweede wat hij bij Hedwig opmerkt is de ontzetting waarmee zij, nog een kind, zich van haar eigenheid, van haar „ikheid" bewust werd. De veel te vroegtijdige splitsing dus tussen zich en het andere, en die tweetheid niet rustig aanvaard, maar als iets onbegrijpelijks en beklemmends gevoeld.

Ook deze vroege ontdekking, en wel de ontzetting erover, kan men als een teken van fijn zenuwleven, maar evenzeer als een bewijs van krankte verstaan.

's Zomers was Hedwig met de familie buiten. Na een feest stond ze 's avonds in de elzenlaan en toen kwam zulk een hevig verlangen in haar op dat ze hartstochtelyk een boom omhelsde. Zij zei: Ik! ik! — ik ben het, en beet in de harige kronkels van de stam. De schrijver zegt het duidelyk dat dit een erotische ervaring was, die onmiddellyk door een eenzelvig schreiend op haar bed liggen gevolgd werd.

Zij noemde dit haar hartgevoel, omdat zij het eerste besef van ikheid gekregen had, toen ze een marmeren hart in de vloer van de huisgang bekeek.

Van de Koele Meren des Doods

Zij rekende dit soort gevoelens in verband te staan met vroomheid, met religieuze aandoeningen, met het bidden tot een hemelse Vader.

Maar ze begreep niet hoe nu een zo innig gevoel in haar kon zijn opgekomen en ze het toch niet mooi en heerlijk, maar integendeel droevig en angstwekkend vond.

Hier dus de verbinding van religiositeit, zinnelijkheid en zwaarmoedigheid in een onontwarbare knoop.

Dit onontwarbare in haar aandoeningen was er daarna telkens. Ze was schuw voor het gaan naar een kinderdanspartij, maar toen zij er was, toen de jongens haar mooi vonden, toen de dansmuziek tegelijk droevig en jolig was, genoot ze als in een roes. Dat de grote mensen die er waren, ook dansten, en dan een verstandhouding met elkaar hadden die zij niet begreep, vond ze aantrekkelijk en angstig tegelijk.

Na dit feest werden de gevoelens van saaiheid veel sterker, en ook bewust. Volgende kinderfeesten in die winter brachten haar dan ook teleurstelling. Dat ze erop uit was door de jongens mooi gevonden te worden, maakte haar nu wrevelig. Zij had nu dikwijls dromen. In een daarvan was een jongen die haar wou doodmaken en dat vond ze heerlijk. Ze bewaarde de herinnering als een schat. Ze genoot nu ook soms de natuur, als iets veel schoners dan het menseleven, maar dit nog zonder het eigenlijk

Van de Koele Meren des Doods

te weten.

Een volgende zomer, buiten, waren de dorpskinderen onthaald. Zij had meegespeeld, als de jonge-juffrouw en meegeeten en gedronken. Toen de arme kinderen weggingen vond ze alles aan hen naar en saai en toen ze binnenkwam moest ze braken. Dit ondervond ze als een ontzettende gebeurtenis. „Ze voelde zich verpletterd door vernedering en schaamte.” Ze bleek ziek en toen ze beter werd, was haar moeder dood.

„Van nu af begon al wat den dood en het sterven betrof voor Hedwig een zoo groote belangrĳheid te krijgen dat deze aantrekking en bekorring nabijkwam.” Alles wat er aan dood en graf naars en griezels is, voelde ze zo niet, integendeel, het trok haar aan.

Tegelijk begon nu een tijdperk van zes volle jaren, waarin tussen een vader die verslapte, een burgerlijke huishoudster, en andersgeaarde broers en zusters het meisje voortdurend te lijden had.

Met het tot nu toe gezegde zijn de elementen bijeen gebracht, die, door verschillende gebeurtenissen heen, leiden tot de eerste, mislukte, zelfmoordpoging.

Kort daarop was ze 16 jaar. Het was de tijd waarin Johan, de arme jonge schilder van kleinburgerlijke afkomst op haar verliefd werd en zij in de vriendschap voor hem bevrediging vond, gedeeltelijk van haar behoefte aan genegenheid, gedeeltelijk van haar behoefte aan samenspraak. De tijd ook

Van de Koele Meren des Doods

waarin het voorname neefje Henri smoorlijk van haar werd, en ze met belangstelling gezien werd door oude lichtmissen.

Eigenlijk zinnelijk was zij niet. De ervaring van jeugdige afwijkingen die door de huishoudster in overleg met een domme dokter ontaktvol bestraft en berispt waren, had haar schuw gemaakt en haar alles wat tot het geslachtelijke behoort als slecht doen zien.

22 jaar oud, verloofde ze zich met Gerard, de zoon van een notaris. Zij had hem gezien bij een maskerade, in een ridderrol. Toen zij hem het ja-woord gegeven had, omhelsde hij haar niet. En zij vond de gedachte heerlijk dat zij in deze jonkman een toonbeeld van reinheid bezat.

Het was evenwel zó dat hij, langs een weg, overeenkomstig aan de hare, reeds op jeugdige leeftijd zich geheel van het erotische had afgewend. Er was in hun verloving dan ook geen spoor van verliefdheid, maar een verkeer van wandelingen en gesprekken, waarin veel overspannens was. Hij zag in haar een heilige en zij in hem haar redder.

„Zij had een walg gekregen van zichzelf, als van het steeds door mannen begeerde, en een walg van mannen als van wezens die haar steeds vernederden.”

Zijn toewijding was volkomen, benauwend volkomen; en zij was in haar uitingen overdreven dankbaar. Maar als zij alleen samen waren, voelden zij zich beschroomd, als deden ze toch niet geheel wat van hen verwacht werd.

Van de Koele Meren des Doods

Tijdens deze verloving ontmoetten zij Johan, en zij ontving daarop van hem een brief, die door Van Eeden geheel met alle grafische bijzonderheden wordt weergegeven en die volledig staal is van de brieven die zenuwlijders schrijven onder hun dwanggedachte.

De dwanggedachte was deze dat Hedwig, als onverzadigbare mannekek, eerst hem tot slachtoffer had gemaakt en het nu een ander deed.

Zij trachtte hem te vinden maar dat lukte niet en nu haalde zij Gerard, haar ridder over, om hem optezoeken en hem te zeggen dat zij niet zo was als in die brief geschreven stond.

Voor Gerard, die zich aan strenge perken van fatsoen gebonden achtte was dit een gruwelijk ding, maar als ridder moest hij ten slotte doen wat hem gezegd werd.

Helpen deed het overigens niet. Kort daarna werd haar verslagenheid nog verergerd doordat in een boekwinkel voor de ramen een tekening van Johan te zien was, die de aandacht trok. Het stelde een Sphinx voor en was klaarblijkelijk Hedwigs portret.

Ze vond het verschrikkelijk, maar toch ook wel gewichtig. „Dit verhief haar kleine, huisbakken zielekwelinkjes tot een openbaar martelaarschap voor de wereld.”

Na het huwelijk maakten zij een reis door Duitsland. Maar een huwelijk was het niet. Een mysterie gebeurde er niet. En ten slotte kwam langzaam het ontzettende besef van teleurstelling. Zij begon zich

Van de Koele Meren des Doods

ziek te voelen en een duitse arts, die geroepen werd en op de hoogte kwam van de vreemde wijze waarop deze twee gehuwden met elkaar omgingen, had met Gerard een ernstig onderhoud.

Toen zij enige tijd weer thuis waren, ging zij naar Merwesteê, het buiten van haar jeugd. Daar ontving zij een briefje van Johan, met het verzoek of hij haar nog eens zien mocht. Toen zij op de aangewezen plaats kwam, lag hij daar dood. Een pistool tussen zijn vingers.

Dat pistool ging haar niet uit de gedachte en weer wenste zij een eind aan haar leven te maken, maar werd door Gerards hartelijkheid en de gevoelsuitstorting die daarop volgde, ervan teruggehouden.

Op een boerderij naast het buiten werd zij rustiger, omdat daar een kind was, dat zij meê verzorgen kon.

Van stap tot stap wordt ook verder Hedwigs huwelijk met Gerard nagegaan, tot op het ogenblik dat de musicus Ritsaert in haar leven komt, die haar langzaam veroverd. Een nieuwe zelfmoordpoging. Scheiding van Gerard. Vertrek naar Engeland met Ritsaert. De geboorte van een kind, dat sterft. Daarna haar krankzinnig worden.

Krankzinnig van huis gegaan wordt ze beroofd en naar Frankrijk gebracht.

Na hersteld te zijn leeft ze een poos met een jonge dokter. Niet met haar wil, maar met innerlijk verzet. Toen hij haar een kamertje en een betrekking in een groot magazijn verschaft had, bleef zij al-

Van de Koele Meren des Doods

leen achter.

Maar nu was zij aan morfine verslaafd geworden. Er begint een tijd waarin zij, om aan geld te komen voor brood en morfine 's avonds de straat opgaat. Eindelijk, flauwgevallen, wordt ze naar het Hospital Saint-Jean gebracht en daar behandeld als morfine-patiënte.

De eigenlijke genezing had plaats door zuster Paula. Een bekering door het geluk van de renunciatie. Maar daarna nog een terugval. Verlangende naar Ritsaert, schrijft zij aan haar man, die weigert haar weer te ontvangen. Als Ritsaert komt, laat zij hem niet binnen. Naar Holland teruggekeerd woont zij ten slotte nog enkele jaren bij de boeremensen naast het oude buiten. Innerlijk levend en ten slotte tevreden en dankbaar, stierf ze, 33 jaar oud, aan een longontsteking.

Dit is een overzicht, waaruit veel is weggelaten. Er zijn in het boek zelfs personen van wie ik heel niet gesproken heb. Het is of ik eerst de steel en een stukje blad en daarna alleen hoofdnerf toon. Maar het karakter van het boek kan men eruit opmaken.

Als men de dagboeken leest, van het begin tot de jaren waarin dit werk geschreven werd, dan ziet men dat de Van Eeden die zichzelf niet met rust kon laten, die al zijn ups en downs, al zijn innerlijke tegenstellingen, al zijn tobberijen bespiedde en neerpande, zich hier projecteert in een verbeelding die hijzelf is en die toch vrij van hem is. Overal

Van de Koele Meren des Doods

dit karakter van opzicht houdende ontleding, overal ook zijn eigen ervaringen, lectuur, gedachten. Maar niet zo dat wat in 't dagboek staat als van hemzelf, nu op hemzelf, alles wat er staat als van anderen, nu op personen die op hen gelijken, wordt toegepast. Er is van alles een vrij gebruik gemaakt. Hedwig heeft niets van de personen wier woorden ze toch in de mond neemt. Van Eedens lotgevallen en belevingen worden haar of anderen in haar omgeving naar willekeur toegeschreven.

Overdenkt men het boek, zodat men niet enkel op de lijn van Hedwigs leven let, maar ook op het verband met de maatschappij waarin zij gezien wordt, dan ziet men de betekenis van verschillende figuren: de slappe vader, die een dronkaard wordt, de gebrekkige schilder Joop, nuchter fatalist en toch ernstig, die de gevolgen weet van afstamming en opvoeding, de engelse Lady Clara met haar vals gevoel en schijnmoraal, de vriendin Leo, gezond, maar burgerlijk, de sober getekende, maar niet voordelig zich voordoende geneesheren.

Zien we het werk zo, dan komen we ertoe vooral te letten op de sociale bedoeling. En dan treft het ons welk een troosteloos tafreel het is. Behalve een beminnelijke vroeg gestorven moeder aan 't begin, en een pleegzuster geworden Mme Guyon aan het eind is er niemand, ook niet de heldin, die meer is dan een maatschappelijk product van twijfelachtige waarde. Deze wereld, voelen we, is ten dode opgeschreven: eerbiedwaardig blijft het instinkt van

Binnenlandse kolonisatie

moederschap en het geloof dat de dood een poort naar beter leven is, maar overigens is er niets dan verval en ondergang.

Als we dit bedenken begrijpen we Van Eeden alweer beter. Hij ook was het product van zulk een verdorven wereld. Hij ook miste de eenheid van lichaam en ziel, van liefde en zinnelijkheid, van denken en doen, van willen en vermogen, van innerlijk en uiterlijk, en toch streefde hij daarnaar, zijn wil werkte aldoor tegen zijn wezen. Zijn leven sloot niet. Hij zou eraan willen ontkomen: eruit, eruit, riep hij, maar hij kon het niet; er was iets in hem dat wilde leven. Hij wou geneesheer, dichter, hervormer, Heiland zijn. Maar hij kon het niet: de kwaal zat in hemzelf: de waarheid van zijn wezen vernietigde altijd weer de schone, de gedroomde eenheids-schijn.

Dit was zijn tragiek: „een tragiek van kleine huisbakken ziele-kwellingen” inderdaad, maar die toch ook wel „een openbaar martelaarschap voor de wereld” werd.

Tenslotte was hij niet Hedwig Marga de Fontayne, maar Frederik van Eeden, die nog dertig jaar te leven had, en de kunst van schrijven verstond.

Terwijl de roman geschreven werd, hield Van Eeden lezingen ter propaganda van zijn binnenlandse kolonisatie.

7 Dec. '98. Waarvan leven wij? Dit voor de roterdamsche burgerij in het gebouw van het Nut van 't Algemeen.

Lezingen en artikelen

9 Dec. '98. Recht of Macht voor de Bond van Nederlandse Onderwijzers, in 't gebouw van de Vrije Gemeente te Amsterdam.

14 Maart '99. Waarvoor werkt gij? Dit voor de amsterdamse arbeiders in het gebouw De Geelvinck, waar hij in 't volgende jaar ook over binnenlandse kolonisatie zou lezen voor de studenten-vereniging Sociale Lezingen.

Toen de roman gereed was bezocht hij Engeland en hield te Londen voor de Society for Psychical Research een lezing over Spiritisme. Hij bezocht er ook Kettering, een stadje waar ongeveer een derde van de bewoners waren verbonden, en schreef ervan in 't Sociaal Weekblad van 13 Juli 1901.

Ook Over Theosofie had hij gelezen. Op 26 Jan. 1900 voor de studenten te Delft; en bovendien gedachten over de Afrikaander krijg, een stukje over Ruskins Fors Clavigera en een voorrede voor de vertaling van een boek over Thoreau opgesteld.

Intussen had hij 20 Oct. 1901 de vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit opgericht, die als Organ het 14 daags-, later weekblad De Pionier uitgaf.

Dit was op zichzelf al een respectabele werkzaamheid. De rotterdamse en amsterdamse lezingen waren bovendien merkwaardig om het dramatische talent dat eruit sprak.

Dit was hem evenwel nog niet genoeg. In de zomer van 1902 begon hij een artikel te schrijven dat, met klaarblijkelijk revolutionaire bedoeling zich

Medewerking Tweem. Tijdschrift

tegen de toestand van het toenmalige letterkundige leven richtte.

Dit was het opstel Over Woordkunst, waarvan het eerste stuk in het Sept. nr. (1902) van De XXe Eeuw verscheen.

Van Eeden had aan het Tweemaandelijksch Tijdschrift niet onmiddellijk meegewerkt. Mijn bespreking van Ellen en Johannes Viator, in 1894 verschenen, had hem bitter gegriefd. Hij had geweigerd mij te steunen, bestreed mij inderdaad, en ook tegenover Van Deyssels aanzoek verhiel hij zich afwijzend. (Dagboek 3 Juli '94). Maar in Mei '97 had hij zijn artikel Over Hallucinaties bijgedragen, in Maart '99 zijn amsterdamse rede Recht of Macht en tegen November van dat jaar was zijn verhouding tot mij zozeer verbeterd dat hij mij zeven van zijn Drievoudzangen aanbood. Ook zijn Gedachten over de Afrikaander krijg gaf hij (voor het Maart-nr. van 1900), waarna hij voor het November-nr. van dat jaar nog een fragment uit het tweede boek van Het Lied van Schijn en Wezen aanbood. In Maart 1901 droeg hij nog het artikel Binnenlandsche Kolonisatie bij en in De XXe Eeuw van Juli 1902 twee gedichten: Aan de Groote Dichters en Koele Meidag.

Het was duidelijk, en ook uit het Dagboek blijkt dit, dat er voor onze samenwerking niet langer een beletsel bestond. Wij zagen elkaar als familieleden, spraken met elkaar als tijdgenoten, en hadden de overtuiging dat wij — binnen zekere grenzen — elkaar steunen konden.

Over Woordkunst

Toen bood Van Eeden voor het Sept.nr. zijn artikel *Over Woordkunst* aan. Eerst het eerste, en toen het tweede.

In dit tweede — overigens minder sterk van toon dan het eerste, omdat de schrijver klaarblijkelijk onder de indruk van de opgekomen bestrijding zijn betoog in beantwoording veranderd had — in dit tweede stond een volzin kapitaal gedrukt.

Na de verklaring dat in onze zieke samenleving de echte woordkunst zich slechts sporadisch hier en daar verheft, volgt namelijk: „H a a r getuigenis is het en niets anders, die deze samenleving verdoemt en brandmerkt en tot ondergang verwijst.”

Dit is nauwkeurig wat ik als de sociale tendens van de Koele Meren heb aangewezen.

Van Deyssel had zich tegen de plaatsing niet verzet, hij had toestemming ertoe gegeven, maar, zoals aanstonds bleek, zeer à contrecœur. Hij was de grote vertegenwoordiger van de door Van Eeden bestreden mening dat wij in de letterkunde een tijdperk van bloei beleefden. In twee mateloos-verwoede artikelen, die in eenzelfde aflevering geplaatst werden, stelde hij zich in de bres vóór de aangevallen letterkunde en tegen Van Eeden. De plaatsing van Van Eedens antwoord — een derde artikel *Over Woordkunst* dat ik, in de bestaande verhoudingen, onmiddellijk naar de drukkerij stuurde, maar hem in proef liet voorleggen, weigerde hij goedtekeuren.

In hoofdzaak had Van Eeden, mijns inziens, gelijk. Wat hij aanviel was de kliekgeest-overtuiging

Lyrische Gedichten — De Blijde Wereld

dat wij eigenlijk de top van onze literatuur bereikt hadden. Die overtuiging achtte ik evenzeer als hij de pest van onze letterkundige verhoudingen. Een paar jaar later zou ik, juist daarom, mij afscheiden en overgaan tot de oprichting van De Beweging. Aan de andere kant was Van Eeden niet vrij te pleiten van een minder schone nevenbedoeling. Hij wilde door zijn optreden een toestand forceren waarin hij leider zou zijn. Dat Van Deyssel dit beseftte was de oorzaak van zijn verwoede uitvallen.

Voor mij had de zaak weinig betekenis. Ik mengde mij er niet in. Aan Van Eedens zij gaan staan, wilde ik niet. Wij waren altijd door teveel inzichten uiteengehouden. En van Van Deyssel was ik op dat oogenblik al veel meer gescheiden dan hij weten kon.

In Januari 1904 droeg Van Eeden weer gedichten bij: 14 sonnetten van Dante en Beatrice, in April het gedicht De Doodsklok, in Juni nog eens uit Dante en Beatrice, de sonnetten 15-23.

Zelfs dat ik in het Januari-nr. vrijmoedig geoordeeld had over zijn Blijde Wereld, had hem niet belet mij zijn bijdragen toetezenden. Hij schreef alleen in zijn dagboek: Verwey schreef wat onzin over mijn boek.

Dit boek, De Blijde Wereld, was ontstaan uit toespoken, die ik nog niet noemde. Ze werden in de winter van 1901-1902 te Amsterdam en Hilversum gehouden. Ze bepleitten de vorming van coöperatieve of communistische groepen die de door hun

Gemeenschappelijk grondbezit — De Eendracht

arbeid verkregen winst zouden beleggen in grond en, met elkaar in samenhang, het bezit van individuen zouden overvleugelen en terugdringen. De geest van zijn spreken was antikerkelijk, maar christelijk en anti-sociaaldemocratisch, maar socialistisch.

Zou dit boek de uitwerking hebben die Van Eeden beoogde, dan kon dat alleen doordat hij tussen kerken en politieke partijen een nieuwe beweging ontstaan deed, die hem erkende als haar leider en profeet.

We zagen al dat, kort na de toespraken, en vóór de verschijning van het boek, de vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit werd opgericht. Dit was de eerste poging.

In 1903 begon een tweede. Het was het jaar van de spoorwegstaking, een gebeurtenis die heel Nederland in golving bracht. Van Eeden was één van hen die zich mee in de woeling begaven en na de ongelukkige afloop het lot van de ontslagen spoorwegmannen trachtten te lenigen. Hij deed dit door het opzetten van een coöperatieve onderneming in Amsterdam, onder de naam de Eendracht, — een onderneming waar hij na enkele jaren met grote schulden uit scheiden moest.

Alvorens ik nu spreek over De Kleine Johannes II en III die in 1905 in De Beweging verschenen, zal ik de gedichten behandelen: Van de Passielooze Lelie, verschenen in 1901, en Dante en Beatrice, geschreven in 1904.

Van de Passielooze Lelie — Dante en Beatrice

Van Van Eedens vers heb ik altijd maar matig genoten. Lees ik zijn proza, dan vind ik tot in de dagboeken van de knaap bewonderenswaardige bladzijden. Tenzij hij het zelf bederft door de sentimentele plechtigheid die hem soms eigen was, is het vol eenvoudige en sterke deugden. Het woord is juist, de zin helder, de toon één en toch vol variaties. Wat hij als prozaschrijver kon doen, is uit dit overzicht al voldoende gebleken. Schrijft hij vers dan is de indruk dadelijk ongunstiger. De gebondenheid doet aan als dwang of als niet genoeg gebonden. Soms zijn de verzen stijf, onlenig, soms zijn ze flodderig, soms een soort dithyrambisch proza. Het vers blijft altijd enigszins aangeleerd: Nu een opgelegde tucht, dan een nabootsing. Het tijdperk waarin hij rijmelt, duurde lang, toen hij betere verzen schreef was het klaarblijkelijk onder invloed van zijn omgeving. Zijn pogingen berustten telkens weer op gevoelens die hem het minst pasten: gevoelens van meerderheid, uitverkorenheid, verhevenheid.

Vandaar dat ik in Van de Passielooze Lelie het liefst verwijl bij een gedicht als Hei-leeuwerik en uit het bundeltje Dante en Beatrice de Stem van Generzijds het best genieten kan. Dat doende verwerp ik niet al het andere: talent en gemoedsbeweging zijn in zijn verzen genoeg optemerkten, maar bij deze enkele voel ik me in een middelpunt waar het goed blijven is en zie ik niet het onmachtige streven naar sferen die de dichter niet bereikt.

Voor hen die zich aan Van Eeden juist door het

De Kleine Johannes II en III

streven als pogen verwant voelen, zal het anders zijn. Maar ik bemin nu eenmaal het streven niet waar het enkel pogen blijft, doch alleen als zielebezit, dat vervuld is in zichzelf. Als zodanig verschijnt het, mijns inziens, in de twee gedichten die ik noemde, — als pogen alleen in een groot getal andere.

Van een prozawerk daarentegen kan ik het lijden dat het streven naar verhevenheid erin wordt uitgedrukt, ook al wordt de verhevenheid niet bereikt.

Dat is het geval met *De Kleine Johannes II en III*. Het proza noopt daar vanzelf tot een afzien van het volstrekke, tot een blijven bij de betrekkelijkheid. Dat doende is Van Eeden, de altijd tweeledige, in zijn kracht.

Als men nu echter dit werk leest en herinnert zich Van de Koele Meren, dan ontwaart men een verbazend onderscheid. Van de aandachtsspanning die zich bukte over het onderwerp, vindt men hier namelijk niets. De schrijver spreekt vrijer, krachtiger ook dan hij ooit gedaan heeft. Met het grootste gemak behandelt hij een ongelofelijk groot aantal voorstellingen van de meest heterogene aard. Men moet zich wel bewust worden dat er in de laatste jaren een verandering in hem heeft plaats gehad.

Let men, met deze gedachte, niet op de toon, maar op de inhoud, dan treft het verschil, niet alleen met Van de Koele Meren, maar ook met vroeger werk. Ellen, Johannes Viator, de Broeders, Lioba hadden alle, evenals die roman, als oorsprong een pijnlijk probleem, en een zwaarmoedige grondstem-

De Kleine Jobannes II en III

ming. In de roman was die grondstemming zelfs onderwerp. Ze is verdwenen. Men zou zeggen dat er in '89 een invloed begonnen was, die had uitgewerkt.

Keren we eens terug tot het Dagboek. 13 Febr. 1900, toen hij midden in zijn roman stak, tekende hij aan: „Ik dacht ook, hoe mijn leven zou zijn, als '89 niet gekomen was. Minder rijk, maar ook zeker minder zwaar en somber. In '86 was ik dof en lusteloos, maar na '89 kwam de roodgloeiende somberheid.” 7 October: „En toch weet ik wel, dat er nog iets van de oude vroolijkheid en uitbundigheid en veerkracht in me zit. Werd ik met rust gelaten, en niet door zwaarmoedigen gedrukt, dan werd ik wel weer sereen en luchtig en blijmoedig en met wat overmaat van veerkracht. — — En nu is 't moeilijkst, dat het die zwaarmoedige zelf is, die dit niet begrijpt.”

18 Maart 1901. „Ik sidder soms als ik terugdenk aan die zwoele sombere jaren vol weekheid, bitterheid, onbewuste en bewuste oprechtheid, sensualiteit en zwaarmoedigheid. — En ik ben nog in volle kracht van mijn leven, vol ideeën en werklust. —”

22 Maart. „(Wij) hebben elkaar jaren lang gemarteld, ik heb me ingespannen en geforceerd tot het uiterste. Nu word ik weer natuurlijk en oprecht.”

Het is niet nodig op deze persoonlijke vriendschapsverhouding nader integaan en het Dagboek

De Kleine Johannes II en III

nauwkeuriger aantehalen. We moeten ook wel weten dat Van Eedens aantekeningen in veel gevallen stemmingsuitingen zijn. We hoeven enkel vasttestellen, dat vóór 1902, eigenlijk al vroeger, het Ellen-tijdsperk was afgesloten.

De Kleine Johannes, in 1903 begonnen, getuigde van wat anders. Hij was pijnloos. Hij drukte een bevrijding uit.

De Blijde Wereld was af, of zo goed als. Het werk waarin hij zich profeet gevoeld had: theosofisch-socialistisch. 26 Juni schreef hij in het Dagboek: „Ik had al gedacht over het proza, maar nu weet ik wat het worden moet. Het tweede deel van de Kleine Johannes. Ik weet dat ik het kan en het lijkt mij heerlijk.” Hij verheugde zich in het voornemen en begon eraan op 24 Juli. „Hoe heerlijk gaat dat werk mij af.” Hij las Wilhelm Meister, waar hij vroeger op gescholden had. Dan horen we, 24 Aug.: „De conceptie is er nu. Het hoofd-motief is „tussen de gouden eeuwen”. Maar de ervaringen zijn: het streven in valsche richting, verdoold door hoovaardij en al te snel willen. Hij verlaat de Heiland uit hoovaardij daar die zich zoozeer vernedert. Hij komt bij Marjon en Marjons Zuster. De scharensliep, die hem overal in den weg komt. Zijn droomleven, zijn jammer en vernedering, zijn terugvinden van den weg nadat hij het „feest der menscheit” heeft gezien. Zijn gelukkig werken dan.”

Dit is niet zozeer een schets, als wel een eerste

De Kleine Johannes II en III

bundeltje bedoelingen. We zullen ze later wel terugvinden. Het streven in valse richting is de band met Wilhelm Meister. De gouden eeuwen zullen nog moeten worden uitgelegd.

Op 6 Sept. vinden we in zijn aantekeningen weer een terugblik. „Vrijdagavond las ik in mijn dagboek van 1891. Ik gruwde van de ellende waarin ik toen zat. Wat een jammer en welk een zonde van mijn jonge blijde ziel. En als ik mij maar even verhief, werd ik weer onmeedoogend neergehaald door de melancholie van E(llen), waaraan ik mij met een hartverscheurende buigzaamheid onderwierp. Dit was zeker niet goed van mij, maar ik wist niet beter en dacht „mooi” te doen.”

Het is merkwaardig te zien waar de Kl. Joh. in de jaren 1904-1905 geschreven werd. Van de Koele Meren was het boek van de hut. In aantekeningen op reis werd het niet vermeld. Maar het nieuwe werk werd, behalve natuurlijk op Walden, in een groot aantal plaatsen geschreven. Een goed deel ervan op Noordwijk, maar ook voor een deel in plaatsen waar hij lezingen hield en logeerde. Hij noemt Deventer. Ook in het buitenland. Zo het eerste deel in Harrow en Londen, in Lucern en Locarno, — het tweede a/b Bormida en op Capri. Nadat hij er in Aug. 1905 op Noordwijk en in Haarlem aan geschreven had, voltooide hij het begin September te Wijk aan Zee. Tegen het eind van deel II had hij aangetekend: „Het is een aardig, rijk boek.” (28 Juli 1904)

De Kleine Johannes II en III

Nu, na het derde deel, schreef hij:

„Mijn boek is af. Ik geloof wel dat ik het geslaagd mag noemen. Het is al schrijvend, meer geworden dan ik verwachtte. Ik gaf, meen ik, wat ik in staat ben te geven, en het onbewuste, dat toeval schijnt, werkte steeds mee. Het ontwikkelde zich zonder mijn overleg en kwam als vanzelf te samen.”

Toen boek II bijna gereed was, las hij mij een gedeelte voor.

31 Juli 1904: „Aan Verwey uit Johannesje voorgelezen, het boeide hem zeer.”

Ik ontving het handschrift voor *De Beweging*, die juist zou worden opgericht en een eerste gedeelte opende het Januari-nr. van 1905.

Zien we nu wat Van Eeden in Juli 1903 als de conceptie van de nieuwe *Kl. Joh.* opgaf. Allereerst: het hoofdmotief is „tusschen de gouden eeuwen”.

Dit is een kostbare vingerwijzing. Ze voert regelrecht naar Virgilius' 4de Ecloge.

„Nu is de leste eeuw die ons de Kumaansche Sibylle spelde, voorhanden: nu komt er een lange rij van eeuwen weder op: nu komt de maeght Astrea en de gulden tijd ons weder bij: nu wordt ons een nieuwe afkomst uit den hoogen hemel toegezonden. O kuische Lucijn, begunstig slechts de geboorte des kints, waardoor eerst d'ijzere eeuw zal ondergaan en een goude eeuw over al de werelt opstaen . . .”

Men moet de indruk van die woorden goed op zich laten doorwerken, en dan denken aan drie

De Kleine Johannes II en III

tafelen uit Van Eedens nieuwe compositie.

Eerst in het 8e hoofdstuk van Dl II Johannes' droom van God Pan, en het rijk van Natuur en Vrijheid. Daarna in het 27ste hoofdstuk, het laatste van dit deel, het vizioen van Pans dood. Tenslotte, in het 23ste van Dl III, dus tegen het eind van het werk, Johannes' droom, waarin hij weer terug is bij Windekind, duizend jaar na de tijd toen hij hem het eerst ontmoette, en het feest van de nieuwe mensheid bijwoont. Het rijk van Natuur en Vrijheid is vervangen door het rijk van een gelukkige mensheid, het rijk van Pan door het rijk van God de Vader.

Tussen de gouden eeuwen dus. Maar Johannes die de gouden eeuw van het verleden in terugziende droom beleeft en de gouden eeuw van de toekomst in voorziende droom, is zelf middelerwijl in de ijzeren eeuw, de wereld van leed en zonde.

Hij is er niet alleen. De Mens, die over de zee is gekomen, die niet Jezus en God wou heten, maar wel sprak als Jezus, gaat naast hem, maar heeft de gedaante van een schareslijper en heet Markus Vis (= Ichthus). Deze Markus begeleidt hem en stelt overal tegenover de wereldwijsheid van de mensen zijn godswijsheid, totdat hij geslagen en gewond sterft in een hospitaal. Maar als Johannes in zijn eerste droom Markus' naam noemt, begint Pan vreselijk te schreien. En als hij in zijn tweede droom de begrafenis van Pan bijwoont, dan ziet hij bij de baar twee wit-blinkende gestalten; de ene is Moe-

De Kleine Johannes II en III

der Aarde, de andere is dezelfde mens die hij wist dat Markus was. Toen hij van zijn ontzetting herstelde, zat Markus naast hem. Als hij tenslotte, aan het eind van het boek Windekind weer ontmoet, erkent die dat het Markus geweest is die hem verzoend heeft met de mensen.

Markus is dus die gestalte die ook door de dromen van andere dichters getrokken is, door die van een tijdgenoot als Otto zur Linde bijvoorbeeld, — de gestalte van de iedere duizend jaar weerkerende Christus.

Er is nog een figuur die Johannes begeleidt. Marjon, in Johannes Viator een allegorische voorstelling, is hier een werkelijk schepsel, een kermiskind. In 't begin verschijnt zelfs ook Marjons zuster, de allegorie van de lust, nu als de vrouw in een kermistent.

Al die elementen van de conceptie worden in die eerste aantekening genoemd. En daar wordt zelfs nog meer gezegd.

Allereerst Johannes' ervaringen: „het streven in valsche richting, verdoold door hoovaardij en al te snel willen. Hij verlaat de Heiland uit hoovaardij daar die zich zoozeer vernedert.”

Dit is dus de knoop van het werk. Johannes die eerst met Markus en dan met Marjon, die Markus' eerste leerlinge is, door de wereld trok, volgt na de dood van Pan zijn eigen zin en heeft een reeks ervaringen.

De aantekening sluit al wat volgt op in de volgende woorden: „Zijn droomleven, zijn jammer en

De Kleine Johannes II en III

vernedering, zijn terugvinden van den weg nadat hij het feest der menschheid heeft gezien. Zijn gelukkig leven daarna.”

Dit is maar zeer algemeen wat hij beleven zal, hoe hij Marjon en daarna Markus zal terugvinden; wat er met Markus gebeurt, wordt niet gezegd, maar het is toch zeker dat de lijn van 't begin af is aangeduid.

Tussen de gouden eeuwen hebben wij dus te doen met Johannes' ervaringen, met zijn ervaringen in de wereld. Die ervaringen zullen geen ander doel hebben dan hem terugtebrengen — als langs een dwaalweg — naar Marjon en Markus, naar de liefde en de ideale menselijkheid.

Het is Van Eedens verdienste dat hij dit kader vulde tot wat hijzelf na Dl. II een „aardig, rijk boek” noemde, en na Dl. III een boek waarvan hij geloofde dat hij het geslaagd mocht noemen.

Het is geen kwaad teken, dat hij in zijn waarderding zo rustig en zo gematigd was. Het steekt gunstig af bij de woorden waarmee hij aan Ellen de voltooiing van Johannes Viator had aangekondigd, toen hij niet alleen zei dat „het Lam” (bij de boekhandelaren) voor de glazen, maar ook dat het daar „stilletjes te bloeden” lag.

We zullen nu de vulling van het kader geheel waarnemen, een vulling waarbij Johannes' droomleven, opzettelijk in de aantekening betreffende de conceptie vermeld, een grote plaats beslaat.

Eerst is er de kermis in een kleine stad, waar de

De Kleine Johannes II en III

wijze scharenslijper thuis is bij het woonwagen- en herbergvolk, en waar we ook Marjon vinden. Dan is er het huis van tante Seréna, niet ver van de volgende stad, waarheen de kermisklanten optrokken. Johannes, door tante ontdekt, wordt door dienders teruggebracht en leeft nu in het keurige ouderwetse binnenhuis, waar Daatje de gang schrobt, de dames uit de buurt hun krans houden, en ds Kraalboom op visite komt. Hier is ook 't grote ledekant met de beddekwest, waarop Wistik zat, die hem naar boven hielp langs wat toch werkelijk de staart van een leeuw was, naar Phrygië, het rijk van God Pan. Ook Markus komt in dit huis, eerst aan de deur als scharesliep, toen, tot grote verontwaardiging van dominee, op Johannes' aandrang, door de goedige tante binnen genodigd. Zijn apostolische gaven behaagden dominee geenszins, en dit nog minder toen Markus de volgende Zondag in de kerk ze zo nadrukkelijk aan hem besteedde, dat er schandaal ontstond.

Markus werd door de dienders uit de kerk gezet, en nu kon Johannes niet langer bij tante blijven: hij moest naar zijn vriend.

Die vond hij niet, maar wel het woonwagenkamp, en wel Marjon. Enigszins bang voor de avances van Marjons zuster vluchtte hij nu met Marjon en haar aapje, in een bootje de Rijn op.

Volgt een leven van liedjes zingen op de badplaatsen, — daar vond Johannes de engelse moeder van de twee lieve kinderen — wij kennen ze uit zijn

De Kleine Johannes II en III

leven — en haar vriend de heer van Lieverlee tot Endegeest.

Op de eenzame wandeling van de volgende dag beleeft hij zijn tweede vizioen: de begrafenis van Pan, ook dit tezamen met Wistik, en hervindt Markus.

Hiermee is Dl. II afgelopen. In het begin van het derde woont Johannes met Markus een vergadering van werkstakers in de mijnstreek bij. Daarna gaan ze samen weer naar de badplaats, naar Marjon. Maar sedert de ontmoeting met gravin Dolores, met de heer van Lieverlee, vooral met de beide kinderen, waren er plannen in de maak die Marjon niet behaagden. Johannes werd zo door die kinderen aangesproken: zij waren toch wel het schoonste wat hij nog gevonden had, en Markus had hem geleerd dat hij altijd het schoonste moest volgen dat God hem zond. De aanzienlijke gasten hadden ontdekt dat hij de kleine Johannes was, zij deden aan spiritisme en hij was zeker een medium. Reden genoeg om hem naar Engeland op bezoek te vragen.

Markus meent dat hijzelf beslissen moet, en Marjon heeft het leed te dragen dat hij gaat.

Wij worden dus nu over zee genomen.

Op de boot vinden we nog een persoon uit het eerste deel, namelijk de Dood. Ook hij maakt de overtocht. Het wereldleven, waarin Johannes zich nu begeven gaat, kan ook moeilijk zonder hem aflopen.

Het is een enigszins spookachtige wereld van Frederik van Eeden. 12

De Kleine Johannes II en III

engels high-life, — een pompeuze schijnwereld, waar hij op het feest van de dikke lady Crimmetart als professor aan de indische theosoof Ranji-Banji-Singh wordt voorgesteld. Johannes voldeed hier heel slecht, terwijl hij het heel en al verkorf door de geestenbezwerende Indiër te nauw op de vingers te kijken.

Hier had Johannes niet zozeer een droom, als wel een „tweede gezicht”. Er woonde in het huis van gravin Dolores een zielsziek meisje. Haar vader was de man van de gravin geweest, en het was wel mogelijk dat, toen hij deze huwde, hij inderdaad nog met de moeder van dat meisje gehuwd was. Het was een benauwende geschiedenis waarin Johannes werd ingewijd, en benauwend was ook dat hij zijn eigen gevoelens ten opzichte van gravin Dolores niet recht begreep.

Johannes nu ontwaakte en zag dat er in zijn kamer een grote drukte was. Er werd gelachen. Dat leek Pluizer wel. Hij zag handjes en was zeker dat daar de handen van Pluizer bij waren. Die handen strikten een bandje. Daarna gingen ze de kamer uit. Johannes volgde en zag ze nu bezig met een schaar. Ze wezen naar een schaar die van een toilettafel gevallen was en met één punt overeind in 't tapijt stond.

In de kamer van de zieke was het stil. De verpleegster kwam eruit en liet de deur open. Ze ging naar haar eigen kamer en zocht iets dat ze niet vin-

De Kleine Johannes II en III

den kon. Zeker de schaar. De handjes wezen nog altijd ernaar.

Buiten op het terras zag Johannes nu de dood en Pluizer en een griezelig iemand, die geen naam heeft. We noemen hem Het. Deze drie gingen naar de vijver en wachtten. Toen kwam een witte gedaante, die zich verdronk.

Hierna werd Johannes wakker en hij hoorde druk geloop en geschrei. Hélène had zich werkelijk verdronken. Zij had een band in de knoop gemaakt. De verpleegster was haar schaar gaan zoeken. En de zieke had van de gelegenheid dat de deur openbleef gebruik gemaakt.

Voor de gravin was dit eigenlijk een voordeel: de mogelijke erfgename bestond nu niet meer. Maar zover dacht Johannes niet. Hij was van Lady Dolores zeer gecharmeerd.

Na dit ongeval vertrekt het gezin naar Holland. We gaan dus naar een villa, zeg maar tussen Den Haag en Scheveningen. Hier vergaderen de Plejaden, een spiritistisch genootschap. Van Lieverlee was er, Johannes die men voor een medium hield, een oude generaal, een staatsraad met zijn vrouw, professor Bommeldoos, en een oude dikke domme freule. Johannes had ook al van Markus verteld. Iemand die over de zee was komen lopen, en nu, natuurlijk in vermomming, scharenslijper was, moest wel een Mahatma zijn. Voor Johannes was tijdens de séance eigenlijk het grote genoegen dat hij hand in hand met Lady Dolores zat.

De Kleine Johannes II en III

Een ander lotgeval was de ontmoeting met Pater Canisius die aan huis kwam met bekeringsdoeleinden.

Inmiddels ontdekt Johannes dat zich in dit huis ook Marjon heeft ingeburgerd, en wel als dienst-meisje.

Hier is dus al een soort terugkeer. De werkelijke liefde voor Marjon zal hem redden van de wereldse liefde voor gravin Dolores.

Een droom, waarin Het, Octopus met de vang-armen achter hem was, en Wistik bovenop een phrygische adelaar voor hem, terwijl Marjon bemoeiigende liederen zong, werd afgebroken door het wakkertikken op de deur. Marjon het dienst-meisje was het, een van haar gewone liedjes neurieënd en zeggend dat het tijd was om op te staan.

Nu volgt er nog een hele geschiedenis. Johannes zegt Van Lieverlee dat hij zijn vriend zoeken wil, en dat die te vinden is bij de arbeiders. Van Lieverlee brengt hem Dr. Felbeck, redacteur van een socialistische krant, die evenwel niets van Markus hebben moet. Markus is een anarchist. Hij hoort evenwel waar hij zijn moet: hij is arbeider op 't kantoor van Lieverlee's oom. De mahatma is hiermee van de baan.

Nu volgt er weer een uitvoerig droomtafreel, waarin Wistik hem met de duivel in kennis brengt, die hem de Hel liet zien. Er waren daar een groot aantal maatschappelijke grootheden, ook, onder meer, pater Canisius, Van Lieverlee, Dr. Felbeck, Professor Bommeldoos en een hele reeks voorstan-

De Kleine Johannes II en III

ders van edele sociale bewegingen. Tenslotte, voor de deur van zonde en schuld staande, kreeg Johannes het te benauwd, riep Wistik, Marjon en Markus te hulp en trapte de deur in.

De volgende dag hoorde Johannes dat zijn vriend Markus een toespraak op de beurs gehouden had en daarom door Van Lieverlee's oom ontslagen was. Hij hoorde tevens dat Van Lieverlee zelf met Lady Dolores trouwen ging.

Het gevolg was moordplannen, door Marjon ontdekt, die hem 's nachts opzocht en hem zei dat zij eveneens met moordplannen, niet tegen Van Lieverlee, maar tegen Lady Dolores, in huis was gekomen. Zij zagen er beiden van af en Marjon, door de gravin op 't portaal aangetroffen, werd de volgende morgen op straat gezet.

Wij wonen nu een preek van pater Canisius in de roomse kerk bij en een optreden van Markus, die een kruisbeeld verbrijzelde.

Van dit ogenblik af is het drietal weer samen, want Johannes en Marjon bezoeken Markus in het krankzinnigengesticht, directeur Dr. Cijfer.

Daarna naderde langzamerhand Markus' laatste lotgeval. We beleven de week van een koningshuwelijk. Marjon woonde in een arbeidersgezin. De arbeiders waren roerig. Markus kwam weer uit het gesticht, bezocht de vergaderingen, maar won geen aanhang.

Op de dag van het huwelijk — Johannes en Marjon hadden een plaatsje in de kerk — verscheen hij op

De Kleine Johannes II en III

een gaanderij en hield daar een grote rede. Toen hij werd weggevoerd kreeg hij een slag met een asvat. Johannes en Marjon beloofden elkaar man en vrouw te worden.

Het Feest van de Menschheid, luidt een deel van de aantekening betreffende de conceptie.

Dit feest is nu de inhoud van Johannes' droom, als hij slaapt op de planken van Van Tijns keukentje, waar ook Marjons ijzeren bedje staat. Het was niet meer Wistik, het was Windekind zelf, een wel Natuur geblevene, maar tevens Mensheid geworden Windekind, die hem het feest toonde van over duizend jaar.

Hierna hoeven we alleen nog maar getuige te zijn van Markus' laatste dagen in het ziekenhuis en van het optreden van tante Serena die het huwelijk van Marjon en Johannes mogelijk maakt.

Twee opmerkingen kunnen dadelijk gemaakt worden: de lijn is zichtbaar, en duidelijk te volgen; de vulling van het kader is eer overdadig dan schaars. De lijn is Johannes' gang tussen de gouden eeuwen. Hij droomt nog van de gouden Natuur-eeuw, hij droomt aan 't eind van de gouden Mensheid-eeuw. In dit leven van Johannes neemt de droom een ongewoon grote plaats in. Behalve die twee dromen, heeft hij er nog vier: de dood van Pan, het tweede gezicht van de dood van het meisje, zijn gevecht met de Octopus, zijn bezoek aan de hel. Die dromen hebben alle een betekenis. Ze duiden op een afzonderlijk droomvermogen en droom-

De Kleine Johannes II en III

leven, die wel uitvoeriger mogen worden besproken.

Maar naast het leven van Johannes, en ermee verbonden, zijn er nog de levens van Marjon en Markus. Marjon is een mens als hij. Zij heeft slechts eenvoudige menselijke lotgevallen. Markus daarentegen is, hoewel mens, meer dan mens. Hij is een mythische figuur, maar die in zijn menselijk bestaan aan verschillende gewone bedrijven deelneemt, en hoofdzakelijk optreedt als prediker van godswijsheid.

Er zijn dus in het boek: gewoon-menselijke ervaringen, droom-ervaringen van bizondere soort, socialistisch-theosofische beschouwingen die uitgesproken worden door Markus.

Die beschouwingen evenwel behoren ook tot de menselijke ervaringen: ze zijn toespraken die tot gewone mensen gericht worden. Markus' goddelijkheid verschijnt uitsluitend in Johannes' dromen. Zodra hij hem ziet, is hij Markus Vis, de scharesliep en voor zijn wakende ogen is hij nooit anders. Hij is anders voor Pan, in de eerste droom. Hijzelf ziet hem anders bij de begrafenis van Pan in de tweede droom. In de laatste blijkt hij gekend te zijn door Windekind.

Hieruit volgt dat wij de wereld van het boek in tweeën kunnen verdelen: een werkelijke wereld en een droomwereld. Markus behoort tot beide. Johannes is in de ene, maar heeft toegang tot de andere.

Dit bewust dualisme is de grondslag van het verhaal, en dat is heel iets anders dan de verbinding van fantasie en werkelijkheid die in de Kleine Johan-

De Kleine Johannes II en III

nes I het weefsel uitmaakt. Als daarin sprookjespersonen optraden deed de schrijver geen de minste moeite om het te doen voorkomen of Johannes droomde. Integendeel. Hij was altijd wakker en alles kon. Nu is dat anders. Zelfs als Johannes op de boot met de Dood spreekt, dan moet men goed opletten. Johannes wordt even wakker, en als hij met de dood gesproken heeft, valt hij onmiddellijk weer in slaap. De lezer hoeft niet anders te denken dan dat het halfwakkere knaapje zijn droom voor werkelijkheid hield.

Deze opzettelijke scheiding, dit nauwkeurig uit elkaar houden van werkelijkheid en droomwereld, duidt aan dat, terwijl Van Eeden in zijn jeugd uitging van een stemming, waarin droom en werkelijkheid beurtelings in elkaar overgingen, hij nu is uitgegaan van een vast denkbeeld betreffende hun verhouding. De werkelijke wereld en de droomwereld waren er voor hem twee. Ze konden met elkaar in verbinding worden gebracht, ze stonden met elkaar in verbinding, maar ze waren twee werelden, elke met haar wezenlijke betekenis.

Dat hij een dromer was, rijk aan dag- zowel als nachtdromen blijkt al vroeg. Maar tevens dat bepaaldelijk de nachtdromen een belangrijk deel van zijn leven uitmaakten. Nauwelijks 16 jaar schrijft hij op: „Ik geloof dat ik mijn grootste geluk heb in mijn dromen. Dat zou de eenige reden zijn waarom ik aan een betere wereld zou hechten.” Een betere wereld wilde vrij zeker zeggen: een Hier-

De Kleine Johannes II en III

namaals, want dit was het juist waaraan de rationalistische knaap toentertijd dacht en dat hij verwierp. In dat jaar worden dromen vrij vaak vermeld, sommige ook die hem hevig emotioneerden. Later zijn er minder: hij schreef ze niet op. Tegelijk gebruikt hij herhaaldelijk van werkelijke gebeurtenissen de uitdrukking dat zij als een droom of zo mooi als een droom waren.

Dit bleef zo gedurende zijn hele leven. Maar op 13 Juni 1889, gedurende een reis naar Spanje, blijkt dat hij zijn dromen was gaan opschrijven. Hij had het vorige jaar al over ons dubbel-ik geschreven, als de „schepper van dromen en hallucinaties”. Nu maakte hij bepaalde waarnemingen van droomervaringen. Zo meende hij optemerken dat men ook in de slaap zichzelf en zijn droom-ik onderscheiden kon. Men kon zijn lichaam laten slapen en dan als droom-ik reizen maken. Dat hij dit de kleine Johannes liet doen was dus geen fantasie, maar een als mogelijk aanvaard gebeuren. Het afzonderlijk bestaan van lichaam en ziel, het afzonderlijk bestaan van geesten, goede en kwade, de mogelijkheid om de demonen die ons in de slaap belagen te weerstaan door flink tegen hen optetreden, — zoals Johannes het doet tegen de Octopus —, dit waren voor hem feiten die hij als wetenschappelijk gefundeerd beschouwde. Ook ervaringen van tweede gezicht — zoals waar Johannes de zelfmoord van Hélène ziet — maakten deel uit van wat hij beschouwde als een onderzoek naar die tweede wereld, die anders

De Kleine Johannes II en III

dan de gewone was. Zijn wereldbeeld was dus niet enkel theosofisch-socialistisch, maar ook occultistisch, en zijn boek was niet enkel een op zekere wijs getint sprookje, maar de verkondiging en propaganda van dat wereldbeeld.

Dit gemengd karakter van, uiterlijk een verhaal, een sprookje, maar innerlijk een driezijdig strijdschrift: theosofisch, socialistisch en occultistisch, onderscheidt het werk ten eerste van de kleine Johannes I, die wel de tegenstelling van poëzie en rationalisme vertoonde, maar de overwonnen strijd tussen die beide in een alomvattend geluksgevoel verbond.

Zijn socialistische, zijn theosofische, zijn occultistische overtuigingen waren de componenten van een nieuwe Van Eeden, een sterk schrijver, maar die zijn drievoudige tendenz niet meer kon kwijtraken. Het menselijk-eenvoudige verhaal, dat de verdere lotgevallen van de kleine Johannes bevatte, was dus als 't ware belast met leerstelligheid.

Die belasting, die de schrijver verheven achtte, terwijl ze toch inderdaad niets was dan een geheel van minder of meer belangwekkende ervaringen en denkbeelden — stof voor wetenschappelijke mededelingen, wijsgerige bespiegelingen, ernstig gemeende predikaties — drong hem in een houding die minder — of anders — belasten niet konden delen. Zij stelden zich terzijde en zagen toe hoe Van Eeden hoe langer hoe meer verhevenheid en belang toeschreef aan voorstellingen die hun zo gewichtig niet

De Kleine Johannes II en III

voorkwamen, die ze in elk geval vraagwaardig achtten.

Dit was al dadelijk het geval met de Kleine Johannes II en III zelf. Het was een aardig, rijk boek, zoals de schrijver zelf het noemde. De velerlei tafrelen, de figuur van Marjon, de satirische behandeling van groepen en personen, de boeiende fantasieën van de gouden eeuw, van Pans dood, verschillende beschrijvingen van reis en landschap, — alles vlot en krachtig voorgedragen. Maar hoe langer hoe meer werd dit boeiende afgewisseld door toespraken die men klaarblijkelijk als verheven verstaan moest, door een lange Helgeschiedenis die klaarblijkelijk voor belangrijker gelden wou dan de onbevangen toeschouwer kon inzien, eindelijk door de uitbeelding van een al te prachtig opgemaakt Feest der Menschheid, een fantasmagorie die al te fraai, en te deftig en te opzettelijk aandeed.

Het was niet onwaarschijnlijk dat dit Feest als tegenhanger van Bellamy's Looking Backward bedoeld was. Van der Goes had dit vertaald onder de titel Het Jaar 2000 en de verschijning had aanleiding gegeven tot die strijd van 1892, waaraan Van Eeden deelnam met zijn eerste socialistische artikelen. Zijn gevoels-socialisme was toen nog niet zo theosofisch getint geweest, maar het stond toch al lijnrecht tegenover het rationalistische van Van der Goes. Van der Goes was na die tijd hoe langer hoe meer de vertegenwoordiger van de politieke sociaaldemocratie geworden, Van Eeden daarentegen

De Kleine Johannes II en III

trachtte een onpolitieke partij te stichten die door kolonisatie en verovering van de productie-middelen de sociaaldemokraten de wind uit de zeilen nam. Tengevolge van de spoorwegstaking van 1903 stegen de hartstochten van alle erbij betrokkenen tot kookhitte.

Vandaar dat Van Eeden, behalve wat ik al noemde, ook de partijstrijd in zijn boek overbracht. En dat niet alleen door dit vizioen van hoe de wereld er na duizend jaar uit zou zien, maar ook door een zeer venijnige karikatuur te geven van een sociaal-demokratisch dagbladredacteur, die hij Dr. Felbeck noemde, en wie hij ook een plaats in de hel gaf, in een hokje waarop stond: klassenstrijd.

Dit was alles zeer polemisch, en dat Van Eeden zich daarvan bewust was, blijkt uit een aantekening, die hij de dag na de voltooiing van het werk in zijn dagboek schreef. „Het kan nu zijn uitwerking moeilijk missen, maar het zal ook hevige tegenstand wekken, juist als bewijs dat het raak trof.”

Van wie zou het tegenstand wekken, anders dan van de aangevallenen. En onder deze aangevallenen waren niet de kerkelijken of de spiritisten, maar de sociaal-democraten de strijdbaarste.

Een merkwaardig teken dat hij aan deze dacht, en wel bepaaldelijk aan hun woordvoerder Frank van der Goes, vinden we op 18 April van het volgende jaar. „Ik was vannacht weer niet lekker en had drukke ongezonde droomen. Van der Goes dien ik geweldig plaagde en nazat, zoodat hij half hui-

De Kleine Johannes II en III

lend smeekte om op te houden.”

Ik maak hieruit op dat Van Eeden vreesde door Van der Goes te worden aangevallen. Hij wou zelf wel scherp zijn, maar hij kon er slecht tegen als anderen hun scalpeermes op hem beproefden. Hoewel onze verhouding, sedert mijn bespreking van Ellen en Johannes Viator, zo belangrijk verbeterd was, dat hij — gelijk ook zijn dagboek uitwijst — mijn gezelschap niet vlood maar zocht, had hij toch ook in Johannes' hel onder de duivels en demonen de belagers van dat tweede werk een plaats gegeven. En ook nu, nadat hij zijn droom betreffende Van der Goes had aangetekend, ontsnapte hem de bevestiging: „Ik corrigeer proeven van Viator (een herdruk namelijk). Ik schreide. Om de schoonheid van het werk. Om de laagheid van hen die het hebben aangevallen. Om mijn zwakte dat ik het niet met meer trots en fierheid verdedigd heb.”

Toch kon ook nu de aanval niet worden afgewend. Van der Goes kon niet nalaten zijn zaak te verdedigen. En ik had het recht niet hem, die evenals Van Eeden medewerker van De Beweging was, plaatsing te weigeren als hij erom verzocht.

Het kwam uit zoals ik vreesde. Van der Goes zond een opstel Frederik van Eeden en de Kleine Johannes, en mijn aanvaarding daarvan voor het Nov.nr. van 1906 werd voor Van Eeden reden om niet meer meetewerken. Daar kort daarop ook zijn huwelijk verbroken werd, zodat hij uit mijn familie trad, zag ik hem daarna alleen bij zeldzame toevallige gelegenheden.

De Kleine Johannes II en III

Zelf had ik over De Kl. Joh. onmiddellijk na de boekverschijning geschreven. Ik had verslag gedaan van de inhoud en het werk gekarakteriseerd als een poging naar het verhevene. Ik had evenwel niet verzwegen dat ik het verhevene niet bereikt achtte, en mij met name door de toespraken van Markus niet getroffen voelde. Van Eeden had er zich niet over uitgelaten. In zijn dagboek noteerde hij zijn ongenoegen. Maar over de aanvaarding reeds, die ik hem vooruit meedeelde, van een stuk van Van der Goes verontwaardigde hij zich bovenmate. Op 19 Oct. vermeldt hij in zijn dagboek: „Vanmorgen schreef Verwey me dat hij in De Beweging den aanval van Van der Goes tegen Joh. opneemt. Ik schreef hem dat hij me daarmee in mijn isolement teruggeduwt. V. d. G. is de laatste man die over dit werk zou mogen oordeelen . . . Nu moet ik mij dan maar tot 't buitenland bepalen.”

Dat Van der Goes, woordvoerder van een sociaal-democratische arbeiderspartij, die door Van Eeden bewust in zijn boek belachelijk was gemaakt, en tegenover welke hij het theosofisch socialisme van Markus stelde, inderdaad de eerste was die recht op een weerwoord had, kwam niet bij hem op.

Men moet de dagboeken van dit en het vorige jaar lezen om te begrijpen hoe hoog Van Eeden zich stelde en hoe moeilijk het hem viel de kritiek te verdragen van zijn nederlandse tijdgenoten.

Sedert September 1905 was de Kl. Joh. voltooid en werd het derde deel in de volgende Beweging-nrs

Toneelwerk — Buitenlandse betrekkingen

tot het voorjaar toe afgedrukt. Op Walden en in Amsterdam had hij niets dan last en zorg. Maar 11 Dec. ging hij naar Berlijn waar Else Otten zijn boek vertaalde. Zijn hoofd was vol met plannen van toneelstukken.

In Berlijn had hij gesprekken met Kahane, de dramaturg van het Deutsche Theater. Zij spraken over de opvoering van muziek-drama's en Van Eeden hoopte dat Cornelie van Oosterzee, die ook in Berlijn woonde, hem daarbij helpen zou. Lioba zou misschien worden opgevoerd. Er werd begonnen aan de omwerking en vertaling van de Broeders. De 20ste schrijft hij: „Het gesprek Maandag met Kahane was zeer bevredigend. Wij zijn vrienden geworden, dat voel ik. „Das erste Stück, das wir von Ihnen spielen, soll Ihnen Ihren europäischen Ruf geben,” zei hij. „Ich werde *alles* lesen was Sie schreiben”.”

Toen hij mij kort na zijn thuiskomst bezocht was ik verbaasd, bijna ontsteld over de kinderlijke naïveteit waarmee hij de gebruikelijke, en doorgaans onverantwoordelijke hoffelijkheid waarmee een schrijver in 't buitenland ontvangen wordt, als een ernstige erkenning van verdiensten aanvaardde, en over de verwachtingen die hij erop bouwde. Nog eenmaal, namelijk bij de oprichting van zijn amsterdamse coöperatie had hij onzekere kansen in dergelijke, in 't oneindige vermenigvuldigde verwachtingen omgezet. Ik herinnerde me dat en vreesde, meer nog dan de te verwachten tegenslag, zijn on-

Toneelwerk

vermogen de werkelijkheid te zien en de behoefte zijn ijdelheid te vleien met het onzekere.

Met de gedachte daaraan lees ik nu die aantekening van 20 Dec. 1905, dezelfde waarin het gesprek met Kahane wordt vermeld. Ze begint als volgt:

„Welk een zegenrijk gevoel, welk een dankbaarheid, welk een innerlijke rust en verheldering!

Vannacht sliep ik in Dresden. Ik had den vorigen nacht zeer weinig geslapen, maar voelde toch frisch en krachtig. Toen sliep ik spoedig in, een lichte, zalige, verkwikkende slaap. Om 4 uur werd ik weer wakker, uit een korte bange droom. Ik droomde van een stuk in de Groene Amsterdammer, waarin ik en mijn werk weer werd beschimpt en getrapt. En ik had precies het gevoel van vroeger, van pijnlijk verzet en geschokt zelfvertrouwen en afkeer van deze laaghartigheden. En toen het wakker worden en het plotseling door mijn brein schieten van de heerlijke waarheid, dat het nu alles anders was. Dat de beproeving voorbij is, dat gauw de tijden zullen komen, dat deze laaghartigen verstommen, en dat nu, nu al de heerlijke zekerheid onverwoestbaar in mijn hart is ontbloeid.”

Hier voelt men, sidderend duidelijk, de onzekerheid van zijn innerlijk. Angstdromen over een stuk in de Groene, naast verrukkingen over... ongegronde verwachtingen.

Wat kan men hierin anders zien dan de angst en de verheffing van een zelfde rampzalige eerezucht.

Toneelwerk

Hij bedacht het zelf en schreef onmiddellijk achter het voorgaande:

„Het is niet roemzucht of eerezucht, ik weet al de gevaren van den roem, maar het is het vast weten, de zekerheid, dat wat ik gemaakt heb, ook werkelijk *is* wat het mij scheen.”

Zekerheid, ja. Waarop gegrond? Op een vriendelijk woord van Kahane, die verder niet aan hem dacht.

Voordat Van der Goes over hem schreef, had hij alweer een hele reeks teleurstellingen doorgemaakt. De Eendracht was vrijwel verongelukt. Met Walden stond het niet beter. Wel werd de Kl. J. in 't duits en in 't deens vertaald, maar de betrekkingen met Kahane vlotten niet, een nieuw drama De Zending was geschreven maar door de Rotterd.-Tooneelisten geweigerd. Minnestral was af (18 Sept.), maar: „Zou het de waardeering vinden die het verdient?”

Toen een maand daarna het bericht van Van der Goes' aanval inkwam, trof het een Van Eeden, die uiterlijk zeer beginselvast scheen, maar innerlijk onzekerder was dan ooit.

Zijn tweede bezoek aan Berlijn — we zagen de gedachte al opkomen dat hij zich nu maar tot het buitenland zou bepalen — toont dan ook een verergerde radeloosheid. Hij stond daar nu met zijn theaterwerk, waarvan hij hoopte dat het hem een europese roem zou geven, en wat vond hij?

15 Dec. „Daarop zag ik Hedda Gabler. En dat
Frederik van Eeden. 13

pakte mij aan. Geweldig. Maar zooals een wild beest aanpakt, mij verschrikkend en tot hevig verweer dwingend. Het is, geloof ik, door en door slecht werk. Maar het is zoo bekwaam en met zulk een duivelsche toewijding gemaakt, dat het den echten kunstenaar tegelijk doet gruwen en ontmoedigt. In Nora ondervond ik iets dergelijks. Maar dat zag ik nog zonder vrees, minachtend en schouderophalend. Daar durf ik wel tegen op. Maar het stuk Nora, slecht gespeeld in Amsterdam, was een miezerige half doode kat. Hedda Gabler, meesterlijk gespeeld in Berlijn, was een levende tijger.

Ik voelde mij verontwaardigd, maar ook verslagen en verschrikt. Moet ik daartegen op? Moet ik concurreeren met die theaterkunstjes, met die speculatie op een gedegenereerd publiek? Moet ik ook streken gaan bedenken met verloren manuscripten, juist op tijd stervende tantes, moet ik dramatiek gaan zoeken in societeitsheeren en professoren? Dat kan ik niet. Zulke draadjes kan ik niet knopen. Omdat ik het niet wil.

— Ik sliep spoedig in op mijn hotel-kamertje. Maar ik droomde de afschuwelijkste sensatie die ik ooit gedroomd heb. En wel deze, dat ik absoluut arm en broodeloos was, en dat ik iedere cent, alles wat ik nog had, gestolen had, en dat er niets meer voor me te krijgen was dan door diefstal. En de situatie was een grauw en donker wintersch moeras, met slijk en stronken, en een wanhopig ademloos jagen zonder hoop, een hijgend benauwd zwoegen

Toneelwerk — Profetisme

zonder de minste kans op redding, en het gevoel van schuld, al zwaarder schuld. — —

Ik werd wakker en peinsde over dien droom. En ik voelde het verband, Ibsens kunst, mijn eigene, bestemd die te bestrijden en te vervangen.”

Ik geloof niet dat Van der Goes ongelijk had toen hij als Van Eedens grootste fout aanduidde „het verderfelijke voornemen op ieder gebied des geestes een groot man te willen zijn”.

Op dit hoogtepunt van zijn leven — want hij zal voortaan slechts dalen — wordt het meer dan ooit duidelijk, dat hij die een overvloed bezat van niet alledaagse, maar toch in hoofdzaak gemiddelde talenten, te zwak is voor zijn eigen eierzucht. Hij wilde telkens de grootste zijn, en erkend als de grootste. Maar er is een onoverwinnelijke zwakheid die hem dit belet.

Het contrast tussen grote bedoeling en onvermogen om te slagen zal in 't vervolg onophoudelijk in 't oog vallen.

Er is een term die ik in deze bespreking nog heel niet genoemd heb, en die men, over Van Eeden handelend, toch niet kan vermijden. Het is die van „profetisme”. Wat hij tegemoet zag was een nieuwe wereld, waarin saaiheid en lelijkheid, armoede en onvrijheid zouden overwonnen zijn, een rijk van liefde en schoonheid, bestuurd door de wijsten en edelsten, een mensheid die één was door het geloof in een goddelijke vader.

Toneelwerk — Van Eedens profetisme

Met de gedachte daaraan las hij het „Redeunt saturnia regna” en het „Jam Nova Progenies”, de woorden uit Vergilius’ 4de ecloge, die hij Johannes lezen liet op de tempel in het Feest der Menschheid. Met die gedachte noemde hij Shelley als de dichtelijke voorspeller van zulk een rijk.

Hijzelf was de nieuwe profeet ervan en dit profetisme doortrok zijn gedachten en bepaalde zijn daden.

Wie naar hem wilden luisteren, hem vereren, hem liefhebben, moesten oog krijgen voor het licht van deze conceptie. Moesten ter wille ervan vergeten of verdragen wat hij nog anders dan deze conceptie was.

Want hier lag de moeielijkheid, zowel voor hemzelf als voor anderen. Niet die droom was in hem de sterkste, maar de zelfverheffing waarmee hij zich zag en erkend wou worden als drager van zulk een droom. Het besef van die rol was het, wat hem parten speelde. Was hij een Jezus? Neen, maar hij dacht zich voortdurend in de rol van Jezus. Was hij een Shelley? Neen, maar hij bootste Shelley na.

Hij was inderdaad een talentvol schrijver: van blijspelen, van gedichten, van verhandelingen, van psychologisch-wijsgerige romans, drama’s, sprookjes, een man met een rijke fantasie, een ruime belesenheid en een aangeboren gemak zijn gedachten helder uittedrukken. Hij had als psychiater naam gemaakt, en was een van de eersten geweest om

Toneelwerk — Van Eedens profetisme

de wetenschap van zijn vak te verruimen en te verrijken. Op verschillende aanverwante gebieden was zijn denken van betekenis. In de practische economie van zijn tijd had hij proeven genomen, die wel is waar mislukten, maar die hem toch recht gaven op een plaats onder de voorgangers.

Maar dit was hem niet genoeg geweest. Hij koesterde, hij troetelde in zichzelf de profeten-rol, de Jezus-rol.

Wat was eigenlijk zijn toekomst-droom? Was hij de eenvoudige vervulling van zijn eigen belangeloze aandrift? Neen, integendeel. Hij was de vervulling van zijn grond-conflikt. Hij was de noodzakelijke vlucht uit zijn ingeboren pijngevoel. Hij was de tegendroom voor zijn ingeboren taedium, voor die afkeer, die walging, die hij in de Koele Meren zo scherp getekend heeft. Hij was niet de levende schepping van een gezond gemoed, maar het geneesmiddel dat het verstand hem voorschreef tegen zijn krankte.

In zoverre begrijpelijk, en volstrekt niet afkeurenswaardig, mits hij nu die voorstelling niet voor meer aanzag, en zichzelf niet voor meer dan hij was.

Hij deed juist het tegendeel. Hij zag zijn voorstelling voor een grote oorspronkelijke schepping aan en zichzelf voor een profeet.

In Ellen zag hij zich als de grote Lijder, in Johannes Viator als de grote Verbeelder, in De Blijde Wereld had hij profeten-allures, in Markus zag hij zichzelf als de Heiland van het nieuwe rijk.

Van Eedens profetisme

Maar Ellen en Johannes Viator waren te onnatuurlijk om waar te zijn, de profetische bedoeling van De Blijde Wereld ging onder in de praktische, Markus deed plechtig, maar imponeerde niet.

Telkens weer bleek een groot onderscheid tussen de profetische waarde die Van Eeden aan zijn literaire concepties bleek toetschrijven en de waarde, die men, ook met de gewilligste overgave aan zijn bedoelingen, eraan toekende.

Dit geldt voor al zijn volgende toneelspelen en verhalen. Er was aardigs in, er bleek talent uit, maar onophoudelijk voelde men dat Van Eeden meer ermee bedoelde, dat hij er iets groots en overweldigends, iets van onmetelijke toekomstbelofte in zag.

Men kon niet anders dan hem gaan zien als iemand die leefde in zelfbedrog, als iemand die de werkelijke waarde van zijn werk niet erkennen kon.

Het gevolg was dat men ook voor die werkelijke waarde soms onrechtvaardig werd. Wat men als talentvol had kunnen prijzen — want talentvol bleef hij tot in zijn laatste jaren — keurde men af omdat hij klaarblijkelijk aanspraak maakte op hoger lof.

Er kwam nu nog bij dat Van Eeden maatschappelijk schipbreuk leed. Hij had de rol gespeeld van maatschappelijk hervormer, maar nu bleek dat hij tegen de moeilijkheden niet was opgewassen. Noch in de Eendracht, noch op Walden, noch in de Vereeniging Gemeenschappelijk Grondbezit kon hij de gevolgen dragen van wat hij zo openlijk, en met

De Edele in conflict met de samenleving

zoveel bravoure ondernomen had. Hij kon uit deze openbaarheid niet zo stil verdwijnen als uit de kliniek van Van Renterghem. Hij moest zijn zwakheid bemantelen, de schuld van de débacle op anderen schuiven, er luchthartig over spreken als over een leerzame proefneming, de stof van zijn ervaringen als blijspel-stof opvatten en de draak steken met wat eerst heilige hartstocht scheen. Dit was een gevaarlijke kentering, en wie stond er meer aan bloot dan hij die altijd innerlijke onzekerheid achter uiterlijke zekerheid verborgen had.

Ziet men nu de drama's, die hij achtereenvolgens geschreven heeft: *De Zendeling*, *Minnestral*, *De Stamhouder* (eerst in 1913 samen met de *Zendeling* als het dubbel-drama *In Kenterend Getij* uitgegeven), *Ijsbrand*, *De Idealisten*, ja zelfs 't *Paleis van Circe*, dan erkent men in alle gemakkelijk 't zelfde motief als in *De Kleine Johannes*: de Edele in conflict met de samenleving.

Voor zijn romans *De Nachtbruid* en *Sirius* en *Siderius* geldt hetzelfde.

En de Edele is altijd een weerspiegeling van Van Eeden, en de samenleving is altijd de slechte macht die de Edele bederft of doodt. De Edele is dientengevolge altijd min of meer een martelaar.

Markus, Lukas (in de *Zendeling*), Reinald (in de *Stamhouder*), *Minnestral*, *Ijsbrand*, Idse van Alua (in *De Idealisten*), Baruch Rosenow (in 't *Paleis van Circe*, deze zo-al niet martelaar, dan toch slacht-

De Zendeling

offer), en ook Vico Muralto (zo niet martelaar, dan toch eenzelve en verlaten). Tenslotte Sirius (hoewel hij als vergeten monnik in het leven blijft).

Wat in al dat werk treft is het ressentiment van de verslagene. Het is niet wat het schijnen wil: de blijmoedige, of vertoornde, satire tegen het wereldkwaad, maar de machteloze wrok en wraak.

De grond ervan is niet sterkte, niet overtuiging, maar zwakheid, maar verslagenheid.

Het is goed dit vooroptestellen. Een overzicht van al die werken zal het oordeel schakeren, ten dele misschien wijzigen, maar in het geheel zullen we het zien standhouden.

Het eerste toneelstuk dat Van Eeden na De Kleine Johannes voltooide was De Zendeling. Reeds op 21 Sept. 1903 vinden we in het Dagboek een aantekening. „Ik dacht over een nieuwe comédie, waarvan ik de schets al opschreef. De groote spoorstaking.” En vier dagen later: „Gisterenmorgen, fietsende naar Hilversum, kreeg de nieuwe comédie al wat kleur en leven.” Maar 22 Nov. d.a.v.: „Ik ben nog niet aan 't tooneelstuk begonnen.” Begrijpelijkwijls wordt het dan ook door de Kl. Joh. III op zij geschoven, om eerst twee jaar later weer op te doemen, niet als een comédie, maar als wat het werkelijk geworden is.

30 Sept. 1905: „Vannacht lag ik over mijn tooneelspel te denken. Ik schreef een paar bladzijden in jamben. Maar ik denk toch weer anders te beginnen. Bij dit werk wil ik succes hebben, het moet erin gaan,

De Zendeling

dan kan ik later meer werken naar mijn eigen fantasie. Men moet eerst naar mij luisteren, van 't tooneel af. Dan zeg ik alles wat ik te zeggen heb."

24 Nov. 1905 schrijft hij: „Woensdag fietste ik naar Noordwijk, praatte met Verwey. 's Nachts lag ik van 10 tot 5 uur wakker en maakte mijn tooneelspel „De Zendeling". Het eerste bedrijf in het rijke huis, het tweede in de volksvergadering, het derde bij het stakersgezin, het vierde in 't directiekantoor, 't vijfde op 't zolderkamertje met de schuldeischers, de hospita, de vingeroefeningen beneden, het bezoek van den brutalen werkman, van de goede moeder, dan de Mondscheinsonate beneden, het hoesten, de rauwe kreet en hulproep, en de een zeggen: „Arme kerel, arme moeder" en de andere: „dàár! dàár staat de allerarmste." — Nu is alles klaar in mijn hoofd en wacht om van stapel te worden gelaten. God! God! dat dit doorgaat, deze opdracht, deze uitverkiezing, ondanks alles! alles!"

Men tast hier naast elkaar al dadelijk het opmaken van een plan, en het beschouwen van die werkzaamheid als het uitvoeren van een (goddelijke) opdracht, als een teken van uitverkiezing.

Inderdaad was het wèl een teken van zijn behoefte zich, in toneelvorm ditmaal, uittespreken, maar allerminst een bewijs dat hij door een aandrift bewogen werd als die Shelley dreef tot het schrijven van zijn *The Cenci*, Goethe tot dat van zijn *Faust* en Tasso, Shakespeare en de Antieken tot het dichten van hun tragedies. Het klinkt zelfs als profa-

De Zendeling

natie die werken en Van Eedens spel tesaam te noemen. Toch deed hij het, in de voorrede van 't Paleis van Circe, in een zeer weloverwogen proza, heel anders dus nog dan hij het in de haastige uitlatingen van zijn dagboek deed.

Achter de Zendeling ziet men onmiddellijk de tweede spoorwegstaking van 1903, erin de poging zulk een staking tot het décor te maken van een edel martelaar. Mochten we Van Eeden — in genoemde voorrede — geloven, dan zou deze martelaar, nog meer dan de figuren van Ibsen, behoren tot de sferen van het grootse, het schone, het verhevene. In hem zou dit verhevene zelfs onmiddellijk en doelbewust zijn verbeeld. Dit nu voelen we al te duidelijk als zelfbedrog. Van de verhevenheid van het martelaarschap is in Lukas niets. Hij maakt de indruk van een edelaardig mens, maar die niet verdient zozeer als tegenbeeld van een verdorven wereld te worden voorgesteld, en opgedrongen. Want juist de blijkbare voorkeur die de auteur voor hem heeft, wekt tegenstand.

Van Eeden zelf waagde in zijn Dagboek (19 Nov. 1906) (IV. 226) een vergelijking met Ibsens Nora. Hij had dit toen in Berlijn zien opvoeren en vond dat het niet vervelend was, aardig bedacht (als men niet te nauw keek, tenminste) en dat er aan 't eind enige beweging in komt die op een weinig verheffing lijkt. „Het is als een mager stroompje water, dat met veel kunstige dammetjes en holletjes eindelijk tot een klein watervalletje wordt gebracht. Maar

De Zendeling

een enkel dammetje minder, b.v. een gat in de brievenbus, en waar blijft het heele stuk? En hoe doorzichtig is de heele kunstmatige opzet. Die doodzieke vader, die niet genoeg nalaat om de schuld te delgen en die toch als borg moet dienen. Die verloopen klerk, die 5000 kronen uitleent. Dat totaal onbegrijpelijke en onnoodige stilzwijgen van die vrouw, omdat anders 't effect gemankeerd zou zijn."

Laten we deze bezwaren grif aannemen. Het beeld van de vele kunstmatige dammetjes tekent heel goed het kader waarbinnen Ibsen zijn spel verlopen laat. Ook heeft het tot dicht voor het eind geen spoor van verheffing. Het is analytisch, als zodanig bedoeld en als zodanig sterk. Maar de mensen en omgevingen van dit wrange kunstmatige spel zijn doordringend-levend. Ze laten ons niet de rust van het belangeloos toeschouwen. Ze dwingen ons òf tot vereenzelviging met hun — hoe ook gehate of geminachte — wezen, òf tot weglopen.

Van Eeden die het alleen wou zien als „zorgvuldig handig in elkaar gezet, kunstig, met veel hoofdbreken zoo bedacht, met allerlei effectjes — brievenbus-dramatiek," verried door zijn aandacht op die techniek te richten, zijn verzet en zijn innerlijke onrust.

„En waar zulke stukken „wereldliteratuur" heeten, daar wordt De Zendeling geweigerd!!"

Wat was dan De Zendeling?

„De Zendeling — ging hij voort, — waar tenminste een groote gedachte, een machtige situatie, een

De Zendeling

diepe, algemeen menschelijke grond in is. De man uit den vreemde, die blind en goedmoedig onverstandig een heldenrol onderneemt, plotseling verbijsterd terugstuit op de onverwachte beroepsstrengheid van zijn vader, onder de ongewone verantwoording voor de duizend armgemaakte gezinnen bezwijkt, en in zijn val van den bedreigden vijand den genadestoot krijgt... dat is toch iets meer. Daarin spelen geen brievenbussen en sleuteltjes mede." —

We behoeven ook deze voorstelling niet geheel te verwerpen.

Lukas, de priester-zendeling, komt uit China terug omdat hij de Chinezen beter Christenen vindt dan de Europeanen. Hij verschijnt plotseling aan het maal waar de verloving van zijn broer Jacob met zijn eigen vroegere bruid gevierd wordt. Hij vertoornt zowel zijn vader als zijn biechtvader, tracht zijn bruid weer te veroveren, sluit zich aan bij de stakende spoorwegarbeiders en verdedigt hun aanspraken bij zijn vader en broer, de directeurs van het spoorbedrijf. Tijdens de staking is hij bij de arbeiders. Na de mislukking pleit hij voor hen bij de directie, die hem afwijst. Zijn persoonlijk vermogen verdeelt hij onder hen en wordt op zijn ziekbed vergiftigd door zijn broer.

Dit is zeker een verloop zonder toneeltrucs. Voor een groot deel was het ook uit de werkelijkheid overgenomen. Van Eeden was een van de veertig vertrouwensmannen geweest die tussen 4 en 14 April 1903

De Zendeling

bij de stakers en hun gezinnen er de moed in hielden. Hij had onder hen verkeerd en wat tot Lukas gezegd werd: Als u lacht, lachen we allemaal, was inderdaad (zie het Dagboek) tot hemzelf gezegd. Hij had bij de directie gepleit opdat de ontslagenen weer zouden worden aangenomen, en was afgewezen. Hij nam daarna zitting in het Comité tot bijstand. Zijn stuk was dus in zoverre een eenvoudige weergave van de werkelijkheid; en zijn verblijf in een ontredderd stakersgezin, waar men in het denken van de telkens vermeerderende treinen het dreigende einde van de staking hoorde, was er goed in voorgesteld. Maar vervulde de hoofdpersoon, die hijzelf in zijn Dagboek „blind en goedmoedig onverstandig” noemt, een heldenrol? Hij zegt het, en de bruid Emilie zegt het ook — in het eerste ogenblik. Hij wil dus dat wij hem volgen in deze tegenstrijdigheid, dat wij een held zien in wie, volgens zijn eigen verklaring, „blind en goedmoedig onverstandig” is. „Een groote gedachte, een machtige situatie, een diepe algemeen-menschelijke grond,” zei hij. Dat wilde dus zeggen dat hij grootheid, machtigheid, algemene menselijkheid wou zien toegerekend aan wat inderdaad een wel menselijke maar toch niet hoge vorm van onberadenheid was geweest.

Heel anders dan in Nora was hier een dubbelheid, die de hoofdpersonen belette tot leven te komen. De bijpersonen, sommige tenminste van de arbeiders, leefden in zoverre ze goed en zonder bedoeling

Minnestral

geschetst waren. Maar Lukas, ten onrechte verheerlijkt, vader, broer en biechtvader als slachtoffers van persoonlijke wraak, waren niets dan getekende omtrekken, en dan nog caricaturen.

Dat Kahane, en ook de nederlandse toneelgezelschappen het stuk afwezen, bewijst natuurlijk niets ertegen. Er worden slechter stukken gespeeld. Maar ook wanneer men het gelden laat als een vlotgeschreven en in verschillende tafelen boeiend toneelstuk, kan men het toch niet zien als verheven of zelfs maar voldoende levenskrachtig.

Zo is het ook met Minnestral. De pretentie van dit stuk is zelfs nog oneindig groter.

Want zo Van Eeden in zijn Dagboek sprak van opdracht en uitverkiezing, hier, in Minnestral waren opdracht en uitverkiezing uitgebeeld. Dante en Beatrice, Woudvader, Bijenkoning, Elven en Geesten zijn tegenwoordig om Joost Blootepoot tot Minnestral te wijden en als hij door Piet Rubber en Kummel vermoord is, komen nog voor Rensje en zijn ouders, en de millionair Walter Rolland, Woudvader, Bijenkoning, Elven en Geesten hun rouwbeklag doen.

De eerste aantekening betreffende dit spel vinden we op 3 Juni 1905. Twee dagen vroeger was er al een voorafgegaan: „denk veel over het drama. Soms weet ik er niets meer van. Dan is 't er weer.” Maar nu luidt het: „Nu is mijn drama tot vorm gekomen. Allerlei vage en verscheiden plannen, nu

Minnestral

tot een duidelijk plan vereend, dat beantwoordt aan mijn bedoeling en dat ik ook zal kunnen. — Het komt overeen met wat ik jaren geleden schreef: als plan: de lichte, veerkrachtige, altijd hoopvolle en blijde, die de smart niet vreest, en door 't uiterst ongeluk niet verslagen wordt. Dat is de figuur waaromheen ik de stakings-dramatiek bouwen zal." De bouw van het drama, zoals hij vervolgens wordt opgegeven, komt niet overeen met Minnestral, maar aan 't eind van die opgaaf wordt de naam Minnestral genoteerd.

Het stuk zelf verdwijnt en niet lang daarna schrijft hij De Zendeling.

Het is duidelijk dat men de aantekeningen van 1903 even goed — zoals ik deed — op dit drama, als op een bepland Minnestral betrekken kan. Klaarblijkelijk hebben die stukken in hun conceptie door elkaar gelegen. Eerst in Nov. '05 komt er klaarheid. Dan ontstaat De Zendeling, en zodra die gereed is, Januari 1906, wordt Minnestral op 't getouw gezet.

Hij was in Berlijn geweest en nu weer te Noordwijk.

„Ik zat met Verwey te praten tot 10 uur. Ik dacht nog 's nachts aan drama's. Aan Lorenzo de Medici, Onno Zwier van Haren, en aan de figuur van Leonard de fiere, die het ridderlijke en fiere sentiment in deze slappe en weekelijke tijd vertegenwoordigt. Een mannelijke Jeanne d'Arc, onbegrepen, onbemind, die, angevuurd en gesteund door gelei-

Minnestral

ders (Dante) een groote taak in deze tijd volbrengt." (29 Dec. 1905)

De naam Minnestral is verdwenen. De held heet Leonard, en is klaarblijkelijk Van Eeden zelf. „Ik heb veel onaangenaamheden gehad, in den laatsten tijd, met de Pionier, de Eendracht enz. Maar ik heb mij voorgenomen fier en dapper standtehouden. Ik kan niet meer dan eens doodgaan.”

Nu nog een uitvoerige aanhaling van 3 Januari. „Gisteravond in den Haag gesproken voor de Vrijmetselaars. Wat gebeurt mij toch tegenwoordig? Nooit vond ik zooveel geestdrift, zooveel waardeering. Ik sprak anderhalf uur, en naar mijn hart. En ik was verlegen onder de toejuichingen en eerbiedige woorden. En ik voelde zo mijn onwaardigheid.

Toen sliep ik bij Roelfsema, in het groote mooie huis. En in den nacht werd ik weer gezegend door slapelooze uren met heerlijke concepties. Minnestral ontstond in mijn hoofd en voltooide zich al ver. Ik zag het boerenhuisje aan den duinrand bij 't bosch. Minnestrals vader, de bloemkweeker, met den baard en het manchesterpak. Minnestrals moeder, de fijne bleeke Friezin, met de kap. En ik zag hem blootshoofds en barvoets de emmers spoelen als de dominee op visite is en Teus en Sijtje de melk binnenbrengen.

Daarna zag ik hem bij 't vallen van den avond uit het raampje ontsnappen, en gaan spelen in 't bosch, bij nacht met den ouden Woudman, met

Minnestral

Vlinderziel en Duinelf. En ik zag de glinsterende verschijning van Dante en Beatrice, en Minnestral neerknielen in eerbiedige onwetende verrukking. En ik hoorde zijn opdracht, die heerlijke, maar vreese-lijke opdracht. En ik zag hem afscheid nemen van zijn duin- en woudvrienden en met de hartelooze kooplieden meegaan, op zijn heiligen tocht. En hoe hij voor koningen en dichters en rijkaards komt, maar steeds zegt: het is de koning der menschen niet. En als hij den koning der menschen vindt, verwonderen zich allen en gelooven het niet, en bespotten hem. Maar die koning gelooft hem en doet wat eens konings is.

En dan beginnen ze te begrijpen en te vreezen en te haten. En de booze kooplieden zweren samen en zoeken zijn ondergang. En ze bedenken verlokkingen, maar hij weerstaat. En ze overvallen en binden hem, maar hij weerstaat. En ze beschuldigen hem valsch en doen hem veroordeelen. En hij weet, wat gebeuren zal, en vertrouwt op zijn beschermers, en blijft standvastig. En zijn koning is te voorzichtig en redt hem niet eer het te laat is, en Minnestral bezweken. Maar dan begraaft hij hem aan den duinrand en Vlinderziel en Woudman komen om over hem te treuren.

En Gertrud Eysold zal Minnestral spelen.

Hoe ik dit verdiend heb, weet God, ik niet."

Ook thans weer was de huid verkocht voor de beer geschoten was, want ook dit stuk zou niet te Berlijn gespeeld worden. Maar bovendien treft het

Minnestral

dat hij over zijn held schrijvende, in een zo sentimentele en bijna bijbelse toon vervalt. „En de booze kooplieden zweren samen en zoeken zijn ondergang. En ze bedenken verlokkingen, maar hij weerstaat. En ze overvallen en binden hem, maar hij weerstaat.” De slappe en bedenkelijk ondramatische voorkeur van de schrijver voor zijn droomheld en martelaar doet vrezen dat hij de ware verhoudingen niet zal zien. Deze uit zijn sprookjes-wereld naar de werkelijke maatschappij overgebrachte Minnestral-van Eeden zal moeilijk de man zijn die tegenover de dichtsterlijke ook de wereldse noodzakelijkheid recht doet. De millionair Rolland, naar Minnestrals zijde overgestapt, zal een zonderling figuur maken als hij in de koning-voorstelling van deze mannelijke Jeanne d'Arc passen wil. De maatschappij zelf zal uit niet veel anders dan schelmen en misdadigers kunnen bestaan als zij deze droomheld doodt. Zo gebeurt het ook.

Het stuk was saamgesteld als De Broeders, met uitvoerige toneelaanwijzingen in verzen, zoals het ook geheel in verzen geschreven was. Bovendien was de bedoeling dat muziek het spel begeleiden zou.

Het was duidelijker dan de Broeders, en dat was als het vertoond zou worden, een voordeel. Maar het miste het enige wat een zo persoonlijk-lyrisch droomspel redden kon: intensiteit. Alle voorstellingen worden uitgewerkt, maar ze missen spankracht. Het zijn uitgewerkte voorstellingen zonder meer.

Ik houd voor zeker dat Kahane het stuk gemon-

Minnestral

teerd zou hebben als het één sterke reddende eigenschap had gehad. Bij zijn tweede bezoek aan Berlijn, in December 1906 las Van Eeden hem stukken eruit voor, en hij tekent daaromtrent aan: „Kahane zei twee dingen die 't meest indruk op mij maakten. Vooreerst, dat hij 't beslist noodig achtte voor een dichter van wereldbeteekenis zooals ik om een paar jaar in Berlijn doortebrengen. Ten tweede, dat hij nog nooit een dichter of een mensch in de wereld had ontmoet van mijn naieveteit.”

In Aug. had hij ook mij een gedeelte voorgelezen: de 2de acte. Daaromtrent tekent hij zelf aan: „Hij vond het 't meest perfecte wat ik nog gemaakt heb, onder voorbehoud dat de slotstijging hem niet trof zooals ik 't moest bedoelen.” Dat was geen onjuiste weergave van wat ik gezegd had. Het kwam hierop neer dat ik goeds had gezegd van de saamstelling, maar dat ik een tekort aan leefkracht voelde en dit niet verzwegen. Ik herinner mij hoe pijnlijk het me aandeed dat hij vertrouwen in mijn oordeel had en ik hem moest teleurstellen.

In het Dagboek van dit jaar wordt het stuk nog meermalen genoemd. Bij een uitvoeriger bespreking zou men daarvan gebruik moeten maken. Zijn opgaaf achtte hij „het dramatiseren, in *grooten stijl*, van het moderne leven”; en hij dacht dat zijn werk sterk was. In sommige gedeelten van *Minnestral* meende hij „de intensiteit en concentratie” van zijn lyriek gebracht te hebben. Ten slotte geloofde hij dat het „meer oorspronkelijkheid en krachtige men-

Reinout (De Stamhouder)

schelijkheid” bevatte dan een van zijn andere werken. Dat zijn houding tegenover de wereld er zwak en kinderlijk bleek, zag hij niet.

Onmiddelijk na Minnestral schreef hij het vervolgdrama van De Zendeling. Met De Stamhouder werd het later, onder de gemeenschappelijke titel In Kenterend Getij in druk gegeven. Voorlopig heette het Reinout.

20 Sept. 1906: „Inplaats van De Idealisten, dat ik meende nu te zullen schrijven, dringt zich nu met kracht het vervolgdrama van de Zendeling naar voren. De personen zijn mij allen levend en krachtig. De situaties zijn geweldig. Ik zal het Reinout van Gelder noemen. Naar den zoon die zich ook Rinaldo noemt. De oud-adellijke klank van de naam komt te pas. Ik zag den jongen hedenacht, duidelijk en levendig. In maskerade-pak. Hij is ridderlijk en breed aangelegd, gaat te gronde, omdat zijn grootsche royale neigingen niet passen in deze maatschappij en zijn godsdienst door valsche godsdienst vernield is.

Ik heb nu alles in deze zes personen: ouders, grootouders, zoon en priester. Ziedaar het geheele gegeven. Magnifiek sober, zuiver dramatisch. Alles blank-vers. Het speelt duidelijk in Holland. Hollandsche toestanden. Ik zal ze raken.”

Grote verwachtingen, meningen zelfs van wat toch nog maar zeer onvolkomen vóór hem stond. Het werk werd in proza geschreven en niet in

Reinout (De Stambouder)

blankvers. Er werd een persoon aan toegevoegd: het meisje van Reinout, terwijl ook die verloving een groot deel van de dramatische voorstelling mee bepaalde. En een van de belangrijkste motieven van het stuk moest nog gevonden worden.

5 Nov. d.a.v. lezen we: „Reinout vordert nog niet, alleen in 't hoofd. Het overvloedig materiaal ligt klaar, maar de rechte constructie ontbreekt nog. En de stof is zoo prachtig dat ik ditmaal er alles van maken wil.

Ik vond dit gegeven: het leven van Franciscus van Assisi, een boekje door Lukas (de Zendeling) nagelaten en door hem van aantekeningen voorzien. Dat wordt aan Reinout (zijn neef, die na Lukas' dood in 't vorige stuk geboren werd en nu 20 jaar oud is) gegeven om hem de deugd der armoede te leeren. Niet alleen is de uitwerking geheel verkeerdt maar hij vindt de aantekeningen die niemand kende en die hem het wezen van zijn oom doen begrijpen. Deze daad is noodlottig en voert vanzelf tot de ontdekking van zijn vaders misdaad (het vermoorden van Lukas).”

Reinouts karakter wordt weer even groots gezien als in de vorige opmerking: „De bittere haat van Reinout tegen zijn tijd, zijn land, zijn leven, zijn godsdienst.”

Ook 18 Dec. van dit jaar is het plan nog niet vastgesteld: „Ik weifel nog over Reinald.” Maar de verwachtingen stijgen altijd hoger: „Alles in 't stuk moet schoonheid hebben. Het hartstochtelijk lief-

Reinout (De Stambouder)

hebbende meisje. De eerwaardige stroeve blinde grootvader, in een kostuum zooals Wagner droeg. De sombere, beklemde vader . . .

Ik wil de nuchtere leelijke menschen van onzen tijd schoonheid geven. Zooals Rembrandt schoonheid gaf aan het burgermeisje in de Nachtwacht."

Dit was in Berlijn. Maar 23 Dec. te Bussum, schijnt de conceptie hem voltooid te zijn. „Behalve zijn ridderlijkheid en prachtlievendheid heeft hij (Reinald) ook de deernis, die hem alle wereldleed doet voelen en zwaar doet dragen. Eerst dat is het wat hem noodwendig tot vertwijfeling drijft, als hij geen uitzicht heeft op God. En hij is het, hijzelf, die zonder te weten wie het is, vervolgd wordt door de hallucinatie van zijn oom Lukas. Ziedaar het cement, dat het gansche tot een sterk geheel kan binden."

Nu eerst, 5 Jan. 1907, begint hij dan ook opnieuw te schrijven. 10 Maart voltooit hij het. Tussen die twee datums vindt men het in 't dagboek ongeveer tienmaal genoemd. Eens als over een „oprecht, eerlijk stuk werk, vol zuivere deemoed." Eens met de opmerking dat hij nu waarlijk „recht in 't wit" schijnt getroffen te hebben. „Alles volgt vanzelf, zonder zoeken of veranderen. Ook zonder vooraf nauwkeurig beraamen. Het bouwt zichzelf." Telkens weer geeft het hem bij schrijven en voorlezen de grootste voldoening. „Ik las gister het derde bedrijf van Reinald voor en verheugde me over de fraaie structuur van het stuk. Men zal moeten erkennen

Reinout (De Stambouder)

dat het minstens even goed geconstrueerd is als de beste moderne stukken — en daarenboven met hooger aspiraties. Ik constateer dit als neutraal, daar het alles zoo vanzelf, als zonder mijn verdienste, ontstond.” (24 Feb.)

Het blijft goed en als het af is acht hij het geslaagd. „Een wonder schijnt het me, dat ik alles, met zijn fijne en sterke verwikkeling, zonder haperen of veranderen achter elkaar opschrijf en dat temidden van deze zorgen. Is ooit een werk van die betekenis onder zulke omstandigheden ontstaan?”

Ook nu bleef de teleurstelling niet uit. Toen hij het juist een maand later te Berlijn voorlas, moest hij erkennen dat Ibsens Stützen der Gesellschaft veel meer volgepompt is met pakkende, spannende tafreeltjes en niet de monologen heeft van Reinald, die wel treffend, maar niet dramatisch boeiend zijn, zoals Ibsens vlotte gesprekken. Hij troostte zich met de gedachte dat Reinald nochtans „een edeler en dieper werk” dan de Stützen was.

Hoe stond het eigenlijk met het stuk?

Als men leest wat hij over de hoofdpersoon heeft aangetekend dan moet men daar wel uit afleiden dat Van Eeden iets van indrukwekkende betekenis zag in een figuur die elk ander als een van streek gemaakt rijkcluiszoontje voorkomt. Ook hier weer de innerlijk zwakke en onevenwichtige, die als held werd voorgesteld.

Het stuk was goed geschreven. Alles sloot. Maar

IJsbrand

men kwam niet onder de indruk van zijn hoofdperson.

De Stamhouder, gezien als voortzetting van De Zendeling, is inderdaad niets dan een pleidooi ten betoge van Lukas' grootheid. Door de aantekeningen van Lukas bekoord wordt de zoon van Jacob de geheel uit de lijnen geslagen dwaas die koffers vol goud uitdeelt aan het gepeupel en daarna door zijn zelfmoord zijn vader brengt tot de bekentenis dat hij de moordenaar van Lukas is. De kern van beide stukken: verheerlijking van schoonschijnende zwakheid wordt hierdoor duidelijk blootgelegd en de lezer — want vertoond werden ze niet — moet wel weigeren daarin iets groots te zien.

Onmiddellijk na de Reinald schreef hij zijn IJsbrand. In drie weken was het geconcipieerd en voltooid. Het was ook inderdaad de kern van wat hem levenslang bezighield en in al deze drama's naar uiting zocht. Het was de Edele die, geplaatst in de slechte samenleving, waanzinnig schijnt, ja waanzinnig wordt. „In de expositie reeds wordt de held als waanzinnig voorgesteld door zijn triviale omgeving. Een klein familiedrama, waarvan de intrige om die krankzinnigheid van dat familielid draait. De aandacht van den toeschouwer wordt niet door die kleine verwikkeling getrokken, totdat de figuur van den waanzinnige zelf verschijnt en de toeschouwer begrijpt dat er een beschouwingshoogte is van waar deze waanzinnige niet waanzinnig is.”

IJsbrand

Dit is ook werkelijk het hele drama, dat twee dagen later al IJsbrand heette.

„Een groot verlies, een geweldige smart heeft hem neergeslagen en van de wereld afgezonderd. Hij leeft als een onschadelijk zonderling, buiten bij een nicht, die zoowat voor hem zorgt. Hij werkt in den tuin, mijmert veel, spreekt in zichzelf, zwijgt altijd bij vreemden, gaat wonderlijk, maar imposant gekleed.” Ook het verloop van het stuk was hem al duidelijk.

„De tragedie begint met de expositie van dezen toestand, de man boezemt weinig belang in. Dan, plotseling, wordt de man belangrijk door het sterven van een rijken bloedverwant, waardoor de zonderling schatrijk wordt, en de gansche familie tezamen komt om te overleggen wat met hem te doen is. Tot nog toe, zoolang hij arm en onbelangrijk was, leefde hij als vrij man. Nu wil men hem natuurlijk onder curateele zetten, en zodoende wordt hij in de wereld gesleept. Dan komt de gansche geweldige, onverzettelijke heldennatuur van den man aan den dag in strijd met dit moderne leven. Hij wijkt geen haarbreed, hij geeft niets toe, en het gevolg is een toestand, die voor elk gewoon mensch waanzin gelijk en dus ook als waanzin behandeld wordt. Dit gaat graadueel. Aanvankelijk onder curateele geplaatst, dan opgesloten, maar het gezelschap van dieren en kinderen tot troost, dan eindelijk ook die troost ontnomen en het grimmige gekkenhuis tot eind.”

Dit is het plan dat Van Eeden mee naar Berlijn

De Idealisten

nam, waar hij het schreef. Het werd het stuk waarvan hij het meeste genoegen beleefde. Als levendig gedramatiseerde anekdote kon het meer dan eens gespeeld worden. Was evenwel de hoofdpersoon, de geweldige onverzettelijke heldennatuur als hoedanig de schrijver hem wou gezien hebben? Geen sprake van. Juist dat hij dit niet was, maar als innerlijk zeer onkrachtig wezen, niets deed dan wat in zijn omstandigheden iedere sukkel zou gedaan hebben, — lokte verzet uit, zelfs van hen die het stuk waardeerden.

Evenzo was het met het spel dat, telkens uitgesteld, ten laatste geschreven werd: de Idealisten. D.w.z. ook nu lang niet zo vlug als het vorige. Opgenomen op 23 April was het niet af voor 22 Dec. van dat jaar.

Nog geen week na de conceptie van Minnestral, namelijk 9 Jan. 1906, noteerde Van Eeden het plan van de Idealisten. „Gisteravond dacht ik over een blijspel „de Idealisten”. Een aantal personen, die een nieuwe maatschappij gaan stichten, een kolonie. Het onderwerp dus van Brook-farm en van La Clairière, maar op eigen wijze. Ik wou laten beginnen in een weelderige salon, van de dame die hoofdpersoon is. En dan bij elkaar brengen:

freule Smelt, Anna de Savornin Lohman,
Frans Mierix,
type prof. van Rees,
type Arie Rezelman,

De Idealisten

type vrije socialist-anarchist,
type Robert van Ascona, „naturmens”,
type Jan de Graaf Spekkie-boven,
type Rika Palache (een stuk of drie zoo),
type de Veer, een luie schavuit, die ze beetneemt.”

Zes maanden later noteerde hij: „Vandaag at ik met Verwey en mijn moeder bij Kras. Moeder was boos om het werk van S. dat ze op mij toepasselijk vond.

Ik zei, dat ik er mij niets van aantrok en het werk vrij goed vond. S. kan iets concipieeren, wat vrij zeldzaam is. —

Ik zeide Verwey, dat ikzelf de gegevens voor een blijspel zal verwerken.

En door dit gesprek voelde ik tevens dat het noodig zou zijn het blijspel te omlijsten door een hooger sfeer, om daardoor te geven wat S. niet geeft en niet geven kan, het contrast met hooger en dieper inzichten.

Om dit te bereiken zal ik naast en boven de Idealisten zetten een hooger en machtiger figuur die, evenals in Don Torribio, het zuiverder en hooger inzicht vertegenwoordigt, en het geval als het ware voor zich laat bewegen, tot instructie. Het beste hiervoor is een koningin die een der Idealisten aan haar hof heeft als hofdame en vriendin, en die het experiment laat gebeuren, en er heimelijk oog op houdt.

Dit geeft tevens een mooi begin en einde.”

De S. die in deze aantekening genoemd wordt, is

De Idealisten

Nico van Suchtelen, die op dat ogenblik zijn roman *Quia Absurdum* publiceerd, waarin de kolonieleider Olthoff trekken vertoonde die de schrijver, als vroeger Walden-bewoner, aan Van Eeden ontleend kon hebben, zoals ook verschillende trekken aan andere kolonisten van Walden.

Van Eeden noemt Walden nergens. Toch was het begrijpelijk dat men in de held, Dr Idse van Alua, even gemakkelijk hemzelf als prof. Van Rees zag, en zich verontwaardigde dat hij nu den draak stak met hetzelfde Walden dat hij vol heilige bedoelingen begonnen was. Het stuk, dat als blijspel goede kwaliteiten heeft, markeerde toch inderdaad die gevaarlijke trek van Van Eeden, dat hij nooit iets helemaal meende, maar altijd het spotduiveltje gereed hield om los te breken. Wat hem het spel ingaf was wraakgevoel, niet tegen zichzelf, maar tegen de andere Waldenzers. Mocht hij zich dus wel verwonderen dat men hem voor nog objectiever hield dan hij geweest was, en meende dat hij in de brave sul Idse van Alua zichzelf getekend had?

Zag hij evenwel ook nu niet meer in hem dan anderen?

7 Aug. 1907 heeft hij zich verdiept in Nietzsche.

„Het is waar, Dante en Shakespeare zijn zwak door hun verouderde wijsheid. Er is een nieuw licht opgegaan en Nietzsche, Whitman en ikzelf hebben er de schemeringen van gezien. En ik heb een grootsch en nevelig vizioen van de scheppingen die in dat nieuwe licht kunnen ontstaan. Onder invloed

De Idealisten

van deze lectuur en mijn leedvolle gedachten der laatste dagen is mijn creatie in de Idealisten gewijzigd. Idse van Alua wordt een andere, meer grootsche en tragische figuur. En toch weer, evenals IJsbrand, tragi-komisch door de wereld waarin hij leeft. Hij is de Don Quichotte van het Christendom. En toch niet een verouderd type, omdat ook Jezus den Uebermensch wilde. Hij is Nietzsche en Jezus in één."

Het spreekt vanzelf dat ondanks deze verheven beschouwing Idse van Alua bleef die hij van den beginne geweest was: een veel te zwakke persoonlijkheid dan dat men de wereld ter wille van hem verdoemen zou.

Toen het stuk zijn voltooiing naderde, vond Van Eeden het een krachtig rijk werk, beter dan dat van Shaw, omdat het niet in de geestige dialoog maar in de krasse typering en de dramatische situaties zijn kracht zocht. Evenals — ja, evenals het werk van Shakespeare, meende hij.

Het deerde hem ook niet dat zijn duitse uitgever Schuster zijn dramatisch werk minder achtte dan zijn verhalend, en dat zijn vriendinnen Else Otten en Cornelia van Oosterzee, die toch IJsbrand bewonderd hadden, door *De Idealisten* waren teleurgesteld.

Het is een feit dat Van Eedens drama's volstrekt niet als simpel maakwerk aandoen. Men kan zelfs laten gelden dat hij ze schreef als geroepene, hoewel niet als uitverkorene. Hij moest ze maken en er is

De Toneelstukken

zowel in de gesprekvoering als in de volgorde van de tonelen veel te veel vaart, veel te veel dichtheid en bedoeling, dan dat men ze met het geknutsel van de gewone stukken-fabrikanten vergelijken kan. Maar zij onthullen een innerlijk, een wondgeworden innerlijk, dat even minderwaardig als onontkoombaar is. Wanneer hij telkens weer onrijpe, onbelangrijke, maar half levenskrachtige figuren idealiseert en hun tegenover de wereld de mooie rol toebedeelt, dan openbaart hij daardoor, meer nog dan een esthetisch gebrek in zijn werk, een zedelijk gebrek in zichzelf. Dit gebrek verbijstert de toeschouwers. Zij zien het en zij begrijpen niet dat hij het zelf niet ziet. Zij wijten het aan zijn werk en hij antwoordt dat zij zijn bedoeling niet verstaan hebben. Zij wijten het aan hemzelf en hij antwoordt dat het niet aangaat hem te vereenzelvigen met zijn toneelpersonen. Maar de zaak was dat hij zijn werk gebruikte om bewonderaars te winnen voor zijn zelfbedrog. Lukas en Reinald, Minnestral, Idse van Alua en IJsbrand, — allen zijn ze zwakke en weinig belangrijke opstandigen, — geboorten van een weinig levenskrachtig innerlijk dat zich als goed of groot wil zien.

Terwijl in 1907 de drie drama's Reinald, IJsbrand en de Idealisten geschreven werden, was in Van Eeden, zoals het Dagboek uitwijst, een gedachte-ontwikkeling gaande, die de stof zou leveren voor een nieuw verhaal.

De fout van de Nachtbruid is zonder twijfel dat

De Nachtbruid

het enkel als raam voor deze gedachten geschreven werd.

Toch is het niet alleen door die gedachten interessant, maar ook omdat de hoofdpersoon Vico Muralto een nieuwe faze van Van Eeden zelf vertegenwoordigt. Wil men van creatie spreken, dan kan men zelfs zeggen dat ze geheel bestaat in de voortbrenging van deze hoofdpersoon.

Toen de eerste gedachte aan dit karakter bij Van Eeden opkwam, voelde hij het nog vaag, maar men herkent het toch.

Het was te Berlijn bij zijn vertaalster Else Otten, 14 Dec. 1907.

„Gisteravond waren wij bij Else, in haar aardig ingerichte zolderwoning. En toen onder 't gesprek kwam de gedachte van den roman die ik schrijven zou. Praktische overwegingen bleken opeens verwonderlijk samen te komen met mijn artistieke voornemens en behoeften. Ik had al lang de bedoeling datgene waartoe het theater stellig ongeschikt is, in een nieuw prozawerk te zeggen. En ook het verlangen in mij, uiting te geven aan het in mij levende woordschoon, in proza. Zoodat ik mij nu voorneem, na de Idealisten, het tooneelwerk vooreerst te laten rusten, en mijn tijd te verdeelen tusschen de Amerikaansche lezingen en de nieuwe roman. In dien nieuwen roman voel ik het hoofdkarakter een man, zooals in de Koele Meren een vrouw. En dan wil ik mijn kracht concentreeren. Niet meer de ietwat al te gespannen strengheid van de Koele Meren. En

De Nachtbruid

niet meer de wat gemanieeerde uitbundige lyriek van Viator, en niet de incongruente fantastiek van Johannes. Maar een combinatie van de hoge humor in Johannes, episch, en de lyriek geobjectiveerd, soberder, als uiting van de hoofdpersoon. En al de rijke gedachten van den laatsten tijd leven gegeven. Een kort boek, niet langer dan Viator. En een dramatische dichterlijke spanning, die het geheel samenbindt en leesbaar maakt.”

Hier is al vrij wat gezegd. Juist door dit enigszins disqualificerend afgrenzen tegen vroegere werken, voelt men dan dat hij zich bewust is van een nieuw voornemen. Stelt men de positieve trekken samen, die hij zijn held wil meegeven, dan zijn het: hoge humor, en sobere gevoelsuiting. Die zullen de toon aangeven voor een proza, waarvan hij voelt dat het schoon kan zijn.

Behalve een opmerking van een paar dagen later vinden we nu maanden lang niets. In het nieuwe jaar maakt hij zijn eerste reis naar Amerika, en wordt daar door ontmoetingen en voordrachten geheel in beslag genomen. Maar nauwelijks is hij thuis of we lezen: 18 April 1908: „Ondanks mijn sombere stemming, voel ik mijn nieuwe boek toch groeien.” En juist een week later zijn twee belangrijke dingen vastgesteld: de titel *de Nachtbruid* en de vorm, namelijk „in de eerste persoon, in de fictie van een auto-biografisch gedenkschrift.” Dat werd dan ook weken later uitgedrukt in de ondertitel, want het boek heet: *De Nachtbruid*, de gedenk-

De Nachtbruid

schriften van Vico Muralto.

Gedenkschriften. In dit geval wilde het zeggen: *Mémomires d'Outretombe*; want de schrijver werd geacht ze niet te zullen uitgeven, maar wel ze ter uitgaaf natelaten.

Waar evenwel de schrijver, Muralto, met Van Eeden samenviel, volgde hieruit dat Van Eeden zich voorstelde te schrijven *alsof* hij, uit de wereld teruggetrokken, zijn hart uitsprak zonder de bedoeling bij zijn leven gehoord te worden.

Dit was een fictie, maar een fictie die op 't oogenblik juist Van Eedens bedoeling weergaf. Zijn eigenlijke creatie was die fictie, en we kunnen gemakkelijk waarnemen, hoe ze in hem ontstond.

Enerzijds had hij een reeks tegenslagen beleefd als nooit tevoren. Allereerst het failliet van zijn amsterdamse winkelvereniging de Eendracht, dat Walden dreigde meeteslepen, hem al zijn middelen ontnomen had, en hem overlast met schulden. Ten gevolge daarvan was hij genoodzaakt lezingen te houden in Amerika, en telkens weer te hopen op het welslagen van zijn toneelspelen. Maar ten tweede: die toneelspelen slaagden niet. Ze waren, met een toch maar kleine uitzondering als IJsbrand, stuk voor stuk een mislukking geweest.

Anderzijds: midden in zijn geldelijke débâcle had hij eindelijk kunnen overgaan tot wat hij jaren lang, wegens huiselijke omstandigheden, had uitgesteld: zijn tweede huwelijk. Bij zijn vrouw vond hij rust, ook de rust van een ongetemperde bewondering.

De Nachtbluid

Bewondering vond hij ook in het buitenland, zij het dan niet in de mate die hij wenste, en al moest hij soms genoegen nemen met de schijn.

Enerzijds dus niets dan tegenslag en teleurstelling die hij als miskenning uitlegde, anderzijds juist zoveel rust en bewondering als hij nodig had om te blijven geloven aan zijn eigen grootheid.

Uit die dubbele toestand ontstond de rol van miskend genie, en de behoefte zich als zoodanig voor te doen en — zich te wreken.

Muralto, de rijke italiaanse edele, die zich naar een stadje aan de Zuiderzee had teruggetrokken, daar een kwekerijtje en een zeiljachtje had, en penningmeester was van het Weeshuis, maar onderwijl zijn zeldzame geschiedenis en zijn ongewone wijsheid schreef met de gedachte dat de mensheid die eerst na zijn dood kennen zou, was maar een dun masker voor Van Eeden zelf, die erover dacht met zijn vrouw op Guernsey te gaan wonen, en ook inderdaad naar dat eiland een reis maakte, en er, als voorrede voor het vijfde deel van zijn Studies, een Afscheid aan Nederland op schrift bracht.

1 Mei lezen we in het Dagboek: „Vandaag weer de donkere schaduw op me — ik was diep somber en verlangde niets als een rustige afzondering, waarin ik kon teekenen en mijn boek afschrijven. Een boek vol diepe droeve gelaten onthulling. Ik was moe en wee van de menschkudde, alle ambitie zweeg, ik was voorbereid te sterven. Geen wanhoop, volle liefde voor mijn mensch-vader, maar

De Nachtbruid

ook vol zelfbesef, diep gekrenkte fierheid, vol inzicht voor het onrechtmatige wat wij lijden, het gevoel dat wij, arme enkelingen, iets te vergeven hebben.

Ik verlang zeer naar Guernsey. De zonnige rotskust, het lichte groene eiland, de zee. Ik voel deze stemming juist de rechte om mijn boek te beginnen. Ik voel als met de wereld afgedaan, maar voor het scheiden de rekening opmakend. Een slotwoord van allerdiepste oprechtheid. Arme, 'blinde mensen!"

Guernsey viel niet mee. Maar hij stuurde vandaar de proeven van de Studies met de „veelzeggende voorrede", en begon er in ernst aan „de Nachtbruid".

Toch duurde het tot 20 Juni, toen hij alweer een week in Bussum was, eer 't boek werkelijk op gang raakte. In het nu volgende halfjaar werd het afgeschreven.

De eerste bladzijden geven ons behalve een fraai beeld van het oude Zuiderzee-stadje, ook de zeer ironische, zeer uit de hoogte sprekende figuur van Vico. Wanneer een genie als ik, geeft hij te kennen, mij toon zooals ik ben, dan zult gij, lieve lezer, me voor een gek houden. Beter dus dat ik me dood houd, dat ik me verberg.

Deze Vico is dus de rechte broeder van Markus, Lukas, Minnestral, Reinald, IJsbrand en Idse van Alua, — allen waanzinnig voor de mensen, maar in waarheid groot en verheven.

De Nachtbruid

Eigenlijk is het niet hun broeder, maar hun gedésillusioneerde vader, die in 't boek aan 't woord is en die onder de schijn van een gefantaseerd verhaal te doen, zijn gedachten zegt.

Die gedachten vormen in de man die door de wereld gedésillusionneerd is, de niet gedésillusioneerde kern. Hun begin vinden we al in het dagboek van 1907, kort voor de voltooiing van IJsbrand.

„Ik lag in 't mos in Grunewald en zag de paaschvierders optrekken langs 't meer, een ontzaglijke pantoffel-parade. Ik beluisterde hun fragmentarische gesprekken. Ach, hoe schraal is dit geestelijk leven. Een profeet is thans absoluut onbestaanbaar. De golven van geestelijk leven kunnen wel in beweging worden gebracht, maar 't water is te ondiep. Het allereerst noodig is *kennis*, een algemeen dieper, rijker en juister weten. De instincten zijn meestal juist, maar er is geen kennis. Maar nu erken ik ook de juistheid van het instinct, vaak door mij opgemerkt, dat maakt dat men alles over heeft voor *onderwijs*. Dit beginsel is veel juister en dieper dan ik wist en men weet. Maar dan een algemeen dieper en hoger weten, gemeenschappelijk diep en juist en bestendig gemaakt, ook omtrent de hoogste en heiligste dingen, dat eerst is een voorbereiding voor een beter toekomst. Is dat weten eenmaal algemeen, en dat *moet* het worden, evenals wiskunde en electrologie algemeen wordt, dan kunnen de diepste geestesbewegingen vat krijgen. Dan eerst is het tijd voor de profeten.”

De Nachtbruid

Het was geen wonder dat Van Eeden zijn verklaring dat allereerst kennis en onderwijs nodig waren, onmiddellijk begrensde door de opmerking dat hij een bepaald soort kennis bedoelde, namelijk die omtrent iets hoogs en heiligs. Want, deed hij dat niet, dan moest wel dadelijk de gedachte opkomen dat hij nu was overgegaan tot een mening die hij in zijn jeugd bestreden had. Toen, in 1889, had Van der Goes betoogd dat kennis het eerst-nodige was, kennis omtrent de economische grondslagen van het maatschappij-leven, en hij, Van Eeden, had daartegenover de stelling verdedigd dat niet in ons weten, maar in ons sociaal gevoel de oorsprong lag van onze werkzaamheid. In het algemeen gezien, kon men dus zeggen dat hij nu tot de mening van zijn tegenstander was overgegaan. Toch was dit zeker niet het geval. Hij had altijd naast zijn geloof in het primaire van het gevoelsleven een grote eerbied gehad voor de wetenschap. Hij had de aanmatiging waarmee ze zich als alleen-geldig opdrong afgewezen, maar had dit voornamelijk gedaan omdat zij de grote gebieden van het nog ondoorgronde gevoel niet in haar bereik had weten te trekken. Zijn streven als psychiater was wel degelijk geweest de psyche tot onderwerp te maken van wetenschap. Zijn economische proefnemingen had hij als wetenschappelijk experiment beschouwd, en als sociale groep had hij de geleerden, belangeloos strevende naar het onderkennen van waarheid, telkens ten voorbeeld gesteld. Zijn hele bemoeiing met de significa, de be-

De Nachtbluid

tekenissenleer van Lady Welby, en in verband daarmee zijn grote opstel: Grondslag van Verstandhouding, bedoelde ook inderdaad niets anders, dan een vaste grond van algemeen-menselijke juistheid te winnen, waarop ieder bouwen kon. Hoezeer dit in zijn natuur lag, wist ik al door een briefwisseling van Sept. 1884, toen hij tegenover mijn nadrukleggen op de klankwaarde van de woorden scherp opkwam voor hun teken-karakter. „Want wat je zeggen moogt, een woord is een *teeken* — een beknopte term. Geloof je dat het mogelijk is een gevoelsaandoening te zeggen in een klank, zooals men een gedachte denkt? Geloof je dat een gedicht ooit iets meer zal zijn dan door afgesproken teekens bij anderen een geestes-toestand teweeg te brengen die ongeveer gelijk is op die van den dichter? Geloof je dat er ooit meer verband zal komen tusschen woorden en begrippen dan tusschen de gesproken klanken en de geschreven letters — zoodat ieder mensch, ja misschien een dier, zou kunnen hooren wat je dacht? Dan alleen zouden woorden geen teekens en de taal geen hulpmiddel meer zijn.” Dit blijven bij het enkelwoord en de scherp-definieerbare uitdrukking, samen met het afwijken van de onmiddellijke, de magische gevoels-omzetting in de klank van de gesprokene, de tot gedicht gezongen taal had me toen al overtuigd dat Van Eeden niet zozeer oorspronkelijke taal-schepping als wel normale behandeling van de bestaande taal en daarmee aansluiting aan een grotere lezerskring, in laatste

De Nachtbluid

instantie aan een algemene sprekende mensheid op het oog had.

Nooit meer dan nu zou zijn stijl met dit doel overeenkomen, nu hij bepaalde gedachten had die hij op een wijze, voor elk bevattelijk, wenste meedelen.

De kern van die gedachten lag in de vraag: Wat is Christus?

Christus was altijd het centrum van zijn gevoelsen verbeeldingsleven geweest. Hij maakte hem nu ook tot centrum van zijn denken, en het was geen wonder dat hij hem als zodanig een betekenis zocht te geven die algemeen, in de zin van wetenschappelijk was.

De wetenschap die hem daartoe het naast leek, was de biologische. Als Christus gedacht zou worden als het midden van het mensenleven, dan moest hij saamvallen met een biologisch groundbegrip.

Zulk een vond hij in het begrip van de soort, als entiteit, waartoe, na iedere afwijking, de individuen weer trachten terug te keren. De soorten zijn onverwoestbaar, zij zijn de stille zekerheden die de wet stellen aan al hun enkelingen. Zij zijn onwaarneembaar — niemand heeft ooit een soort gezien — maar zij zijn in de individuen de eigenlijke vorm, de ziel waaraan ze gebonden zijn.

Voor Van Eeden die aan lichaam en ziel, aan stoffelijk en astraal lijf geloofde, had deze voorstelling niets verwonderlijks. Hij nam niet aan dat zij een produkt van zijn verbeelding was. Hij zag haar

De Nachtbruid

als noodwendig en dus wetenschappelijk.

Wat was nu datgene wat men Christus noemde. Niet een persoon, die werkelijk bestaan zou hebben. Als zodanig was hij verbeeld door de schrijvers van de Evangelies. Maar hij had altijd bestaan en bestond altijd. Hij was de Stam-ziel, het Oer-verstand, het Soort-wezen van de Mensheid. Als men Christus zei, bedoelde men de Mensheid waarvan ieder afzonderlijk mens een deel uitmaakte.

„Het is precies hetzelfde werkelijke wezen,” zegt Vico (p. 324), „dat het woord Christus en het woord Menschheid vult. Het godsdienstige woord Christus en het biologische wetenschappelijke woord Menschheid.”

Dit is dus de Kern-gedachte, terwille waarvan Van Eeden *De Nachtbruid* schreef. In het Dagboek is hij er voortdurend mee bezig. Enkele dagen maar nadat hij er over de behoefte aan kennis geschreven had, heet het (op 4 April 1907): „Alleen deze gedachte geeft eenheid en harmonie in denken en gevoelen. De mensch een blad aan den boom, die menschheid heet. Die boom een levend dierbaar wezen (Christus). Die boom weer een deel van het aarde-leven, de groote moeder, die weer van de zon, de voor óns almachtige. Alles tezamen één in God. Alleen zóó is leven en wereld te begrijpen, en de groote strijd welgemoed te strijden. Het onwaarneembare, dat moet een hoofdrol in onze bespiegelingen gaan spelen, anders is er alleen verwarring en vertwijfeling.”

De Nachtbluid

Ik ga niet na in hoeverre gedachten en werkelijkheden hier dooreengemengd zijn, maar wil alleen, het Dagboek volgende, doen zien wat er in Van Eeden omging.

25 April: „Ons instinct is, evenals bij de dieren, het verstand van onze soort. Er *is* dus reeds een eenheid, die verstandelijk in ons werkzaam is. Maar ons individueel verstand moet dit gemeenschappelijk verstand benaderen, aanvullen, versterken. — Wij moeten zodoende komen tot een zelfbesef van de soort, dat is als het persoonsbesef van 't individu.”

2 Mei: „Hoogstbelangrijke studie zou zijn, over het menschelijk instinct, beschouwd als 't verstand der soort. Veel religieuze gevoelens en bewegingen worden erdoor verklaard. De soort is de wijze Godheid, die de gehoorzame beloont en de ongehoorzame straft.”

4 Mei: „De godsdienst die nu nog wordt uitgeoefend betreft den mensch- of wereld-God, de soort-eenheid. Daarop passen de meeste religieuze mystieke termen.”

6 Mei: „Vanmiddag in 't gras liggend, aan 't water bij de weide van Boekestein, bedacht ik, dat als eenmaal de hypothese van een soort-genius, een soort-God, aan wiens verstand de constructie der individuen wordt toegeschreven, algemeen is, dat men dan ook beproeven zal met dit verstandelijk wezen in gedachtenwisseling te treden. Dat zal niet kunnen gebeuren door ieder individu alleen, maar door velen gezamenlijk. Men zal gezamenlijke

De Nachtbluid

groote geestesbewegingen te voorschijn roepen en de uitwerkingen daarvan nagaan, als vraag en antwoord aan en van de hoogere wezens die ons wezen in de hand hebben. Dit zal dan de herleving zijn van oude religieuze realiteit, de godsdienst in wetenschappelijken vorm, de aanroep, het orakel."

Terecht geloofde Van Eeden dat het op deze plaats nodig was een veronderstelde tegenwerping tegemoet te gaan. Hij ging voort:

„Deze stoute gedachte heeft niets onwaarschijns. Het ontstaan der levende wezens aan blind toeval toe te schrijven is een volstrekte onmogelijkheid. Men begint dat algemeen in te zien. Dan rest er niets als de oude voorstelling van één willekeurig scheppend God — en die voorstelling is niet meer te handhaven. Of elke soort als een denkende en scheppende eenheid, een wezen, waarvan het verstand door ons instinct wordt genoemd, een wezen dat ons heeft gemaakt zooals we zijn, en dat daarmee blijk gaf oneindig ver boven ons te staan in vernuft en kunnen. Een wezen, waarvan wij constitueerende deelen zijn, en welks bestaan wij voeden en aanvullen zooals het blad van den boom. Eenmaal het bestaan van die wezens aangenomen, dan is het natuurlijk, dat wij hun openbaringen trachten te verstaan, dat wij hen eeren en dienen. Een godsdienst dus op zuiver wetenschappelijken grond."

Op het bestaan van dergelijke soortwezens, verstandelijk, doelbewust, ziende zelfs misschien en

De Nachtbruid

zintuigelijk genietende, komt hij in deze dagen telkens terug. Niet vreemd voor hem die sinds lang aan geesten geloofde, goede en kwade, met wie hij in zijn dromen in aanraking kwam.

Feitelijk streefde hij ernaar de hele natuur optenemen in zijn geestenwereld, haar omtezetten in geestenwereld. En evenals hij, als psycholoog en droomkundige getracht had aan zijn binnenwereld een wetenschappelijke vastheid te geven, zo wilde hij nu ook zijn soortwezens wetenschappelijk waarmaken.

„Wat de wetenschap reeds is, wetgeefster op elk gebied, dat zal ook eens de bovenzinnelijke wetenschap zijn, zoodra wij geleerd hebben ook in 't bovenzinnelijke wetenschappelijke stelligheid binnen de grenzen van ons begrip te brengen. De eerste stap daartoe is significa.” (27 Mei 1907).

In Augustus namen zijn gedachten een nieuwe aanloop. (14 Aug.)

„Een gewichtige gedachte. Het verschijnsel van „l'âme des choses” kan verklaard worden door den Soortgeest der menschen. Het collectief bewustzijn der menschen veroorzaakt in ons die schemeringen van begrip, die plotselinge waarnemingen zonder samenhang, zonder naspeurlijke oorzaak, die soms met de stoffelijke aanwezigheid van een ring of kleedingstuk samengaan, ook aan bepaalde localiteit zijn gebonden. En dit is verklaarbaar als wij aannemen dat de menschheidsziel, evenals de onze, denkt en haar gedachten, waarmee ze ons influen-

De Nachtbruid

ceert, gebonden zijn aan plaatsen en voorwerpen, evenals de onze. Hetzelfde geldt voor phantasmen dichtbij het sterven. De soortziel weet het geval, denkt eraan naarmate het dichterbij is, brengt het gedachtebeeld in een individu over. In een localiteit herinnert zich de soortziel al wat met die localiteit in verband stond."

Het kan ons verwonderen, maar Van Eeden schijnt niet het gevoel te hebben gehad dat hij fantaseerde. De volgende dag, 15 Aug., schrijft hij:

„Een dag, gewichtig voor me door het al vaster wordend inzicht dat mijn gedachten op 't rechte spoor zijn, en dat ik vond en uitspreken zal wat de eerste wetenschappelijke godsdienst der menschen zal worden. Ik zoek naar Naam. Zal ik Stamziel zeggen, of Soort-ziel, of Soort-wezen?"

Hij leest, 18 Aug., Nietzsche's Antichrist, en nu komt de gedachte bij hem op een tegenschrift te schrijven, met als titel „Wat noemen wij Christus?" De eerste poging zijn denkbeelden saamtevatten is dus niet een roman, maar een brochure. Hij wil er „zijn ideeën van den laatsten tijd waardig, omzichtig, in fraaie, zuivere taal" in neerschrijven. „Om de hypothese te formuleeren en te staven, heb ik materiaal genoeg."

Enkele dagen maar blijft het plan zichtbaar. Dan duikt nu en dan het denkbeelden-complex weer op dat in de voorafgegane citaten is aangeduid en dan 14 Dec., zoals ik reeds aanwees, ontstaat de conceptie van De Nachtbruid, waarin „al de rijke ge-

De Nachtbruid

dachten van den laatsten tijd" leven zouden krijgen.

De hoop een gedachte te vinden die als een klein roer een groot schip de hele mensheid in een nieuwe richting zou drijven, vervulde Van Eeden dikwijls — zelfs in toevallige gesprekken heb ik het opgemerkt — en ook nu moet men wel aannemen dat hij in de illusie leefde in de idee van de Soortziel zulk een gedachte ontdekt te hebben.

Van Eeden is altijd een geweldig illusionist geweest, en in dit boek, waarvan de toon die van de gedésillusioneerde is, is de illusie groter dan ooit. Als het voor een groot deel gereed is, 1 Oct. 1908, schrijft hij in het Dagboek: „mijn boodschap is zoo nieuw en ongewoon en gewichtig dat ik niet bevreesd behoef te zijn mijzelven te herhalen. Al zeg ik hetzelfde nog in twaalf andere boeken, onder telkens anderen vorm, dan is het nog maar nauwelijks genoeg om als idee in het menschdom door te dringen.”

Ik voor mij geloof niet dat de gedachte Christus = de Soortmens zo geschikt was om in het centrum van het menselijk denken geplaatst te worden. Reeds in 1884 had de franse theosoof Saint-Yves d'Alveydre in „La Mission des Juifs” — een werk dat Van Eeden gelezen had — de gedachte Christus = de Wet van de Samenleving opgesteld. Deze idee was veel aangrijpender en veel meer geschikt om gemeengoed van velen te worden. Toch bleef zij één van de belangwekkende interpretaties van de Christus-idee, en meer niet. Van Eeden, onder

De Nachtbluid

de invloed van de biologische gedachte betreffende de betrekkelijke vastheid van de soorten, gaf nu een andere interpretatie. Ook deze was belangwekkend, maar er was nog minder reden te verwachten dat zij de mensheid zou overweldigen. Alleen aan Van Eeden gaf ze een voorlopig middelpunt, waaraan hij sommige andere van zijn denkbeelden verbinden kon.

Wat hij vroeger richting noemde, de linie van genade, waarlangs de mens leven moest om goed te worden, dat was nu de stem van de soort-mens in hem, die hem tot zich riep. Wat hij als groepsgeest erkend had, de macht van gelijke gezindheid die gemeenschappen bindt en samenhoudt, was nu de werking van Christus, beperkt tot een deel van het mensheidleven. Week de groep teveel af van de gehele soort, dan was het de roep van Christus, die een enkeling uit de kudde deed uitbreken, en zich tot midden maken van een nieuwe meer de soort gelijke groep.

En dan was er de droomwereld, voor Van Eeden een afzonderlijke geestenwereld, waartoe de mens in de slaap kan overgaan. In de droom kan hij eerst volkomen mens worden. Overgebracht in de nieuwe terminologie wilde dit zeggen dat hij eerst in de droom de onpersoonlijke, de soortmens nadert. Deze beschouwing was het die mogelijk maakte dat Van Eeden in dit boek meer dan in enig vorig, zijn droom-ervaringen beschreef en zelfs aan zijn droomleven een grote rol in de opbouw van het werk toe-

De Nachtbruid

kende. Elsie, de tweede vrouw van Vico Muralto, leerde deze 't eerst in de droom kennen en pas later in de werkelijkheid. Vandaar dat hij het boek *De Nachtbruid* noemde.

In het Dagboek moet men nog letten op een uitvoerige aantekening van 17 Juni 1907. Het zou nog een half jaar duren voor het plan van *De Nachtbruid* bij hem opkwam, maar hier vinden we al 't milieu van Vico, het stadje aan de Zuiderzee.

„Zaterdag zeilde ik met Hans in het jachtje van Grevers naar Hoorn. Het was vrij slecht weer en bij Hoorn was het onstuimig. Ik vond de tocht prettig en was niet bang, hoewel ik zag dat Grevers het vrij benauwd had en wou dat hij binnen was. Het is maar een rank scheepje en het stak zijn neus vaak onder de golven. Ik dacht heel rustig aan 't idee van vergaan, want ik was innerlijk zeer droevig. Het groote jacht van Prof. Rotgans, de Celox, zeilde met ons mee, maar wij waren er eerder, in precies drie uren. Ik bemerkte dat de heeren van de zeilsport geen groote helden zijn. In Hoorn lag een veel grooter jachtje, van den heer Tim, die den volgenden dag niet uitdurfde, hoewel ikzelf met de Ada het graag zou gewaagd hebben. Hoe heerlijk zou mijn bestaan kunnen zijn, dacht ik. Want ik zou ook een jachtje kunnen gehad hebben, en ik zou door weer en wind gaan. Hans en ik en Grevers en zijn dochter Ada sliepen in 't hotel en wij boemelden den Zondag door Hoorn. Ik was innerlijk zeer zwaarmoedig, hoewel ik pret maakte met Hans en heel vroolijk scheen.

De Nachtbruid

Maar wel was er toch de bekoring van het Oud-Hollandsche stadje voor me, met zijn herinneringen aan het oude leven uit de tijden der republiek, toen de mooi versierde schepen in de haven lagen en de aardige geveltjes gebouwd werden. Ik zag het museum, met schutters- en regentenstukken en de schilderijen van Hoorn uit den bloeitijd, en de overblijfselen van Hoornsche patriciër-huishoudens. Dat alles brengt een stemming teweeg die lang nablijft — een gevoel dat alleen te verklaren is uit een directe verwantschap met dat volk en dien tijd, verbonden aan de impressie van het zeeleven, de zeewind in de ruischende olmen, de meeuwen aan 't strand, over de gelige golven, de in- en uitvarende visschers, de oude verweerde hoofdpoort aan 't water. Deze stemmingen zijn intensief en onbeschrijfelijk . . . Ik voel meer voor Oud-Hoorn dan voor Oud-Amsterdam. Vooral die sombere, hooge, ruischende iepen in den zeewind, en die winkeltjes met teer en touw, en de meeuwen boven het haventje, en de stille grachtjes met oude huizen, vol eikenhout gesneden beschot, en zware zolderbalken. Daarbij was mijn stemming innerlijk zeer droevig en het weer guur en onstuimig."

We zien hier nog wel niet het plan van het boek, maar toch een zeer belangrijke kiem. Aan de hele beschrijving is te merken dat dit niet maar toeristen-notities zijn. Het gevoel wordt erin betrokken. De stemming van de schrijver vindt in het stadje haar symbool. Als zodanig heeft hij het meegenomen en het zal hem niet loslaten. Integendeel zal hij er

De Nachtbruid

graag toe terugkeren en trachten er zich, als in een droomwoning, thuis in te maken. Als hij zijn verhaal begint, komt de beschrijving, met dezelfde dingen en uitdrukkingen, weerom. Als het verhaal verder gaat, woont de vrouw waarvan Vico droomt in hetzelfde stadje, heeft hij een zeiljacht, vaart hij er heen, logeert er, woont er, en gaat er heen en weer tussen dezelfde localiteiten. Tenslotte woont Vico er alleen, als zijn vrouw en kind allang gestorven zijn, en weer heeft hij een zeiljachtje en vindt zijn dood in een storm.

Het spreekt vanzelf dat waar de gedachten-voorraad in dit boek de hoofdzaak is, de fabel minder belang heeft. Vico is de zoon van een Italiaanse graaf die hem mee op reis neemt om hem van zijn moeder te verwijderen. Zijn denkbeelden, nuchter en op de praktijk gericht, zijn die van zijn tijd: zij bewegen zich om het krachtsbegrip. Tegenover hem kan de zoon zijn meer ideële wezen, dat op rechtvaardigheid gericht is ontwikkelen. Een verliefdheid op een engelse, Emmy Tenders, noopt tot nieuwe formulering van het konflikt tussen lust en liefde. De moeder is traditioneel katholiek, evenzo haar jonge vriendin Lucia, met wie Vico huwt. Door hen kan hij kennismaken met Bijbel en Christendom en tot de vraag komen Wat is Christus? Tijdens dit huwelijk, verlangende naar Emmy Tenders, tracht hij door zijn dromen met haar in gemeenschap te komen. Hier is gelegenheid velerlei omtrent zijn droomervaringen — hij hield er jaren lang een

De Nachtbruid

afzonderlijk dagboek voor — meetedelen. Menende Emmy te zien, ziet hij Elsie en gaat naar het stadje waar hij haar vindt. Zij zal de vertrouwde worden van zijn nieuwe denkbeelden omtrent Christus. Hij zal haar huwen, zijn diplomaten-beroep opgeven, met haar naar Amerika gaan — evenals Van Eeden zelf — om een machtig en rijk man te zoeken die hem helpen zal bij een nieuwe groepvorming. Teleurgesteld, nadat kind en vrouw gestorven zijn vestigt hij zich in het stadje waar hij schrijft.

Toen het boek klaar was vroeg Van Eeden zelf zich af of men het niet saai zou vinden, meer beschouwing dan beelding. Maar hij gaf ook zelf te kennen dat hij niet anders kon, dat hij alles zo moest samendringen, om het klaar te hebben geformuleerd. Waarom dan geen verhandeling? Neen, zegt hij, „deze fictieve vorm was noodig om détails te kunnen geven die men in een verhandeling of betoog niet geven kan. En ook om het leesbaar te maken.” (27 Nov. 1908)

Ik ben zeer bereid hem op zijn woord te geloven. Want het boek *is* leesbaar. Men moet het niet willen zien als roman en ook niet met Van Eeden kibbelen over de vraag of zijn persoonlijke gedachten en ervaringen wel de betekenis hebben die hij eraan toeschrijft, maar men moet het nemen als juist wat hij zegt: zijn gedachten, klaar geformuleerd, en uiteengezet in een fictieve vorm. Hij had tot een dergelijke verrichting toch wel een buitengewoon talent, toonde zich in beschrijven, betogen, mededelen,

De Nachtbruid

verduidelijken, schakeren van wat hij bedoelde, altijd even duidelijk en eenvoudig — soms te eenvoudig — een zeldzaam begaafd prozaschrijver. Wat men telkens weer bewondert, is de juiste keus van zijn woorden, en dit evenzeer wanneer hij zinsindrukken weergeeft, als wanneer hij gedachten uitdrukt.

Er is in Van Eedens persoon en werk altijd veel geweest dat de lezer prikkelde, en ook nu nog als men onbevangen leest wat hij geschreven heeft, voelt men vaak genoeg neiging tot meesmuilen; maar wie zich, meer dan hijzelf misschien wenste, immuun kan maken tegen zijn eigen storende inwerking, hij zal zich niet door hem laten meeslepen, maar hij zal wel erkennen dat hij een prozaschrijver van grote gaven was en als zodanig recht op waardering heeft.

Die deugd komt, tegen het minder gedegene van de roman, en het betwistbare van de denkbeelden, juist bijzonder uit in *De Nachtbruid*. Men kan het voluit een goed geschreven boek noemen, en ook menen dat men het met die lof niet onbillijk karakteriseert.

Toch zou die karakteristiek onvolledig zijn en ik wil tenminste een poging doen om haar te verdiepen en in de deugd van de uiting het geuite op-tenemen.

Er is in zijn Dagboek een aantekening waarvan ik opzettelijk nog geen gebruik heb gemaakt. Twee dagen nadat het plan van *De Nachtbruid* bij hem was opgekomen, schreef Van Eeden: „In mijn roman moet *Aufschwung*, *Opvaart* het thema zijn.” Heel

De Nachtbluid

aan het eind van het boek vinden we die uitdrukking terug. „Op dien gelukkigen dag wortelden vast in mijn ziel deze twee waarheden: Vooreerst dat de Menschheid in haar Opvaart is, dat de wonde Gods geneest, dat er een nieuw, alle verbeelding overtreffend heil ook op deze aarde nog te wachten staat, met luister zonder maat en voorbeeld. En ten tweede dat onze genietingskracht groeien blijft, onder den druk van het sterfelijk lichaam en dat er niets onwaarschijnlijk ligt in de verwachting der oude vromen dat wij eerst dan recht zullen weten wat zaligheid is als wij voor goed van dien druk zijn verlost.”

Tegenover al zijn dubbelheid, onzekerheid, zwakheid en ijdelheid klinkt hier onmiskenbaar een onverwoestbaar optimisme. Het is tweeledig, want het betreft zowel het leven na als vòòr de dood. „Die Welt ist die Wunde Gottes” is een uitdrukking van Hebbel, in het Dagboek al aangehaald, en ook daar, met de toevoeging: ja, maar ze geneest.

Het is met zulke drijvende en lokkende voorstellingen, die van een aardse, die van een hemelse zaligheid, zó dat, of men ze gegrond acht of niet, ze teruggaan op een ingeboren geloofs-noodzakelijkheid, die in zichzelf een kracht is.

Dit aantenemen bepaalt misschien het hoogste punt vanwaar men Van Eedens streven — of anders: de stroom van zijn leven — door alle afdwalingen en begoochelingen heen, als een eenheid zien kan. De hier bedoelde kracht was zonder twijfel in hem. Ze

De Nachtbruid

was nooit onaangetast, ze leefde nooit zonder haar tegendeel van zwakheid; daarom sleepte ze niet mee, liet integendeel een bewustzijn na van twijfel en onzekerheid; maar ze was onmiskenbaar, in zijn persoon zowel als in zijn werken, en in dit werk van de gedésillusioneerde Vico, breekt ze zich voelbaar baan.

Wat hij in de Nachtbruid beproefd heeft is werkelijk het leggen van een verstandelijke grondslag onder dit dubbelzijdig optimisme.

Kunnen wij aannemen dat er voor de wereld een heilstaat is weggelegd?

Kunnen wij aannemen dat ons na de dood een toestand van zaligheid wacht?

Dit zijn de twee vragen die hij trachtte te beantwoorden.

Als wij nu, op zoek naar dat antwoord, de Nachtbruid lezen en de verwachting koesteren een betoog te zullen aantreffen waarbij uit algemeen bekende of controleerbare gegevens, langs logische weg, een besluit wordt opgemaakt, dan blijkt al spoedig dat we ons vergist hebben. De gegevens waarvan wordt uitgegaan zijn namelijk Vico's, d.i. Van Eedens persoonlijke droom-ervaringen, en de theorie betreffende Christus als het menselijk Soortwezen. Uit deze gegevens wordt niet logisch, maar apodiktisch gekonkludeerd. Dat Soortwezen tracht zich in de wereld, tot volkomenheid, dus tot hoogste zaligheid te verwerkelijken. Het bedient zich daartoe van individuen die uit de groep waartoe ze behoren

Droomleven en dromenstudie

losbreken, en een groep vormen die de volkomenheid van de Soort, van Christus, meer nadert. Het einddoel kan niet anders zijn dan een volledige wereldse heilstaat. Maar ook het individu houdt niet op te bestaan als zijn stoffelijke lichaam sterft. Door onze droomervaringen weten we dat we een dubbel lichaam bezitten, een waaklijf en een droomlijf. Dit droomlijf is fijner, edeler, meer nabij aan het Soortwezen. Als we sterven blijft het bestaan en gaat met alles wat het gewonnen heeft over in de ruimte van de gestorvenen, om daar voorttegaan met zijn verdere ontwikkeling. Ook deze heeft als einddoel een hoogste zaligheid.

De beide antwoorden zijn dus bevestigend, al wordt geen van de twee gelukstoestanden onmiddellijk in uitzicht gesteld, maar alleen op den duur verwacht.

Deze denkbeelden hadden voor Van Eeden, toen hij *De Nachtbruid* schreef, de waarde van, deels ervarings-zekerheid, deels wetenschappelijke hypothese, en als zodanig gaf hij ze.

Van Eeden is altijd een groot dromer geweest. Hij vond in zijn dromen meer bevrediging dan in zijn waakleven. Maar ze waren tweeërlei: geluksdromen, die hij eenvoudig aanvaardde kon, en angstdromen, die hem benauwden en waarvan hij niet wou geloven dat ze uit hemzelf voortkwamen. Om ze te verklaren nam hij het bestaan van demonen aan, van spot- plaag- en kwelgeesten. Hij wilde ze bestrijden, maar begreep dat hij daartoe beginnen moest met het

Droomleven en dromenstudie

dromen waartenemen. Het dromen werd dus voor hem een studie-object.

„Ik gewende mij” — zegt Vico — „des morgens nauwkeurig te memoreeren wat mij des nachts was overkomen, en des avonds vóór 't inslapen vaste besluiten te nemen, zelf-suggesties, die ook in het droomleven zouden voortwerken. — En het eerste wat ik begreep noodig te hebben was waarneming, attentie, zelfbesef, — ook in den droom. Wie niet bedrogen wil worden, moet op zijn hoede zijn. Ik wilde dus vooral, terwijl ik droomde, weten dat ik droomde, den herinneringsband met het dagleven niet verliezen. Elken avond stond ik voor de donkere spelonk van den slaap als Theseus met Ariadnes draad in de hand, — en ik wist, zooals gij wellicht ook, lezer, — door toevallige ervaring, dat zulk een vasthouden der herinnering mogelijk was. Is het u niet meermalen overkomen, dat ge, al droomende, schrikkend voor een gevaarlijk dier, of een diepen afgrond, uzelf geruststelde met het vage besef: 't is toch maar een droom? — Dat besef wilde ik aankweken, en versterken tot het stellig en durend werd.”

Hij vertelt dan verder hoe hij erin slaagde, in de droom, zeer nauwkeurig een bloeiende boomgaard waartenemen, en hoe hij daardoor de overtuiging kreeg dat die boomgaard een objectieve werkelijkheid zijn moest. Er moest dus, meende hij, iets bestaan dat het effect van zulk een objectieve werkelijkheid — eindeloze combinaties van lichttrillingen en

Droomleven en dromenstudie

moleculairbewegingen voor zijn gesloten ogen nabootste.

Hij wilde nu beproeven door gestadige oefening nog langer en beter te observeren, en vooral ook in hoever hij in deze zintuigloze sfeer willend kon handelen.

Dan alleen toch zou hij het boze en demonische kunnen bestrijden, het reine en zalige kunnen zoeken, en wellicht ook voor anderen geldige feiten uit de onbekende waarnemingswereld kunnen opdelven.

Dit gelukte hem minder dan hij hoopte. Maar uit zijn waarnemingen bleek hem toch wel iets. Name-lijk: dat er in de droomwereld verschillende ruimten zijn. Ene waarin de wereld van het dagleven, wel veranderd maar toch herkenbaar is. Een andere, waarin niet anders dan verrukking en groot geluk te bekennen is. Weer een andere waar de demonen wonen. En ook ene waar de gestorvenen zijn.

Niet ieder die dergelijke ruimten droomde, zal aannemen dat zij iets anders dan zijn persoonlijke droomschepping zijn. Hij zal zeggen: mijn waarneming geeft mij geen recht meer te zeggen dan dat ik zò gedroomd heb. Maar voor Van Eeden stond het vast dat zij een objectief bestand hadden, dat hij ze dus eigenlijk niet droomde, maar zag. Niet met zijn waak- maar met zijn droomlijf. Ook dit droomlijf meent hij goed te kennen. Hij heeft bijge-woond dat het in 't waaklijf overgaat. Hij onderscheidt het door bepaalde eigenschappen, fijnheid van stemming en gevoel, scherp- te van waarneming,

Droomleven en dromenstudie

gevoelens van vrede, welbehagen, geluk, subtielheid van denken en mateloze hartstochtelijkheid. Met de demonen heeft dit droomlijf heel wat te stellen. „Krijg ik het te kwaad tusschen het spokenvolk, dan moet ik luide commandeeren, zelfs schreeuwen: „achteruit!!” en zoo dit niet helpt er duchtig op ranselen.”

We kennen scènes als de hier bedoelde reeds uit De Kleine Johannes III. Dat hij daar de spookwereld zo goed beschrijven kan, schrijft Van Eeden dan ook, in zijn Dagboek, toe aan zijn droom-ervaringen.

De droomwereld viel voor Van Eeden samen met de bovenzinnelijke wereld. Door de droom hebben we daar toegang toe. We kunnen ons er met onze doden in verbinding stellen door ze te roepen, en ook met levenden, die ver van ons vandaan slapen, en dus ook nabij de droomgrens of in het droomrijk zijn. We hebben ook geesten, die ons geleiden. Gestorven vrienden kunnen ons, in hun opdracht, verschijnen en ons voor 't een of ander waarschuwen. (Zie Dagboek passim).

„Voor mij begon” — zegt Vico, p. 247 — „datgene wat door de contemplatieven aller eeuwen in vage en grootendeels onmachtige expressie was aangeduid, een nieuw, wonderbaar karakter van realiteit te krijgen. Ik had geleerd te spreken, te hooren, te zien, te proeven, te ruiken, te tasten, dingen en wezens te scheppen, en in verstandhouding te treden met wat mij zelfstandige wezens schenen, zonder dat het lijf, dat wat zeker aan de

De Nachtbluid

vernietiging is prijsgegeven, daarbij meedeed. Wat geslachten aan geslachten elkaar als leege klank, als ijdel gedachtebeeld, of als suggestie hebben nagepraat, het wezen eener *onzinnelijke wereld*, was voor mij *ervarings-werkelijkheid* geworden. Ik wist nu dat ik een ander lijf had, behalve het gewone, een *animae corpus*, met een eigen waarnemingswereld, en dat weten rustte op even goede gronden als ieders weten omtrent het bestaan van zijn gewone lijf. Ik stond keer op keer voor het onloochenbaar wonder van *een andere ruimte*, waargenomen door hetzelfde ik, uit hetzelfde centrum van observatie, als de ruimte overdag."

„De onzinnelijke wereld" — gaat hij voort — „is niet vol pure verhevenheid en ongemengden adel." Ze is „ten deele onze eigen schepping, onderhevig aan onzen wil, opgebouwd uit de gegevens in ons dagleven vergaard, met de krachten en vermogens die wij ons in datzelfde leven door oefening en harding hebben eigen gemaakt."

Vandaar dat hem, „bij het licht der ervaringen" de gewone voorstelling van de zogenaamde gelovigen onzinnig scheen, „als zou het aardsche leven met al zijn vreugden en ellende met den dood op eenmaal afbreken en plotseling, zonder overgang, veranderen in een zaligheid, des te zuiverder, naarmate het aardsch bestaan ellendiger was. — Al wat wij te wachten hebben sluit onmiddellijk aan bij wat wij hier verkregen. Hier op aarde weven wij onze toekomst, onmerkbaar en gestadig, niet door een recht

De Nachtbruid

op belooning van hoogerhand als vergoeding voor leed en rampen, buiten ons toedoen berekend en toegekend, — maar door eigen werkzaamheid, eigen vermogen, eigen bemeestering van vreugde en verrukking die wij 't begeerlijkst achten. — Daarom leidt de nadere kennis en studie der bovenzinnelijke wereld niet af van het werldsche leven en het samenwerken met de gansche strevende menschheid; zooals de dweepers en asceten in den waan hunner ijdele en gebrekkige fantasie hebben gemeend en geleerd. — Neen, de zaligheid die wij allen begeeren, en naar onzen wil bereiken kunnen, moet reeds hier, in het menschenleven, in deze werldsche sfeer gezocht worden. Want uit dit voorbijgaande alleen kan het minder vergankelijke worden samengesteld. — Ik wist het nu dat mijn bovenzinnelijk wezen bij rust of afsterven van het waaklijf ook de zwaarte en de pijnen verloor, ook de somberheden en neerslachtigheden die uit den vergankelijken gebrekkigen aard van dat lijf voortkomen — maar ik wist óók dat zijn vreugden en verrukkingen afhankelijk zijn van 't geluk dat het daglijf door een werkdadig, wijs en met de ontwikkeling der gansche menschheid in harmonie gebracht leven, verwierf.”

Men ziet dat hier het antwoord op de beide vragen, die naar aards en die naar bovenzinnelijk geluk eigenlijk al geheel gegeven is.

De andere afdeling van gedachten verschijnt eerst in het laatste derde van het boek als Vico met zijn gedroomde bruid, Elsie, getrouwd is.

De Nachtbruid

„De Menschheid” — legt hij haar uit — „bestaat uit twee hoofdsorten, uit kudde-menschen en losbrekers. Beiden heeft Christus nodig. De kudde-menschen vormen de machtige eenheid waardoor hij leeft, dat is zijn groot organisch lichaam, waarvan de individuen de cellen zijn. Hoe beter die samenhangen, des te sterker, machtiger, schooner wordt zijn éénheid, zijn ver boven ons begrip verheven verstand. Daarom is het verband der groepen heilig en goed, en elke stoornis wordt krachtig tegengegaan. Maar Christus groeit, de menschheid is nog niet tot vollen wasdom en het verband is nog onvolkomen, gebrekkig. De boom vormt aldoor nieuwe takken, barst door de oude schors, zendt nieuwe loten uit. Daarvoor zijn de enkele cellen, die het oude verband doen springen, en de kern vormen van een nieuwe betere organisatie. Ook ons lichaam heeft twee hoofdsorten van cellen, de lichaamscellen waaruit de organen zijn opgebouwd, en de kiemcellen waaruit nieuwe organismen gevormd worden. De kiemcellen in het lichaam van Christus dat zijn de losbrekers, de oorspronkelijken, die 't groepsverband niet meer dulden, en onmiddelijk door het Oer-verstand der menschheid, door Christus' stem zelve, worden geroepen en geleid.”

Later zegt hij: „Ik ben geboren tegen de kentering, en ik weet mij gedragen door den stijgenden vloed. Ik weet wel dat de zuivere zaligheid nog niet is in het Menschwezen, maar dat zij moet geschapen worden en dat de eerste voorwaarde voor haar komst

De Nachtbriid

is het geloof en de wil, de moed en de kracht der Oorspronkelijken.”

En kort vóór het boek eindigt, wordt ons een droom verteld waarin over 't leven na de dood gesproken wordt. „De droom begon met een gesprek over 't leven na den dood, waarin ik iemand trachtte duidelijk te maken dat er samensmelting der eenheden zal plaats hebben, geen persoonlijk voortleven, maar een opgaan van ons individueel wezen, in het Soortwezen, met behoud van onze gansche herinnering en ervaring.”

Langs twee wegen is de conclusie dus dezelfde geweest, maar het beste schijnt mij het optimisme waarmee de schrijver op beide wegen gedreven werd. —

Als Vico naar Amerika gegaan is — evenals Van Eeden — om er de machtige man te zoeken die zijn ideeën over nieuwe groepsvorming tot werkelijkheid zal maken, dan zegt hij dat de mensheid evenzeer als aan georganiseerd *handelen* aan georganiseerd *denken* behoefte heeft.

Maar als men, ook met de beste wil om hem recht te doen, de denkbeelden gelezen heeft, die hij meende dat ze denken moest, dan kan men niet nalaten te twifelen of dit is waaraan ze behoefte heeft.

Zijn ervarings-geloof aan het objectief bestaan van een onzinnelijke wereld en een nieuwe omschrijving, in biologische terminologie, van het Christus-begrip, — wat zijn ze meer, vraagt men zich af, dan een nieuwe, tijdelijke aankleding van elementen, die altijd in het Christendom werkzaam zijn geweest?

De Nachtbruid

Hij wenste een profeet te zijn. Hij achtte zich een profeet. Waarvan? Van een nieuwe constructie van het Christendom. Hij had de onvernietigbare drang daartoe in zijn aanleg meegekregen. Maar juist het organiserende, het constructieve denken lag buiten zijn macht.

Het was altijd dezelfde zwakheid die parten speelde aan zijn grote bedoelingen. Altijd dezelfde innerlijke onzekerheid die hij weg wou nemen door uiterlijke bevestiging. Altijd dezelfde verborgen strijd waaraan hij ten slotte te gronde ging.

Het schijnt wel of hij de inspanning van het optornen — de ene helft van zijn aanleg tegen de andere — nu reeds als te groot voelde. Aan het eind van Vico's gedenkschriften lezen we de omineuse volzin: „Het eenige wat ik nog vrees is een verzwakking van den geest op hoogen leeftijd, zoodat ik jaren zou moeten rondrijven als een hulpeloos wrak.” Het is tragisch te zien dat hij daarmee de diagnose van zijn eigen laatste levensjaren heeft gesteld.

Toen het boek af was had hij er zelf niet de allergehoogste gedachte van: „In aanmerking genomen de beknopte ruimte en beperkte tijd, waarin het boek moest worden samengedrongen, kan ik toch tevreden zijn. Het staat er nu alles en het is leesbaar en onmiskenbaar. — Het boek is een soort noodgebouw waarin ik het kostbaarste onderbracht. Maar het heeft toch vanzelf een goede architectuur en een innerlijke soliditeit gekregen, doordat de figuur van Muralto leeft. De bijfiguren zijn schetsen, maar voldoende

't Paleis van Circe — Schijn en Wezen II

om het geheel harmonisch te maken.” (Dagboek 11 Januari 1909).

De twee laatste volzinnen waren eigenlijk al te veel. Men kon er niet veel meer van zeggen dan dat het een leesbaar boek was, en verder zijn aandacht besteden aan de gedachte die hij erin wou meedelen.

In het jaar waarin hij *De Nachtbruid* schreef, gaf Van Eeden nog een bundeltje gedichten uit: *Dante en Beatrice* en andere *Verzen*.

In 1909 maakte hij nog twee reizen naar Amerika. Hij vond er, zoals in het *Dagboek* nauwkeurig is nategaan, de stof voor zijn toneelspel *Het Paleis van Circe*. Veel bespreking verdient het niet. De brave echtgenoot Baruch Rosenow die de dupe werd van het vrouwelijk roofdier Orpha Shepston, — het gegeven is tot niets dan een bonte rammelende toneel-prent uitgewerkt.

Het tweede deel van *Schijn en Wezen*, waaraan hij sedert 1895 bezig was, zou hij in 1910 voltooien.

In de zomer van 1909 begon Van Eeden plotseling een romantisch sprookje: *De Held van het Witte Paard*, of, zoals hij het 11 Aug. in zijn *Dagboek* noemde: *De Legende van Sirius Blancheval*. Het werd een werk in drie delen, dat eerst in 1924 werd afgesloten.

Sirius, de jonge heiland, is het kind van Taede, student in de medicijnen, en Enna, dochter van de russische bankier Korba en de verloofde van de

Sirius en Siderius

duitser Kurt Edler von Grobitz. Daar de twee bij hun vlucht een bedrag aan geld van Enna's vader hebben meegenomen, heeft de vervolging, eerst door de bankier, later door von Grobitz, niet alleen ten doel Enna weer thuistehalen, maar ook Taede in de gevangenis te brengen. Een eerste poging, door haar vader, kan ontweken worden. Een tweede, door von Grobitz treft in zoverre doel als hij, op eenzelfde schip met hen naar Amerika reizend, tengevolge van een schipbreuk, met Taede in dezelfde reddingboot en daarna op eenzelfde schip met bestemming naar Europa komt, waar hij hem laat gevangen nemen. Intussen was Enna met haar kind in een andere boot beland, en wordt opgenomen door een schip dat haar in Californië aan land zet.

Daar vestigt ze zich en voedt haar kind op, totdat ook zij, door een detective opgespoord, ontvoerd wordt.

Sirius moet nu zijn beide ouders opzoeken en wordt op zijn tocht vergezeld door zijn bediende, Akori, een jong japanner van adellijke afstamming.

Eerst in Amerika, zijn zij daarna in Europa, en wel in Antwerpen, juist op het ogenblik dat de oorlog uitbreekt. Ze vergezellen een priester en zijn nicht naar haar kasteeltje, dicht bij de grens, en daar heeft hij een ontmoeting met von Grobitz, een Uhlanen-officier, van wie hij weet te vernemen dat zijn moeder zich als pleegzuster te Berlijn bevindt.

Hij kan niet dadelijk daarheen gaan, maar verblijft gedurende de oorlog eerst in een grot dichtbij het

Sirius en Sidérius

verwoeste kasteeltje, daarna in een huisje op een bergtop. Hij ontwikkelt zich daar in zijn rol als leider, hoewel de wijding van de priester erkennend en zelf rooms wordend.

Na de oorlog stelt hij zich aan het hoofd van een vredeleger en komt, overal toegejuicht, met steeds groter gevolg te Berlijn waar hij zijn moeder vindt als pleegzuster, en daarna zijn aanstonds stervende vader in een concentratie-kamp.

Maar aan het sterfbed van zijn vader ontstaat er in Sirius een verandering. Hij ziet in dat hij óf tevreden moet zijn met het voordeel dat hij bereikt heeft óf zijn werk ook daar voortzetten waar zijn leger hem niet volgen kan en hij alleen zichzelf in gevaar brengt. Per vliegtuig begeeft hij zich saam met de pater naar Moskou. Lenin laat de pater dooden, maar hijzelf blijft in leven, en men hoort nog alleen van hem als monnik, broeder Deemoed, in Japan.

Wij moeten het werk nemen zoals Van Eeden het gegeven heeft: een verhaal in drie delen: waarvan het eerste, *De Ouders*, in 1912, het tweede, *Het Kind* in 1914 en het derde *Geroepen of verkooren?* in 1924 verscheen. Dan is evenwel te bedenken dat de gegevens van het derde deel: *De oorlog, Lenin en de Katholieke Kerk vóór 1914* niet bestonden of voor Van Eeden niet in aanmerking kwamen. Wel de triomfale rit van Sirius, want die ligt al in de oorspronkelijke titel: *De Held van het Witte Paard* begrepen. Ook de gedachte van wereldverovering. Die doortrekt het hele boek en reeds van 1911 da-

Welteroberung durch Heldenliebe

teert Van Eedens duitse opstel: *Welteroberung durch Heldenliebe*, een geschriftje dat uit dezelfde sfeer stamt als het plan van Sirius.

Was de bedoeling oorspronkelijk een zegevierende afloop?

Uit de Dagboeken weten we alleen dat het werk oorspronkelijk bepland was in drie delen, waarvan de eerste de namen hadden die ze behielden I De Ouders II Het Kind, terwijl het derde De Heiland zou heten. (Dagb. 10 Jan. '12. Zie ook 26 Juni 1911).

23 Febr. 1912 schrijft hij: „Ik begon gisteren te begrijpen dat het derde boek van Sirius een verschrikkelijk boek moet worden.” 16 Dec. van dat jaar: „Sirius treedt af als hij 33 jaar is.” (Juist als Jezus dus, maar hoe wordt er niet bijgezegd.)

Alleen is er een Dagboek-plaats, van 8 Feb. 1915, die bewijst dat hij toen andere gedachten over dat derde deel had dan hij later verwerkelijkte.

„Ik kreeg een merkwaardig stuk van Bjerre. Daarin komt precies hetzelfde denkbeeld dat mij allang vervult, n.l. het geld als de eenige macht tot reorganisatie der menschheid. Ik symboliseer het door het hart en het bloed. Het geld is het bloed der menschheid — de bloedlichaampjes hebben zelfs den vorm van geld — en er ontbreekt nog een *hart* dat voortstuwt. Dat denkbeeld wil ik ook in Sirius verwerken. Sirius, nadat zijn vader hem de positieve natuurkennis heeft bezorgd, oriëntatie, keert terug door de oorlogvoerende volken — en leert geld hanteeren. Als hij dat kan vormt hij den Bond van het Heilige

Sirius en Siderius

Hart. Het Hart dat de bloemsomloop-geldomloop der menschheid regelt.”

Er zijn hier verschillende denkbeelden die in Sirius III niet voorkomen. Ten eerste, de rol die hier aan 't geld wordt toegeschreven. Hoewel de schatten van grootvader Korba in 't boek een zeker belang hebben, is die idee van 't geld — een idee die geheel past in zijn economische tijdperk — er vervangen door de gedachte dat geld waardeloos en gevaarlijk is. Ten tweede, dat Sirius' vader hem de positieve natuurkennis zou bijbrengen. Dit gebeurt niet. Integendeel brengt hij hem alleen het inzicht van de noodzakelijkheid van de Deemoed bij. Ten derde: dat hij geld leert hanteren. Dit leert hij niet. Ten vierde dat hij terugkeert door de oorlogvoerende volken. Hij reist integendeel alleen door het verslagen Duitsland. Ten vijfde dat er een Bond van het heilige Hart zou worden opgericht, en wel na die doorreis. Inplaats daarvan is er vòòr de reis een Bond van Roomsche Ridders opgericht.

Dit is al ruim voldoende om te doen zien, dat het derde deel in tal van opzichten anders werd dan hij zich in 1915 voorstelde.

Er lopen door het boek van begin tot eind figuren van uitgesproken symbolische betekenis.

In de eerste plaats Siderius. Hij is Sirius' gelei-geest. Eerst voerman van een ossewagen, waarmee hij ouders en kind naar stad brengt, dan zeeman op het schip en in de reddingboot bij Enna en Sirius. Hij is machinist op de locomotief die Sirius en Akori

Sirius en Siderius — Volker

van Californië naar 't Westen voert en chauffeur op de auto van Eufrazia, de nicht van pater Beernaert. Nog op het eind is hij de vlieger die Sirius en zijn bediende naar Moskou brengt.

De naam Siderius dankte Van Eeden stellig aan de vriend met wie hij in Juli 1910 in kennis kwam. Erich Gutkind was een jong Berlijner, jood, mathematicus en astronoom, daarbij zoals Van Eeden aantekent, niet vrij van min of meer decadente neigingen. Hij had Van Eedens Blijde Wereld gelezen en vond dat het mooiste, het enig-socialistische boek van onze tijd. Dientengevolge zond hij hem zijn boek: Siderische Geburt. Der Tod der Welt und die Taufe der Tat. Serafische Wanderung von Volker. Klaarblijkelijk onder invloed van Bergson stelde hij zich de wereld voor als een aflopende stoffelijke en een opstijgende geestelijke of levens-stroom. Hij deelde het koortsachtig gevoel van zijn tijd dat de nieuwe mens, de Uebermensch, de siderische mens zoals hij hem noemde, aanstaande was en dat uit een nieuw geloof en een nieuwe liefde de hele mensheid verjongd zou worden. Een wetenschappelijk-religieus socialisme als dat van Van Eeden moest hem wel zeer na staan.

Van Eeden werd door het boek sterk aangegrepen. Volkers woordenrijkdom schrikte hem enigszins af, maar hij vond in die duitse bespraaktheid tevens „schitteringen van glansrijk nieuw licht. Woorden als zwaardslagen, schitterend en raak.” Bovendien bekoorde hem de schuilnaam Volker „de zanger-

Koningschap en Dichterschap

strijder, laatste genoot van Hagen." Maar vooral genoot hij van zijn denkbeelden. „Hij voert de lijn van Duitsche denkers — van Eckhard over Nietzsche — verder." Omtrent verschillende vraagstukken vond hij bij Gutkind de bevestiging van wat hij zelf meende. „Ik voel me door dezen machtigen bondgenoot onuitsprekelijk gesterkt. En ik hunker bijna naar den strijd, en heb geen geduld in mijn zoo ontzaglijk versterkte overtuiging." (21 Juli 1910)

Hij schreef hem, kreeg antwoord, en toen hij die winter naar Berlijn ging, verheugde hij zich op het vooruitzicht persoonlijk met hem omtegaan.

De impuls van deze vriendschap trof Van Eeden wel op een heel gelukkig ogenblik. Het tijdperk van zijn economische bemoeiingen lag achter hem. En dat niet alleen, maar hij had ook in Vico Muralto de laatste resten van die soort werkzaamheid buiten zich gesteld en men mag wel zeggen van zich afgeschud. Onmiddellijk daarna was hij begonnen zijn fantasiefiguur, de profeet en dichter van een nieuwe religie en een nieuwe wereld, dit keer zonder aanhang van maatschappelijke bedrijvigheid, uittebeelden. Hij had het plan gemaakt van Sirius. Hij was begonnen aan een opstel Koningschap en Dichterschap.

Dit dubbele voornemen betekende een nieuw tijdperk. Het viel samen met de geboorte van zijn eerste zoon uit het tweede huwelijk.

Het opstel Koningschap en Dichterschap verscheen in de Gids van December 1910. Het was op

Koningschap en Dichterschap

touw gezet voor hij Gutkinds boek las, maar het werd geschreven in het gevoel dat hij een bondgenoot had en het doelde tegen het eind op die bondgenoot, al noemde hij hem niet.

De gedachte van het stuk was niet nieuw, noch voor hem noch in het algemeen. Door Shelley's uitspraak: Poets are the unacknowledged legislators of the world was ze sinds lang gemeengoed geworden. Maar ze kwam hier voort uit de overtuiging dat de wereld zich in een geweldige omwending (anastrophe) bevond, en dat in haar nieuwe aanstaande staat het wetgeverschap, ja het koningschap, onmiddellijk op de dichter zou overgaan.

Het was dus nu niet het vastleggen van een feit, maar een toekomstvoorspelling.

Het feit werd natuurlijk vastgesteld: „De macht der groote, oorspronkelijke, geniale individuen, hetzij als godsdienststichters, als profeten, als wijzen, als dichters, is en blijft in de organisatie der menscheit de hoogste omdat ze berust op een verbond met dat wat meer is dan onze wereld.” Maar de voorspelling kwam aan het slot als het voornaamste. „Onze tijd wacht op den Dichter-Koning, den Wijsgeer-Profeet wiens nieuw en ongekend „zijn” de stof levert voor het wetboek van wiskundigen en geleerden. Nu reeds citeeren wiskundigen de woorden van den dichter-wijsgeer Nietzsche als hoogste instantie. — Doch Nietzsche is nog maar een voorlooper. Hij is een van de weinige vrije en oorspronkelijke geesten der negentiende eeuw, belangrijk vooral omdat hij

Koningschap en Dichterschap

het recht tot waarde-schepping, en de plicht tot uitstreven boven ons menschwezen, voor den dichter heeft gehandhaafd. Maar hij heeft den grooten strijd niet uitgestreden en is niet gekomen tot vastheid in zichzelf, overwinning van zijn individualisme, identificatie met menschheid en Alleen. Er zijn, in zijn eigen land, reeds sterkeren gekomen, wier komst door hem is voorbereid. De verwachte Verlosser is niet ver meer, die over de menschheid als Koning zal heerschen, niet in naam, maar inderdaad, met heimelijke, maar ontembare kracht. En evenals het tweeduizend jaren duurde eer de zuivere invloed van Jezus zich over de gansche wereld — ten spijt van kerken en secten — deed gelden, zoo zal het welligt ook eeuwen duren eer de invloed van de dichterkoningen uit onzen tijd de gansche menschheid heeft doordrongen en zij en hun opvolgers zullen heerschen, niet alleen inderdaad maar ook openlijk en in naam. Dan eerst zal beginnen het Rijk „dat niet van deze wereld is”. Wij kunnen het „aanstaande” noemen, want wat zijn een paar eeuwen bij den ouderdom van ons geslacht?” —

Dat hij onder de Duitschers die verder waren dan Nietzsche zeer bepaaldelijk Erich Gutkind rekende, blijkt, behalve uit de aangehaalde plaats, uit een andere van 21 Juli, waar hij zegt: „Hij (Volker) reikt ver boven Nietzsche.” Hij komt er dan ook toe (26 Aug.) hem als „blijkbaar verder” dan zichzelf te beschouwen.

Een gevolg van de opwekking was dat nu ook, in

Welteroberung durch Heldenliebe

September, de Legende goed begon opteschieten. Maar tegelijk dat er een soort samenwerking ontstond. Van Eeden verlangde daarnaar en in October schreef Gutkind hem over de Winkelried-Bresche die ze tezamen zouden maken. Het volgende jaar verscheen dan ook „Welt-Eroberung durch Heldenliebe von Frederik van Eeden und Volker (Schuster u. Loeffler, Berlin und Leipzig)”. Twee duitse opstellen, het eerste: Heldenliebe door Van Eeden, het tweede: Welteroberung door Volker. Het laatste eindigt juist met dat beeld van de held, Winkelried, die de speren met zijn armen omvatte en zich erin stortte, om zodoende een bres te slaan in de rijen van zijn vijanden.

Dit boekje kwam uit in een strook wit papier waarop met grote letters gedrukt stond: An die Königlichen. Het was dan ook gericht aan de „Koninklijken van geest”, „aan de weinigen die de bron van de nieuwe oorspronkelijke gedachten in zich hebben waaruit het heele menschen doen gevoed wordt.”

Toen het plan tot dit boekje opkwam was Van Eeden in Duitsland. Eerst in Dresden, waar IJsbrand vertoond zou worden. Daarna in Zehlendorf bij Berlijn waar hij met Gutkind persoonlijk kennismaakte. In Dresden terug ontving hij de brief, waarin Gutkind hem over de Winkelried-Bresche schreef. Toen hij 20 October naar huis ging tekende hij aan: „Vervuld van het „Manifest” dat Gutkind en ik beramen.”

Opvoering van IJsbrand — Martin Buber

26 October was hij alweer in Zehlendorf terug. Nu werd IJsbrand in Berlijn opgevoerd. En 15 November (verhuisd naar Nikolassee) schrijft hij: „Gisteren een kritische dag, waarin ik me op 't eind zeer gelukkig voelde en de gedachten tot mij kwamen voor de „Oproep aan de Koninklijken.”

Dit verblijf te Berlijn stemde Van Eeden onrustig door zijn wereldse invloeden — het succes van IJsbrand inbegrepen — maar hoogst gelukkig door het verkeer met enkele verwante geesten. „Ik ben zoo dankbaar om de Gutkinds. Het was zulk een zegen deze mensen op dit tijdstip van mijn leven te ontmoeten. Het is alsof ik mijn rechtvaardiger gevonden heb. Hier is de fijne intelligentie met het edele gevoel. En de gelijke zin voor 't komieke, dat ons bindt.”

Dan was er de zweedse beeldhouwer Edström, die hem bewonderde en mocht, en zijn buste maakte.

En ten slotte was er Martin Buber, die hij al in Weenen had leren kennen. „Deze gelooft in de macht eener religieuze schok, en in de onbeduidendheid van alle sociale hervorming zonder transcendenten beweeggrond.” Hij las zijn Tschuang-Tse, bezocht hem en genoot van het spreken met hem en Gutkind.

„Het was een prachtig, rijk gesprek dat ons alle drie evenzeer wel deed. Hier was het fijnste intellect en het diepste gevoel der wereld bijeen. Een soort heimelijk triumviraat. Ditmaal zonder schijn of illusie. Hieruit moet iets groeien, dat kan niet anders.”

Martin Buber

Toen hij 30 November weer thuis was, schreef hij dan ook: „De herinnering aan Berlijn is prachtig. Nu eerst voel ik de glorie van het leven in een grooten tijd. Dat wat men meende dat de Nieuwe Gids-tijd voor mij was. Maar de Nieuwe Gidstijd was jammer en misère bij dit vergeleken. Klein, bedompt goor.”

Het is duidelijk hoezeer deze nieuwe opwekking hem, de nu vijftigjarige, geheel overheerste.

Ik herinner me hoe juist hij het was die bij een van de eerste redactievergaderingen van De Nieuwe Gids uitriep: Hoe heerlijk is het juist nu te leven. Een uitroep waarmee ieder van de aanwezigen instemde. Vergelijk ik dan ook Van Eedens amsterdamsse kring van 1885 met zijn berlijnse van 1910, dan kan ik zijn later oordeel niet delen. In de eerste had een werkelijke opleving en vernieuwing plaatsgehad, die lang zou doorwerken, in de tweede was naast Van Eeden alleen Martin Buber een schrijver van betekenis. Dat Van Eeden zich tot hem aangetrokken voelde, was geen wonder, want zij hadden verschillende denkbeelden gemeen, en Buber heeft als essayist een fijn ontledend vermogen en belangwekkende kundigheden. Als religieus reformator telt hij mee en is als zodanig nog altijd werkzaam, laatstelijk door zijn boek *Kampf um Israel* (Schocken Verlag, Berlin 1933), maar hij boeit door intellectuele schakeringen en niet door grote visie of oorspronkelijke waarheden.

Van Eeden was behalve schrijver en dichter altijd

De Kring

een maatschappelijk plannenmaker. Nu zijn economische tijdperk achter hem lag, zocht hij voor zijn dichterlijk-religieuze dadelijk weer een maatschappelijk centrum. Reeds 5 Dec. '09, toen zijn derde amerikaanse reis juist eindigde, tekende hij aan: „Ik sprak verschillende mensen over het denkbeeld om een *League* te stichten, een Happy Humanity league. Feitelijk om den strijd van de inspireds tegen de uninspireds te steunen.” In Volker zag hij onmiddellijk een bondgenoot. In Volker en Buber met hem samen reeds een triumviraat. Samen met Volker zou hij nu een „oproep aan de Koninklijken” uitzenden, en wel een oproep tot een „Wereldrijksdag”. In vollen ernst schreef hij in zijn Dagboek (11 Dec. '10): „Het plan van de „Wereldrijksdag” is minder onuitvoerbaar dan het lijkt. Al dadelijk wekte het de aandacht van ieder die ervoor geschikt en in gemoeid was, zoals Landauer (die hij ook in Berlijn bezocht had) en Buber en Schwaner. Er zijn niet meer noodig dan een paar hoofdpunten van overeenstemming, en wel: 1. Inzicht van de materialistische waan; 2. Inzicht van het sociale onrecht. En voorts moeten alleen die worden uitgenoodigd die blijk gegeven hebben van een waarlijk vrije gezindheid. En die vrije koninklijke gezindheid moet dadelijk worden gekenschetst in den oproep — zoodat niemand er zich in vergissen kan. Een practisch programma is onnoodig — evenals statuten, bestuur enz. enz. Alleen een secretariaat. Wat er gedaan moet worden zal voortvloeien uit de gedachtewisse-

De Kring

ling en de verstandhouding. Het allereerste moet zijn een zuivere nobele klare verstandhouding. Een voorzichtig vergelijken, een wijsgeerige neiging tot eerlijk, onzelfzuchtig, belangeloos verstaan. Is dat goed omschreven — dan volgen de daden vanzelf. Eerst de significa. Een geduldig kritiseeren van elk woord. Een uiterste matigheid in woorden. Een zeer bedachtzaam vaststellen van algemeene begrippen door niet mis-te-verstane woorden. Dan zal volgen een publicatie, een tweede manifest, nu opgesteld door de gemeenschap dezer enkelen. Het bestgekeurde, door één ontworpen, of het uit verschillende ontwerpen samengestelde. Dat wordt dan zoo wijd mogelijk verbreid. Op die wijze wordt gemeenschap-pelijk gedaan wat Tolstoy alleen deed. Een uitspraak waarop ieder let. Gelukt het eenige der grootste geesten terstond te verbinden, dan krijgt deze rijksdag meer macht dan de Duitsche, meer macht dan het Nobel-Instituut. Omdat ieder erop letten zal. En omdat ieder zal bemerken, dat hier werkelijk een zuiver, oprecht oordeel wordt gesproken. Een *eervol* oordeel, eerlijk en buiten alle invloeden van geringer aard.”

Van Eeden had in de lens van zijn zelf-liefde een geweldig gevaarlijk vergrootglas. Als men hem gevraagd had: gelooft ge dat de heren Gutkind, Buber, Landauer, Schwaner en nog enkele anderen zich als wereld-rijksraad zouden kunnen konstitueren en als zodanig gezag uitoefenen, en men had hemzelf er niet bij genoemd, dan betwijfel ik niet of hij zou

De Kring

de onwaarschijnlijkheid hebben ingezien. Nu het plan van hemzelf uitging en hijzelf er de voor-naamste rol in speelde leek het hem niet onuitvoerbaar. Toch maakte het volstrekt geen verschil of Van Eeden er al of niet bij zou zijn. In het ene zowel als in het andere geval had men enkel een half of een heel dozijn letterkundigen, die de een wat meer, de ander wat minder bekendheid genoten. De éne grote bekendheid van Tolstoy ging hun gezamenlijke ver te boven, en nog waren zelfs Tolstoy's uitspraken, hoe veel ze ook werden gelezen, nooit anders dan betwistbare meningen geweest.

Men tast ook hier weer Van Eedens onvermogen een grens te trekken tussen droom en werkelijkheid. Evenals hij aan de ruimten van zijn nachtdromen een voorwerpelijk bestaan toeschreef, hield hij zijn dagdromen voor projecten die konden worden uitgevoerd. Altijd noodzakelijk tussen droom en daad levend, zag hij niet dat dromen alleen aan onze wensen, daden tevens aan het bestand van de wereld onderworpen zijn.

Hij kon Sirius een bond laten oprichten die de hele wereld omspannen zou. Maar hij kon niet zelf, met de heren Buber en Gutkind een „nieuwe unie” formeren die voor de wereld van enig belang zou zijn.

„Wir nannten” — zegt E. Gutkind in het *Liber Amicorum* van 1930 — „unsren Bund „die Urzelle”. Denn in der Tat ging von dieser Urzelle immer wieder etwas Magnetisches aus, wie der Aufbau eines

De Kring

Organismus. Eine Fülle von Begegnungen, von Freundschaften, und zuletzt jener „Kreis“ in dem sich eine Reihe ernster Menschen zu sublimster höchstgespanntester Aussprache zusammenfanden. Dieser „Kreis“ bedeutete für jeden, der dabei war, ein lebenwendendes Ereignis.”

Het duurde evenwel tot 1914 eer uit de verschillende ontmoetingen en kennismakingen de hier genoemde „Kreis” ontstond. Onder de personen die aan het ontstaan deel hadden moet in het bijzonder de amerikaanse schrijver en socialist Upton Sinclair genoemd worden. Hij was een even groot plannemaker als Van Eeden en samen met deze zien we hem in het voorjaar van 1912 al doende om uitvoering te geven aan de gedachte van een International League. Hij schreef er Shaw over, die — zegt Van Eeden — een lelijke brief terugschreef, waarin hij met zijn gewone gezond verstand, vroegde: Have you no sense of proportions? Upton Sinclair, die geruime tijd in de buurt van Bussum gewoond heeft, ging met Van Eeden mee naar Berlijn, waar ook Rathenau in de plannen betrokken werd. Het is hoogst amusant in het Dagboek van een lunch in de Kaiserliche Automobilklub te lezen, waar de aanstaande wereldhervormers op kievitseieren en peren van 5 Mark het stuk onthaald werden. Gutkind had op dit ogenblik het plan van een wereldreis opgeworpen, die door de koninklijken volvoerd zou worden, maar dit plan, zegt Van Eeden, moest wachten op de totstandkoming van Sinclairs League. Deze

De Kring

league werkt in Gutkinds verbeelding zozeer door dat hij, Dec. 1912, aan Van Eeden schreef: „Ich denke an einen wirklichen grosszügigen Bund, so eine Art neuen transzendenten Imperialismus, der wieder alles zu einer grossartigen Synthese zusammenfasst, im Sinne eines Napoleontischen oder Alexandrinischen Weltreiches... Es darf weder national noch bloss international sein, sondern eben menschlich und müsste ganz epochal sein.” Van Eeden schreef dit af in zijn Dagboek en voegde er aan toe: „Zulke gedachten te hebben is al een groote zaak. Ik geloof dat ik alleen dan tevreden zal sterven als ik deze gedachten in uitvoering zie gaan.”

Er waren nog meer die dergelijke plannen uitwerkten. 4 Dec. 1913 noteerde Van Eeden: „Allen Upward is bezig een bond van genieën te stichten, The Angel-Club. Ik wachtte hem deezer dagen. Ziehier nu al de vierde of vijfde. En nu kan deeze weer geen Duitsch leezen.”

Toch schijnt Van Eeden ook hierop te zijn ingegaan. 12 Jan. 1914 noteert hij — nadat Upward hem bezocht heeft: „Ik schreef het memorandum voor de „Order of Genius”. Zou er eens uit al die pogingen niet iets groeien?”

Men kan dergelijke pogingen naar verschillende zijden in 't Dagboek vervolgen.

Het is ook wel duidelijk dat Van Eeden veel meer personen in 't plan betrekken wou dan er ten slotte toe behoorden. Hij wenste zelfs „twee kernen, een ideële en een praktische. En ik alleen blijf het ver-

De Kring

band tusschen die beide.”

Dat lukte niet. Behalve zijn zweedse vriend Dr. Bjerre en zijn hollandse Henri Borel, kon hij zelfs in Duitsland slechts een kleine kern bijeenbrengen. Zelfs Rathenau bleef er buiten, hoewel Van Eeden veel moeite deed om de kring voor hem en hem voor de kring aannemelijk te maken.

9 Juni 1914 was Van Eeden te Potsdam, waar twee van de vrienden, Rang en Bjerre in 't hotel Einsiedler hun intrek genomen hadden. De volgende dag was ook Gutkind er. Des namiddags kwam Däubler, de bekende dichter. „Een groote zware kaerel, met een Andreas Hoferkop, in een zwart gekleed pak. Ik voelde niet dadelijk vrij met hem, maar later sprak hij veel en toonde een hooge cultuur, veel kennis en een vrij en ruim oordeel.” Ook Buber kwam en tot elf uur 's avonds werd er gesproken. „Voornamelijk spraken Rang en Buber en dit gold hun toenadering. Rang de protestantsche geestelijke en Germaan, Buber de Jood — en het einde was dat Rang en ook Buber diep bewoogen waren, opstonden en elkander kusten. Dit was een zeer plechtig oogenblik en wij allen voelden een hooge wijding. Maar het was zóo, dat ik zelf verheugd en gelukkig was, om het feit, maar niet — zooals de aanweezige Duitschers — door Rang's woorden diep getroffen. Daarvoor sta ik, eevenals Bjerre, te ver van dergelijke verschillen. De geweldige beteekeenis voor den Germaan van zulk een verzoening kon ik niet voelen. Voor mij is Germaan of Jood

De Kring

vrijwel een onverschillige vraag. En Rangs beken-
tenis, dat hij het Christendom als iets slechts had
afgeschud, vond ik interessant maar niet roerend.”

Buber stelde bij deze gelegenheid voor Van Eeden
met voldoende autoriteit te bekleeden om te beslissen
wie al of niet tot de kring zou worden toegelaten.
„En dit werd niet bestreeden, het sprak als vanzelf.”

12 Juni was als nieuw lid Landauer erbij en werd
besloten de vrouwen van leden niet als lid toetelaten.

Buber wees op het nieuw geschapene: de Kring.
Van Eeden, als voorzitter, kreeg opdracht naar Parijs
te gaan en met Romain Rolland te spreken. Als
nieuwen werden genoemd R. Dehmelt, Stehr, Mom-
bert en Margaretha Sussmann, de schrijfster van:
Vom Sinn der Liebe, en Barlach. Borel woonde voor
’t eerst een vergadering bij. Als volgende plaats van
samenkomst werd Forte di Marmi aangewezen.

Van Rathenau — die ook genoemd was — wordt
hier niet gesproken.

De dag daarop (13 Juni) schreef v. Eeden in zijn
Dagboek het volgende overzicht.

„Wat gebeurd is, is zoo groot en machtig, zoo
iets geweldigs, dat het den adem beneemt bij het
herdenken.

„De zeeven menschen vormden elk een sterke,
onaantastbare persoonlijkheid — en toch hebben ze
een eenheid gevormd, een nieuw wezen geschapen,
dat nog veel sterker is dan een van allen. En nie-
mand heeft iets verlooren. Allen hebben gewonnen.

„Als ik de zeeven naga, in mijn herinnering, dan

De Kring

zijn ze elk eeven beteekenisvol, eeven sterk — en elk vult weer de anderen aan.

„De fijne, teere, subtiële, maar sterke Buber, met zijn vasten blik en zachte oogen, iets weeks en fluweeligs, maar toch diep en scherp. De rabbi, maar zonder het enge, de filosoof, maar zonder de dorheid, de geleerde, maar zonder eigenwaan.

„Dan de reus Däubler, met den kop voor Dürer, het geweldige lichaam, de vloeyende, rijke welsprekendheid, half Luther, half Andreas Hofer — een Romaansche Germaan, een correct mensch zonder vormelijkheid, blijmoedig, beslist, gedecideerd, vol kennis en ervaring, een kunstenaar, wiens fout in zijn te grooteforschheid ligt.

„Daarnaast de bedachtzame zwijgende Bjerre, met het hooge machtige Germanen-voorhoofd, de zachte bijna kwijnende stem, de vaste, verlangende, diep-oprechte oogen. Ieder had hem lief, hoewel hij het minst sprak van allen. Zijn gevoelen en oordeel zijn van de hoogste vastheid en onafhankelijkheid.

„Dan Rang, de blonde Christelijke Germaan, hartstochtelijk, liefdevol, vurig, met een welsprekendheid die soms stokt van oovergrootten ernst, die altijd het diepst waarachtige zoekt, en met rijke, oorspronkelijke beelden plastisch en emotioneel werkt, en niemand onverschillig laat.

„Daarnaast Landauer, de beste reedenaar van allen — de zachte, tengere, vriendelijk-geestige man, het schrale zwakke uiterlijk van den geestelijk leevenden, idealistischen jood en waereldhervormer.

De Kring

Maar in die liefdevolle zachtheid een ijzeren overtuiging, een koele scherpe blik, een onverbiddelijke waarheidsliefde.

„Daarnaast Gutkind met de wonderbare kop, de groote oogen die aan Frederik den Grooten en aan Goethe doen denken, het reine eedele gezicht met een beminnelijke leelijkheid, schraal en tenger van lijf, vuurig van geest, diep van gedachte — met nog onvolkoomen uitingsvermoogen, de jongste en minst beheerschte van allen, maar misschien de liefdevolste.

„Achteraan, als nieuweling, de half-chinees Borel, met het gezicht, waarop de sporen van menig doorstreeden démonenstrijd — maar fijn ontvankelijk door hart en intellekt voor alles wat er voorviel.

„En ikzelf — half diep deemoedig en mij onwaardig voelend, half glorierijk trotsch en mij volkomen op mijn plaats achtend — een kind dat zich als volwassene en eerwaardige hoort toespreken.

„En oover allen zweefde de geest, de geest Gods, — de geest van vrijheid in gebondenheid, van deemoed in trots, van rijkdom in armoede.

„Die heeft ons samengebracht en in deezen voelden wij ons allen sterk en veilig.

„Zooals Bjerre zeide; het verstoren van deze eenheid zou een katastrofe beteekenen.”

De katastrofe kwam sneller dan iemand vermoeden kon. Zes weken later brak de oorlog uit. Niet alleen het derde deel van Sirius, waaraan hij juist beginnen zou, maar ook de Kreis werd erdoor op

De Kring

zij geschoven. Men moest wel de stoutmoedigheid hebben van Allen Upward om (Dagboek 6 Jan. '14) het plan optewerpen van een exterritoriaal tehuis voor de Koninklijken. Van Eeden vond het origineel en opmerkenswaard. „Wij zouden dan een eigen volk vormen met eigen wetten.”

Billijk is het, voor we van de Kreis afstappen, de bladzijde te lezen die Buber in het Album Amicorum van 1930 geschreven heeft. Ze is in de vorm van een brief gesteld.

„So oft ich an Sie denke — und ich denke oft an Sie — erneuern sich mir im Gedanken jene drei Tage von Potsdam, von jenem Potsdamer Garten, die drei Junitage 1914, in denen Sie, ich und sechs andre in rückhaltloser Aussprache die Bildung eines völkerüberspannenden Kreises vorzubereiten suchten — eines Kreises, dessen wichtigste Aufgabe es sein sollte, in entscheidender Stunde eine Einung der Menschheit zu autoritativem Ausdruck zu bringen. Die Stunde kam, der noch ganz unfertige Kreis hielt ihr nicht Stand, er zerfiel mit einer zerfallenden Welt. Aber die Erinnerung an jene drei Tage ist mir dadurch nicht verkümmert worden. Als eine beglückende Tatsache ist mir in lebendem Gedächtnis geblieben, dass solch eine rückhaltlose Aussprache, solch ein drei Tage währendes strenges und inniges Miteinandersein ohne Rückhalt und Vorbehalt zwischen acht Menschen so verschiedner Art möglich, dass es wirklich war. Wie gewaltig gerieten manche von uns aneinander, und wie kamen sich die An-

De Kring

einandergeratnen nur näher dadurch, nun erst recht nah! Wie ging aus dem Feuer des Meinungsstreits je und je eine neue Gestalt der Wahrheit hervor, die nicht des einen oder des andern der Streitenden, sondern beider gemeinschaftliche Wahrheit war! Eine Wahrheit, nicht im Wort auszusprechen, aber in einem Händedruck; nicht die Wahrheit eines Begriffsinhalts, aber die einer Wesensexistenz, — eine Wahrheit menschlicher Verbundenheit. Man gab sich her, man hielt sich nicht zurück, man enthielt dem andern nichts vor, und eben in dieser Entfesselung der Gegenseitigkeit leuchteten die Personen in ihrem mannhaften Sosein auf, unbefangen, willkürlos, schöpfungsecht. Sie, Van Eeden, haben an keinem der Streitfälle tätig teilgenommen, und doch waren Sie in jedem dabei — kraft der zuverlässigen Güte des Blicks, mit dem Sie jeden betrachteten. Sie sahen zu, mit der vollständigen Seele. Sie sahen den einen und den andern der Streitenden an, nicht neutral, nein, freudig liebevoll. Sie sahen liebevoll klar das Zueinander im Gegeneinander, sahen das heimliche Wachstum der Verbundenheit, sahen die neue Gestalt der Wahrheit aus der Glut sich nackt und herrlich erheben. Am meisten von uns allen waren Sie mit den Augen da — nicht absichtlicher Beobachter, aber natürlicher Betrachter. Waren Sie also „darüber“? Nein, Sie waren wirklich dabei und darin, immer wieder, immerzu. Sie gingen mit ihrem Blick in die Begebenheiten zwischen uns hinein, Ihr Blick lebte im Raum der

Happy Humanity en de autobiografische inleiding

Ereignisse, und wenn wir im Handgemenge und in der wechselseitigen Erlösung einander begegneten, begegneten wir zugleich dem Leben Ihres Blicks. Und das half uns."

Dit is een getuigenis dat we Van Eeden niet mogen onthouden. Kalmer — na zoveel jaren — dan zijn eigen voorstelling van het ogenblik, maar toch warm en genegen, brengt ze de driedaagse samenkomst terug tot haar werkelijke, toch nog waardevolle evenredigheden, en geeft van hemzelf een beeld, sympathischer dan hij zelf het schonk.

Toen in Berlijn de kring werd opgericht, was juist Sirius II voltooid. Bovendien had hij nog twee werken van zekere betekenis uitgegeven, in 1912 — het jaar waarin ook Sirius I verscheen — *Happy Humanity* en in 1913 *Pauls Ontwaken*.

Ik heb opgemerkt dat met *De Nachtbruid Van Eedens* economische tijdperk was afgesloten. Dit schijnt in tegenspraak met het feit dat nog drie jaar later een boek als *Happy Humanity* uitkwam, dat in 't volgende jaar nog weer, met een voorrede van prof. Oppenheimer en onder de titel *Glückliche Menschheit* in het duits verscheen. Toch is dit meer een bewijs dan een tegenspraak. Het eigenlijke boek toch is niets dan een afdruk van het plan waarmee Van Eeden in de jaren 1908-1909 naar Amerika ging, teneinde daar een invloedrijk geldschietster te vinden, en van de redevoeringen die hij daar gehouden had. Bovendien wordt het voorafgegaan door een autobiografie, die met de eerste reis naar

Happy Humanity en de autobiografische inleiding

Amerika eindigt, en de bedoeling heeft zijn komst naar dat land te verklaren en te rechtvaardigen. Een terugblik dus, die door zijn aard zelf een afgesloten verleden betreft.

Maar, aan de andere kant, het was dan toch zijn verleden, hij moest wel hopen dat het zou doorwerken, en er was hem veel aan gelegen dat, nu hij het opschreef, hij een goed figuur maakte. Een goede indruk te maken had hij van kind af gewild, en nu hij voor buitenlandse lezers schreef, kon hij dat eerder bereiken en zich vrijer uitspreken, omdat de kritiek van de landgenoten hem niet zou hinderen.

Hij begon volkomen rustig, volkomen zakelijk.

Men kan zelfs het eerste hoofdstuk lezen zonder te voelen dat hij ergens overdreef of ergens verdoezelde. Dat zijn vader, als hij wat meer heroïsme gehad had, een van de grootste mannen van zijn land, ja van de wereld geweest zou zijn — men kan de zoon vergeven dat hij het meende. Dat hij in zijn jeugd reeds de mensen zo ruw, zo gewoon, zo gemeen en zo verschrikkelijk lelijk vond, men is geneigd er glimlachend overheen te lezen. Maar de gewichtigheid zelf waarmee hij dat onderwerp behandelt, waarschuwt ons. De lelijkheid van de wereld en de behoefte aan schoonheid en edelheid in de knaap zijn een motief dat ons al te nadrukkelijk wordt voorgehouden. Als hij even later zegt dat hij nooit een materialist was, en om het te bewijzen zijn Rijk der Geleerden te vroeg ter sprake brengt, dan herinneren we ons zijn hele materialistische

Happy Humanity en de autobiografische inleiding

jeugd, en hoe die eerst tegen zijn twee-en-twintigste jaar met het Rijk der Wijzen geëindigd bleek. Ook de mededeling dat hij inplaats van dichter en schilder besloot arts te worden, stemt ons nadenkend. Beroep en roeping zagen we in zijn dagboeken streng gescheiden. Hij wilde arts worden en als hij aan andere beroepen dacht, dan waren het die van ingenieur en bioloog. Het scheen hem, zegt hij, dat de mensheid meer aan artsen dan aan dichters en schilders behoefte had. Dit is duidelijk zelfbedrog. De gedachte dichter te zijn heeft hij nooit opgegeven, en er is geen enkel teken dat hij in zijn knapentijd het arts worden met de behoefte van de mensheid verbond. Wat hij wel had was behoefte aan praktische werkzaamheid en deze was het inderdaad die hem in konflikt bracht met zijn dichterschap. De aard van die werkzaamheid werd hoogstens onbewust door een drang naar helpen bepaald. Hoogstens, want een bewijs ervoor is er niet.

Het is al duidelijk dat zelfs in dat schijnbaar zo onbevangen geschreven eerste hoofdstuk de motieven met zorg geschikt en ook enigszins verschoven worden om ons de edele in zijn strijd met de samenleving te doen zien. Tegen het einde van dat kapittel wordt de strekking overduidelijk. Hij verhaalt daar hoe hij als jong dokter in Bussum woonde. In gelukkige omstandigheden en toch ongelukkig en onbevredigd. Waarom? vraagt de amerikaanse lezer. Want nu was hij dan toch wat hij gewenst had: een helper van de lijdende mensheid? We hebben gezien

Happy Humanity en de autobiografische inleiding

dat het antwoord niet zo licht te geven was. De onrust bleef, ook toen hij in Amsterdam met Van Renterghem werkte en de letterkundige eerezucht tezamen met de Ellen-verhouding beheersten een groot aantal jaren. Een antwoord dat daarop duidt krijgen we niet. Maar inplaats daarvan: „Ik voelde donker en onbepaald het groote leed van de strijdende menschheid. Ik hoorde in de verte het brullen van het menschelijk leven naar gerechtigheid en geluk.” Dit zegt hij van de schrijver van Don Torribio, van de man die, zoals we zagen, zijn blijspel juist schrijven kon omdat hij buiten de sociale strijd stond. „Ik voelde,” zegt hij verder, „dat ik nooit bevrediging erin kon vinden, slechts het physische lijden van enkele weinige zieke menschen te verzachten.” Hoe zo? Want de amsterdamse tijd begon toch pas. Geen nood, hij zal de amsterdamse tijd meteen maar onder dezelfde volzin begrijpen en voegt eraan toe: „en van de prijs te leven waarvoor ik mijn behandeling verkocht aan hen die ze konden betalen.”

In het tweede hoofdstuk komt hij hierop terug en zegt het juister: „Het leven van een dorpsdokter bevredigde me niet. Ik heb groote achting voor hen die jaar op jaar hun dagelijksche bezoeken afleggen en in dit beroep vol nuttige Plackerei hun bevrediging vinden. Ik was niet ervoor gemaakt.” Maar daar is het een terloopse mededeling in een vertoog dat geheel en al op het openbaren van zijn uitzonderlijkheid gericht is. Zijn afkeer van vivisectie, de

Happy Humanity en de autobiografische inleiding

grofheid van de medische studenten, zijn tobberij over het vaststellen en innen van honararia, zijn vroegtijdige bemoeiingen met de suggestie, zijn theatersuccessen, zijn handenarbeid, zijn literarische werkzaamheden en betrekkingen, en ten slotte de koop van Walden, worden een gemoedelijk gebabbelde lofzang op eigen voortreffelijkheid.

En tegelijk een even gemoedelijke, maar inderdaad zeer kleingeestige bestraffing van anderen.

Want wat in dit tweede hoofdstuk vooral treft is de ongelofelijke kleingeestigheid waarmee wraak wordt genomen op anderen. De studenten die hem niet bevielen, de vriend die hem slecht behandelde, de rijkaard die hem Walden te duur liet betalen en de familie van de dame, die erop stond dat hij zijn schulden betaalde, allen worden als minderwaardig op de kaak gesteld en daartussen staat de edele Van Eeden als de miskende mensenvriend.

Geheel in deze zelfde geest wordt een heel hoofdstuk gewijd aan de toch zeker voor buitenlandse lezers hoogst onbelangrijke fopperij van Lieven Nijland.

Als het vierde over de psychotherapie en het vijfde over Lady Welby en de Indiër Yagadisha Chattopadyaya, als aanzienlijke buitenlandse vrienden gehandeld heeft, wordt in het zesde zijn sociale werkzaamheid en in het zevende, het laatste, de val van de Eendracht uiteengezet. Dit is eigenlijk het gedeelte waarom het voorafgaande geschreven werd. Hij wilde een voorstelling geven van zijn sociale

Happy Humanity en de autobiografische inleiding

„proefneming”. Ook hier weer de kleinheid van opvatting waartoe hij gekomen was. Wat begrijpelijk en niet zonder grootheid was wanneer men het zag als een worsteling met eigen innerlijk en de tijdsomstandigheden — zoals wij het in zijn geheel gezien hebben, — werd tot het peil van een verstandig, en alleen door bijzondere omstandigheden mislukt „experiment” verlaagd.

Van dit experiment vroeg hij in Amerika de herhaling. Niet in communistische saamwerking en gelijkgerechtigheid, maar onder kapitalistische leiding meende hij nu dat het gelukken kon.

Men ziet, een geschrift van deze inhoud, hoewel een paar jaar later geschreven, past inderdaad in de sfeer van *De Nachtbruid*, en niet in die van *Sirius*. In de ietwat spijtige terugblik en wraakneming, niet in de nieuwe fantastische toekomstverwachting.

Zo is het ook met Van Eedens persoonlijke kennismaking met prof. Oppenheimer. Al van 't begin van zijn economische proefnemingen af, had hij diens boeken gelezen en met hem gebriefwisseld. Nu hij, „vervuld van het Manifest” dat hij met Gutkind beraamde, hem ontmoette, stiet hij zich hevig aan de zelfgenoegzaamheid van deze ekonoom, wiens theorieën hij toch geheel gedeeld had. Hij geloofde niet dat hij met „ons” zou kunnen samenwerken. Dat Oppenheimer een paar jaar later een waarderende voorrede voor *Glückliche Menschheit* schreef, was een teken van vroegere, niet van latere overeenstemming.

Paul's Ontwaken

Geheel anders stond het met het tweede geschrift dat in 1913 uitkwam, Pauls Ontwaken. Dat lag geheel buiten wereldse bedoelingen, hetzij die van de ekonoom, hetzij die van de Siderische wereldverovering. Het is als weergave van gedachte en waarneming een goed stuk, waaruit men Van Eedens metafysische behoeften, ontdaan van zijn wereldse bestrevingen, zuiver kennen kan. Als zodanig bespreek ik het later uitvoeriger.

Ik keer nu terug naar Sirius en Siderius.

De laatste naam, zei ik, dankt Van Eeden stellig aan Gutkind en zijn Siderische Geburt. Hij komt in 't Dagboek zelfs pas voor op 11 December 1910. Maar de figuur als Geleider van Sirius zal er wel eerder geweest zijn.

Gaan we het Dagboek na, dan vinden we al op 21 Juli 1909 de gedachte aan „een nieuw prozawerk”. „Ik wil toch nog eenmaal weer beproeven den Held der nieuwe tijden af te beelden. Een ouderen, wijzeren, sterkeren, machtigen Minnestral. De Held van het Witte Paard. Ik zou het wel dramatisch willen doen. Maar waarom niet beiden? Waarom niet episch even goed?” „Ik zou weer verhalen als in De Kleine Johannes. En ook weer de fantasie in het realisme.” „Maar eerst zal ik toch Baruch ('t Paleis van Circe) afmaken.”

Twee dagen later: „ik meen een *nieuwen* toonaard te hooren voor dat prozawerk: de Held van het Witte Paard.”

Weer vijf dagen later heeft hij al een heel stuk

Sirius en Siderius

eraan geschreven, maar wil een andere naam hebben. Die vindt hij, nadat een eerste hoofdstuk voltooid is, op 11 Aug.: de Legende van Sirius Blancheval.

Als legende wordt het nog een enkele maal genoemd, maar dan wordt het door de derde reis naar Amerika op zij geschoven, maar hij heeft het handschrift bij zich en herleest het op de thuisreis. Het plan staat dan nog allerbehalve vast, want 29 Januari 1910, te Weenen, noteert hij: „Ik dacht ook over de Legende en de gangen van Sirius door Oud-Egypte en Japan en Rome en de Hollandsche middeleeuwen.” Van al die gangen zal niets in het werk voorkomen.

6 Maart eerst vinden we een opmerking die bij de werkelijke inhoud van 't eerste hoofdstuk aansluit: „Nu voelde ik ook weer wat ik te doen heb. Dit zoete weemoedige gevoel van smartelijk vertrouwen ondanks alles, dat is het groote wat ik te zeggen heb. Dat is het thema in de Legende. De vader die het voelt, en de moeder — en beider verwachting, dat het kind het zal verwerkelijken.” Inderdaad is dit het thema, niet alleen van het eerste hoofdstuk, maar van het boek, in zijn eerste twee delen tenminste.

Nu wordt er dan ook aan gewerkt. Hij wil er een zuivere reeks beelden van maken. „Alle met dezelfde sterke vergrooing gezien. Dat maakt het volgen lichter.” (13 Maart). Ook dit klopt wel met het werk zoals het geworden is.

Sirius en Siderius

23 Maart tekent hij dan aan: „Ik trof terstond den juisten stijl, ik heb niet, zooals bijna bij alle andere boeken, herhaaldelijk moeten beginnen. 't Begin was op eenmaal goed. Maar 't verschiет nog onklaar, nevelig. Nu klaart het langzaam op. De vader, in zijn machteloos diep besef, de trotsche, oorspronkelijke en verbitterde. Al wat goed aan hem is, is gericht op zijn kind. De moeder, de naïeve, vast liefhebbende en vertrouwende. Het kind Sirius, eerst door die twee gesteund, dan zich zelf oprichtend, triomfantelijk, een lichtgestalte. De ontmoeting met den Menscheest, de verantwoordelijke. Taede's woede en worsteling met hem. Het zachte meisje, Elymosine, dat hem bij den Mensch brengt — en dan weer bij zijn kind is. Dat hij weg wil jagen, maar niet kan.”

Uit deze aantekening durf ik opmaken dat er nu twee hoofdstukken geschreven waren. In hoofdzaak tenminste, want ze kunnen later nog zijn gewijzigd. Maar zeker niet meer.

We weten nu wel dat Van Eedens werken nooit zo bepland zo geschreven werden. Er is altijd een langzaam groeiproces. Hij noteert nog soms een gegeven dat hij bestemt voor de Legende, maar dat er niet in voorkomt.

24 April: Terechtstelling in Teheran, voor de Legende.

Maar ook, 30 April: „Diep getroffen door de photo's van metaalgas-erupties van de zon. Vlammen duizend maal grooter dan de gansche aarde... Dit is het allerverhevenste en schoonste natuur-

Sirius en Siderius - Voorlezingen in 't buitenland

tafreel. Ik zal het in de Siriuslegende trachten te zeggen." Inderdaad verschijnt dit in deel II, als Sirius' droomlijf samen met Siderius naar de sterren is opgestegen. Ook het 15 Mei opgetekende: „De gedachte aan de schoone natuurverschijnselen, regenboog, bergmeer, onweer, rivier, in de Legende" heeft zijn gevolg gehad in Sirius II (p. 205).

Eerst in September, als hij al in correspondentie is met Gutkind, begint de Legende weer opteschie-ten, maar lang duurt het niet en dan vinden we de aantekening Siderius, eerst op 11 December. Op 2e Kerstdag lees hij dan het derde hoofdstuk voor, waarin Siderius voorkomt. Dat het geheel zo lang zou worden als het geworden is, vermoedde hij wel niet, want op 't eind van 't jaar noteert hij dat niet meer dan $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{5}$ geschreven werd, wat alleen zou zijn uitgekomen als het in twee delen voltooid was geweest.

Terwijl die drie hoofdstukken ontstonden had hij een maandenlange tournee door Amerika gemaakt, was in Berlijn geweest, en had voordrachten gehouden in Düsseldorf, Frankfort, Darmstadt, Stuttgart, Weenen, Dresden (tweemaal), Antwerpen, Brussel, Kopenhagen, Stockholm (tweemaal), Bonn, Aken en Amsterdam. Bovendien had hij behalve een paar duitse en een paar engelse artikelen, een deel van zijn opstel Over Koningschap en Dichterschap, en van zijn oproep aan de Koninklijken geschreven, en 't Paleis van Circe en het tweede boek van Schijn en Wezen voltooid.

Sirius en Siderius

Tussen al die bedrijven door ontstonden die hoofdstukken, die een sprookje op zichzelf vormen.

Vroeger dan Siderius is in 't Dagboek reeds het meisje Elymosine genoemd, een andere geleigeest die in het boek blijven zal. De naam en de bedoeling van de figuur had hij uit Spittelers Olympischer Frühling. Genoemd wordt niet het broertje van het meisje, het knaapje dat Eros heet en waarvoor later ook een rol blijft voorbehouden.

Het bekoorlijke is nu, dat in de genoemde drie hoofdstukken de zin van die personen niet uitgelegd wordt. Zij zijn iets meer dan ze schijnen. Maar ook de uitbundige vader en de naïef-gelovige moeder hebben een tikje onwerkelijkheid. Zelfs de studenten die in de herberg zijn gekomen en het kind helpen dopen hebben dat. Terwijl met de precies-werkelijke personen: de schoonvader, de deurwaarder en de politie-agent, de draak wordt gestoken.

Er is juist de soort onwerkelijkheid die men ook bij Eichendorff en soms bij Jean Paul aantreft — dat het kind op de grens van twee landen geboren wordt is een trek uit Siebenkäs — en de schrijver is klaarblijkelijk niet van zins ons intelichten. Hij speelt eenvoudig.

Die gelukkige onbekommerdheid heeft Van Eeden anderhalf jaar lang, door alles heen, weten vasttehouden en ten gevolge daarvan dit bekoorlijke sprookje voortgebracht.

Van het eerste woord af komt men in de stemming. Er is ook geen woord teveel. Er gebeuren

Sirius en Siderius

wonderlijke dingen, maar telkens als men vreest tot te grote ernst te worden meegesleept, komt de scherts de hele beweging weer recht zetten. Van Eeden is hier waar hij hoort: juist op de grens van paskwil en wonder, en daar houdt hij ons. De moeder mag haar kindje Heilandje noemen en de vader, die van mooi spreken houdt, mag een hooggestemde toespraak tot de maan houden, de baker is er ook, en als straks de studenten beneden lawaai maken, en de vader meent dat hij krasse maatregelen moet nemen, werkt het verlossend te horen dat hij een tijd lang ondermeester geweest was en in zijn klas geen orde had. Als dan straks Elmosien komt die zo beslist weet dat het kind Sirius heet, dan is dat wonderlijk genoeg, maar zij is ten slotte toch maar een gewoon meisje in een violet omslagdoekje, en de doop die zij, uit de regenton, het kind toediende, was de natuurlijkste zaak van de wereld.

Of het tweede hoofdstuk werkelijkheid of droom verhaalt, hoeven we niet te weten. Zoveel is zeker dat Taede het meisje achterna loopt en dat zij samen een verschrikkelijk indrukwekkende optocht zien. Eroos, en Peitho, of iemand die op Peitho leek tenminste, en een groot aantal kinderen, en daarachter een geweldig groot bleek mensegezicht. Wat hij voor kinderen aanzag waren klaarblijkelijk schepsels van allerlei soort, goede en kwade, zelfs de wraak was erbij. Die hele optocht wou naar zijn zoon gaan — Eroos zou hem met vuur dopen en dit wekte nu Taede's hoogste woede op. Dat dit grote wezen,

Sirius en Siderius

de Mens en schepper van mensen, al zijn uitgelaten kinderen op zijn zoon zou afsturen, zodat het jonge schepsel levenslang geplaagd zou worden, dat nooit! En met de hevigste en bitterste dithyramben ging hij het wezen te lijf en verweet hem zijn onmenselijkheid. „Behalve door Lust en Haat en Drift, laat hij ons nog bedotten door Vrees en Zelfverwijt en Berouw — om ons ter dood te kwellen en zelf vrij uittegaan.” Gewichtige woorden, maar die toch met zoveel burleskheid gepaard gaan, dat wij ons heel niet ontstemd voelen. Na dit toneel is het ook dadelijk zonsopgang en zelfs Taede kan niet anders denken dan dat hij onderweg in slaap is gevallen en alles heeft gedroomd.

Als hij naar huis gaat ziet hij het rijtuig met schoonvader, deurwaarder en diender en holt naar de herberg om zijn vrouw te waarschuwen.

De vlucht gebeurt in een handkar, maar aanstonds komt er een voertuig, door een grote witte os getrokken. „Er naast liep wijd uitschrijdend een jonge man, in een blaauwe bloeze, en met een lange zweep rechtop tegen den schouder. Hij liep hardop te zingen en van tijd tot tijd haalde hij het lange zweepkoord door de lucht en liet het knallen en knetteren rond den grooten kop van het dier, dat er zich blijkbaar niets van aantrok. Aan de andere zijde liepen twee kinderen, blootshoofds beiden en barrevoets, het meisje met sluik en donker haar, de jongen met een glanzig roodblonden krullekop.” Wij zijn nu eigenlijk minder in het wonder, want de voer-

Sirius en Siderius

man is Siderius — een mooie naam voor een boer, zegt Taede. Maar dat 's nog niks, zegt Siderius, ik heb een zwager die is leidekker, en die heet Jezus Christus — terwijl het meisje Elmosien en het jongetje, naar we begrijpen Eroos is. Het verwondert ons dan ook volstrekt niet dat de schoonvader met zijn gevolg straks lelijk bedot en tenslotte, bij de triomfale intocht in de naburige stad, aan de deur van het hotel wordt afgepoeierd. De student die het kind hielp dopen speelt er voor ceremoniemeester.

Als het verhaal hier eindigde, zouden we geen het minste bezwaar maken. Het sprookje is in zichzelf voortreffelijk. Wat het verdere boek bederft is, dat Sirius het Heilandje, nu ook werkelijk naar het Heilandschap toe moet groeien. In de zeven nog volgende hoofdstukken van het eerste deel zijn de ouders eenvoudig twee gevluchte ouders. Eerst op het schip, waar de wraakzuchtige bruidegom van Enna door zijn binocle naar haar staat te kijken en de kapitein tegen hen opstookt. Siderius moge op 't schip, met een zuidwester op, een oog in 't zeil houden, zij zijn toch maar een zielig paar vluchtelingen uit de werkelijke wereld, soms zeeziek en soms overwegend wie van hen hun geld het best bewaren zal. Het ontbreekt niet aan goede beschrijving, maar deze versterkt alleen ons besef dat wij terug zijn in de werkelijke wereld en dat alle bovennatuurlijkheid hier maar een aanhangsel is. Als na de schipbreuk Taede in de ene boot is, met zijn doodsvijand Kurt von Grobitz en Enna met haar

Sirius en Siderius

kind in de andere, dan gebeurt ook juist wat we in de eerste hoofdstukken zo verheugd misten. Er wordt geredeneerd, en het wonder wordt uitgelegd, en we worden veroordeeld tot een veel te grote ernst. Midden in het verhaal van zijn leven komt de schoolmeester in Taede boven. Hij komt te spreken over Siderius, en Elmosien, en het ongenoemde jongetje. „Nu kan het zijn, lieve vrienden! dat die man Siderius en die twee kinderen als gewoone menschen ergens staan ingeschreven in een geboorteregister, dat ze familie hebben en een levensloop als ieder ander. Maar voor mij, voor mijn vrouw en mijn kind zijn het geen gewoone menschen. Het zijn booden, signaal-geevers, afgezanten van den Herder. Ieder kan dat nu gelooven of niet gelooven, al naar zijn oogen ontfankelijk zijn voor ander licht.” Is dit nu niet verschrikkelijk? Want dit is immers juist de grens die niet had mogen overschreden worden, de grens tussen wonder en uitlegging. In deze hoofdstukken sluipt ook dat allerondichterlijkste element binnen, dat Van Eeden signfica noemt, d.w.z. de kwasi-logische woordverklaring. Op het schip begint het als de kapitein vraagt naar Taede's omstandigheden. In de boot wordt het voortgezet als Taede de aanwezigen verbijstert door zijn diepzinnige bespiegelingen en sticht door zijn voorbeeldige deugd.

Als men deel I nu in zijn geheel overziet, dan moet men het om één eigenschap prijzen. Afgezien van wat we bespraken, dat het namelijk in twee zo verschillende, in waarde verschillende partijen uit

Sirius en Siderius

elkander valt, is het in zijn groepering groot en overzichtelijk.

Met het tweede deel is dat niet geval. Het bestaat wel uit twee gedeelten, omdat Sirius eerst met zijn moeder in Californië woont, en daarna, op zoek naar haar, van het Westen naar het Oosten trekt om zich tenslotte in Nieuw-york neertelaten, maar die gedeelten vallen in zoveel onderdelen uit elkaar dat men ze minder als bos dan als bomen ziet.

Ook had het eerste deel een spanning die zelfs sprookje en roman verbond: namelijk dat de ouders op de vlucht waren en vervolgd werden. In het tweede deel heeft die spanning opgehouden. Wel zal er nog een detective optreden, die voorgeeft de vader te zoeken en inderdaad de moeder rooft, maar dit is niets dan een voorbijgaande episode, die het heel andere karakter van het verhaal niet stoort. Evenmin doet dit het feit dat Sirius nu zijn ouders gaat opzoeken. Dat heel andere karakter toch heeft met die roof en dat zoeken niets te maken. Wat de schrijver ons wil doen meemaken is de opvoeding van Sirius. Dat eerst de vader en nu ook de moeder verdwenen zijn, begrijpen we dan ook uitsluitend als technische noodzaak. Niet de vader, maar alleen de moeder moest het kind grootbrengen. En nu het groot was moest ook de moeder verdwijnen zodat het kind op eigen benen stond. Wat in het eerste deel avontuurlijke spanning was, kan hier dus niets anders zijn dan de lijn van Sirius' ontwikkeling. Dit is zó waar, dat, terwijl Van Eeden

Sirius en Siderius

van zins geweest was aan het eind van dit deel de vader te doen terugkomen, om hem de verdere ontwikkeling van zijn zoon in handen te geven, hij daar op 't laatste ogenblik toch niet toe durft overgaan.

15 October 1913 schrijft hij nog in zijn Dagboek: „Ik besloot Sirius II eerder aftesluiten. Bij het weeder vinden van zijn vader en de dood van Akori.” Maar als hij het 18 Dec. afschrijft, leeft Akori en zal de vader moeten worden teruggevonden in Europa.

Hij had toen plan op nog twee delen (Dagboek 4 Dec. 1913), wat in strijd is met zijn oorspronkelijke en ook in 1912 volgehouden voornemen. In het eerste daarvan zou dan de vader aanwezig zijn, en zoals we zagen (aantekening van 8 Febr. '15) zijn zoon de positieve natuurwetenschap bijbrengen, maar toen het werk, jaren later, weer werd opgevat en in één deel afgemaakt, kreeg de vader een heel andere rol.

Sirius was nu eenmaal bedoeld als een nieuwerwetse Jezus, en evenmin als Jozef zijn zoon na zijn twaalfde jaar kon opvoeden, vermocht Taede het.

Door deze overweging omgrenzen wij Sirius II tot wat het werkelijk is. Het is niet een roman, maar het is een van die half-fantastische, half-religieuze geschriften, waarin een Westers theosoof de ontwikkeling van een toekomstige Christus tracht te schilderen. Wat er als roman doorheenloopt is niet veel zaaks, zeer veel minder dan in de latere Johannes. Wat er aan schildering en beschrijving in voorkomt heeft tweeërlei doel: het aantonen en bevorderen van

Sirius en Siderius

die ontwikkeling, en het boeien van een lezer wiens aandacht anders misschien verslappen zou.

Van Eeden gebruikt trouwens verschillende middelen om de aandacht levendig te houden. Enna schrijft brieven aan Taede, hoewel ze niet weet waar hij is en vertelt daarin haar plan van opvoeding, en hoe Sirius is. Ze last een groot aantal kleine gedichten in die Sirius geschreven heeft. Hij krijgt een japanse bediende, gezonden door Siderius. In de nabijheid komt een protestants geestelijke wonen met vrouw en dochtertje, welk kind Sirius' vriendinnetje wordt. In een hutje dat ze op een heuvel bij het huis bouwen wordt het kind door een slang gebeten en sterft. In de omgang met deze geestelijke heeft Sirius een eerste gelegenheid zijn significistische talenten te oefenen. Daarna komt er een gast, een Indiër, die hem, Sirius Gotama, van Boeddha Gautama vertelt, zodat hij in zwijm valt. De detective Brocks is dan een nieuwe figuur, die meespeelt tot dat hij zijn doel, de roof van Enna, heeft bereikt.

De grootste helft van het deel is hiermee geëindigd. Juist vonden Sirius en Akori Siderius, als machinist op een trein die naar het Oosten gaat.

Op weg naar hem heen ontmoet Sirius Sint Franciscus, in de trein heeft hij een vizioen, waarin hij samen met Siderius de sterrenwereld bezoekt, de Siderische wereld, waarin hij nu even dikwijls leefde als in de werkelijke. Als Siderius in Kansas-City de twee verlaat geeft hij hun het adres van een nichtje dat in NieuwYork woont. In de volgende stad ziet

Sirius en Siderius

hij in een vizioen eerst een reuzengrote Indianengestalte, die vraagt wanneer nu de Heiland uit het Oosten komt. Dan ziet hij zes nog grotere gestalten zitten. De eerste was de bedelaar van San Francisco, die hij kort tevoren beledigd had door hem een dollar te geven, en die nu tegen de Mammon sprak. De tweede was Boeddha. De derde, de vierde, de vijfde spraken. Alleen de zesde bleef zwijgen, maar nam een doornenkroon van zijn hoofd en wierp die voor Sirius' voeten. Toen hij hem opzette, werden de doornen roode rozen. Toen verscheen achter de zes een nog grotere lichtende gestalte, die op Sirius zelf leek. Hij had aan de hand een kleine bevallige knaap die ook een krans van rode rozen droeg. Toen hij sprak, noemde hij zich de ware Christus, wiens dienaar Jezus van Nazareth was geweest. Tenslotte beval Christus dat Eroos, de knaap, hem Sirius, omhelzen zou, Sirius die hij gedoopt had.

Met Akori verder reizend, genoot hij de natuur, maar werd ziek. Nadat hij bij een paar boeremensen genezen was, reisden ze naar Chicago en vonden daar werk bij een advokaat. Daarna gingen ze naar Nieuw-york, waar zij met de wereldstad, en met een hollandse zangeres kennismaakten. Eindelijk vonden zij in een van de vuilste buurten Elmosien, die daar liefdewerk deed.

Na deze ontmoeting gingen ze op een boot naar Europa, op zoek naar Sirius' ouders.

Dit is maar een schetsmatig aangegeven kader, waaraan men de gang van het geheel enigszins er-

Sirius en Siderius

kennen kan. Meer dan men eraan ziet wordt het opgevuld. En dan spreekt het vanzelf dat bij zulk een afwisseling van vizioenen en tafreeltjes uit de werkelijkheid alles afhangt van de juiste en kleurige realizering. Van Eeden bezit het vermogen daartoe in hoge mate. Men leze b.v. de bladzij waar Sirius en Akori de hut op de heuvel gebouwd hebben en Ida die nu bezoeken zal.

„Het huis stond in het felle zonlicht en de zilverdistels fonkelden rondom als blanke sterren. Het was met palmbiad gedekt en had een lage deur, die boven vast zat en op twee palen gezet kon worden als het dak voor een veranda. Binnen was het donker, want het licht scheen alleen door de oopen deur. Maar enkele zonnestrallen drongen ook door de reeten tusschen de los opeen gestapelde stronken en maakten ronde lichtplekken op den zandigen vloer.

„Toen ging Ida naar binnen, koelte zoekend en nieuwsgierig het huis te zien. Weifelend ging ze voor in den scheemer. Sirius volgde.

„De kinderen kwamen echter helaas! te laat, want hun huis was al bewoond. Door 't felle licht daarbuiten verblind, zagen ze den bewooner niet zoo spoedig, maar ze hoorden hem. Hij maakte een geluid als een kind, dat met bordpapieren doosjes speelt, deeze over den grond slepend aan een touwtje. Sirius kende dat geluid nog niet goed, anders zou hij Ida wel gewaarschuwd hebben. Nu liet hij haar eerst naar binnen gaan.

„Het leek haar, toen ze binnenkwam, alsof er mid-

Van Eeden's leefkracht

den in het scheemerdonkere huisje een bladerlooze plant opschoot, niets als een stengel. Oeeze groeide voor haar oogen en ze zag hem ook beweegen als een rietstengel in den wind, zachtjes heen en weer. Nogmaals hoorde ze de bordpapieren doosjes.

„En daar ze dacht dat dit alles erbij hoorde en zoo door Sirius bedoeld was, ging ze er argeloos op af, om beeter te kunnen zien wat het was.

„Maar die zachtjes wiegelende staf was de nieuwe bewoner van het huis dat Sirius en Akori bouwden en hij wilde het alleen voor zich. Daarom sloeg hij naar Ida als naar een indringer. Hij sloeg met zichzelf, alsof hij een zweep ware met zijn eigen kop aan 't eind. Die kop kwam tegen Ida's hals daar ze gebukt stond om beeter toe te zien en twee scherpe haakjes van dien kop drongen pijnlijk in haar huid . . .”

Wie het talent heeft zich zo in een voorstelling te verdiepen en haar zo te schrijven, hoeft niet bang te zijn dat hij zijn lezers niet boeien zal. Van Eeden toont dit wonderlijk indringende zien telkens weer, ook in Sirius. Even nauwkeurig als deze slang beschreef hij het oceaanschip waarmee Taede en Enna vluchtten. Ook is het niet eenvoudig beschrijven. Het is meeleven, met levende en ook met dode dingen. Het is leven uitstorten, zowel in de anorganische als in de organische elementen van de natuur. Wie het recht neemt Van Eedens werk te kritiseren, moet dit wel weten. Hij moet bedenken dat Van Eeden zeker een van de sterkste en levendste schepsels van zijn tijd geweest is en dat er maar weinig

Van Eeden's leefkracht

waren die hem hierin gelijk kwamen.

Ik heb al eens gesproken van het stukje dat E. Gutkind in het *Liber Amicorum* van 1930 geplaatst heeft. Daarin beschrijft hij de indruk die Van Eedens uiterlijke verschijning, juist in deze jaren op hem maakte. Naast de rustige voorstelling die Buber gaf, is ze een uitstekende aanvulling.

„Sehr selten — zegt hij — ist es mir begegnet, dass ein Mensch mit einer solchen Kraft der Gegenwartigkeit und Wirklichkeit vor mich hingetreten wäre. Van Eeden hatte in grossartigem Masse was ein uraltes Wort der magischen Kulturen „Orenda“ nennt, — das meint ein Fluidum von gebieterischer Macht, Führertum, bannender Kraft. Der Mann der in unser Zimmer eingetreten war, machte auf uns zunächst fast den Eindruck eines Seemanns. Eine herrliche Straffheit des Körpers wie ein Panther. Die Hand — ich werde nie aufhören den Druck dieser wunderbaren Hand zu spüren — war wie Erde die von Sonne durchglüht ist. Das Überwältigendste aber waren die Augen, die unablässig Blitze und Funken sprühten.“ Natuurlijk spreekt uit dit beeld de bewondering van een jongere, maar het is niet weinig die bewondering zó te kunnen opwekken.

Bovendien — de kracht die hier erkend wordt is wel degelijke dezelfde die in bladzijden als de zoeven aangehaalde nog heel goed te voelen is. Zij is het eigenlijk die ons aan het boek vasthoudt, wanneer we ons door gesprekken en geringere beschrijvin-

Sirius en Siderius

gen al haast genoopt voelden het lostelaten.

Van Eeden, wiens leefkracht zo sterk is als hij met heel zijn wezen, met zinnen, gevoel en geest, de werkelijke wereld opneemt, en weergeeft, wordt namelijk altijd zwak als hij personen van hoger geestelijke betekenis wil voortbrengen. In dit boek is het Sirius; maar Sirius, hoewel door zijn ouders gevierd als Heilandje, door geleigeesten omzwermd, met een japans edelman als bediende, en voor de schrijver op zijn minst een uitverkorene, is ondanks zijn droomvermogen, niets anders dan een jeugdig adept in de Van Eedense significa.

„Ziezoo!” zeide reverend Sheldon (nadat Sirius bloemen op het graf van zijn gestorven dochttertje geplant had). „Ik dank u. Het was lief van u. Zul-len we ons nu vereenigen in het gebed? Kniel, mijn jongen, je hebt mijn arm kind immers ook lief-gehad?”

„Zeeker, mijnheer!” zei Sirius.

„Kniel dan en bid met ons.”

„Ik begrijp u niet recht, mijnheer Sheldon.” Vra-gende keek de geestelijke Enna aan.

„Hoe is dit? kan uw zoon niet bidden? Hebt ge hem dat niet geleerd?”

„Mijn zoon is zeer praktisch en naauwgezet, mijn-heer Sheldon. Hij wil altijd precies weeten wat een woord beteekent. Gij moet hem dat niet kwalijk nemen. Ik acht het een goede eigenschap.”

„Maar mevrouw! hebt gij hem dan niet geleerd wat bidden beteekent?”

Sirius en Siderius

„Ik geloof, mijnheer Sheldon, dat hij beeter weet dan ikzelf, wat *ik* onder bidden versta. Dat behoefde ik hem niet te leeren. Maar ik denk dat hij weten wil wat *gij* onder bidden verstaat, nietwaar Sirius?”

„Natuurlijk!” zei Sirius, „want mijnheer Sheldon spreekt het woord, niet jij, moeder! Als hij bidt, dan zie ik hem knielen en preevelen. Wat bedoelt hij daarmee, waarom wil hij dat ik dat ook doe?”

In dit soort filologie is de jeugdige Sirius bizonder bedreven. Hij heeft ze van zijn vader Taede, zoals deze ze van Frederik van Eeden en deze ze van Lady Welby had. Ik moet erkennen dat Van Eeden er soms een goed gebruik van maakt, hij deed dat in de huiskamer van tante Serena ook al, maar toch acht ik haar in fantasie-verhalen geen middel dat overvloedig moet worden aangewend. Het is in wezen even schamel als het min of meer gebroken praten van de Japanner Akori. Van Eeden hield er hoe langer hoe meer van en Sirius is erdoor gekenschetst. Hij is het kwasi-naïeve kind, dat als een soort sport, domme logische vragen stelt.

Het was geen wonder dat Van Eeden met het voltooiën van Sirius II moeite had. Eerst was, in 1913, zijn zoon Paul gestorven. Daarna, in 1914, brak de oorlog uit.

Het eerste had tengevolge dat hij het boekje Paul's Ontwaken schreef.

Dit boekje is opmerkelijk, niet omdat hij het sterfen van zijn zoon nauwkeurig heeft waargenomen, maar om de interpretatie die hij eraan geeft.

Paul's Ontwaken

Toen Paul gezegd had dat de dood nu komen moest, legde hij zich niet te slapen, maar „hij hief het hoofd wat op, sloot den mond en vouwde langzaam met de uiterste zorg, in een laatste inspanning, de lange uitgeteerde handen in elkaar. Toen knikte hij eenige malen, blijde toestemmend. — *Hij boorde iets, dat niet voor ons hoorbaar was, en het was een heuchelijk bericht* — hij knikte blij. En toen deed hij de oogen wijd, wijd oopen, en zijn lippen preevelden een gebed. Toen zag hij iets, iets onbeschrijfelijk schoons en heerlijk. Dat was onloochenbaar te zien aan zijn verbeerlijkte extatische gelaatsuitdrukking, aan zijn wonderbaar verrukten blik. En zoo bleef hij. Doodstil. De ademhaling hield op als hield hij den adem in. Ik wachtte op een convulsie, de doodsnik. Nooit had ik iemand zonder convulsie zien sterven, zonder geluid, zonder kramp. Maar Paul bleef doodstil, de mond gesloten, de handen gevouwen, de wijd-oopen oogen stralend van geluk. En zoo bleef hij, zoo liet hij zijn lijf bij ons achter. De oogen lieten zich niet sluiten, de uitdrukking van verheerlijking bleef zoolang wij hem gezien hebben. De glans uit zijn oogen stierf eerst langzaam, langzaam weg, zooals het licht na zons-ondergang.”

Dit is grotendeels nauwkeurige waarneming, maar de geursiveerde delen zijn interpretatie.

Dat Paul een bericht *boorde*, dat hij iets schoons en heerlijk *zag*, dat zijn prevelen een *gebed* be-
duidde, werd door de toeschouwer ingelegd.

Paul's Ontwaken

Was dit vreemd?

Neen, want het geloof dat bij het sterven de ziel zich van het lichaam losmaakt, dat zij de hemel ziet opengaan, en zoals men zegt de engelen hoort zingen, is tijdens de hele christenheid het innigste bezit geweest van de eenvoudigste geesten.

Het opmerkelijke was alleen — we wisten het wel, maar we zagen het nu zo duidelijk — dat Van Eeden, langs welke wegen van zielkundig onderzoek, droomervaring en wetenschappelijke bespiegeling hij ook gegaan was, juist dat in zichzelf terugvond wat ook de armsten van geest sinds eeuwen hadden bezeten. Het was niet eigenlijk christendom, want er kwam zondeval noch verzoening bij, maar het was de vorm van voorwerpelijke bovennatuurlijkheid waarin het christendom zich altijd heeft voorgedaan.

Van Eeden zegt dat dit vrijwillige gelukkige sterven hem het teken was dat God meer dan een zelfgeschapen illusie is. Ook dit is een christelijke zegswijs, die nog niets bepaalt omtrent de inhoud van de God-genaamde werkelijkheid. Maar Paul *zag*. Die werkelijkheid schijnt dus, naar christelijke opvatting, voorwerpeijk te moeten gedacht worden.

Maar — zegt Van Eeden — „de termen zijn van geen belang, wij hadden het feit gezien. Wij hadden gezien hoe hij uit het lichaam was verlost, intact en gaaf van ziel, als de teere vlinder uit de dorre cocon. Hij was niet bewusteloos geweest, hij was in vol besef oovergegleeden uit deze ruimtelijke zinnenwaereld in een nieuw en heerlijk bestaan, waarin

Van Eeden's metafysische waarheid

hij ook hoorde en zag, schoonheeden voor ons verborgen. Wij hadden gezien, dat hij niet insliep, maar ontwaakte." Dit was wat hij iets verder „de heilige schoone dood" noemde. De zekerheid dat die mogelijk was, noemde hij de schat die Paul hem had nagelaten — een schat waarvan hij eindeloos kon uitdelen en die toch niet minderde.

Dit evenwel zijn alles termen waarmee ieder christen zich zal kunnen verenigen. En toch — toch school achter al deze termen een volstrekt niet christelijke werkelijkheid. „De waarheid omtrent menselijke en goddelijke dingen" — lezen we op p. 55 — „is eeven universeel als de natuurwetenschap. Er is evenmin een Katholieke of Protestant-sche heemel en zaligheid, als er een Katholieke of Protestant-sche natuurwetenschap is."

Wat Van Eeden onder die „universeele waarheid" verstond, hebben we al voor een groot deel gezien bij de bespreking van *De Nachtbruid*. De mens heeft een lichaam en een ziel. Maar ook die ziel heeft wat men een lichaam kan noemen, ijler en doorzichtiger dan het andere. (Ook bij Dante kan men dit vinden uitgewerkt en de theosofen spreken van het astraal-lijf). In de droom kan die ziel — nu het droomlijf genoemd — zich van het waaklijf scheiden en er toe terugkeren. Bij het sterven verlaat het dit eigenlijke lijf voorgoed. Met onze zinnen leven wij in de ons allen vertrouwde drie-dimensionale ruimte. Maar er zijn ook andere ruimten, die we in de droom bezoeken en waarin we na de dood ver-

Van Eeden's metafysische waarheid

blijven. Onze ziel, ons ziele-lichaam zet in zulk een andere ruimte haar bestaan voort. De wijs waarop zij dat doen zal, of zij er gelukkig of ongelukkig zijn zal, hangt af van de graad waartoe ze zich tijdens haar aardeleven gezuiverd heeft. Hoe zij daar voelen zal weten we niet, want zij is in een andere dan de ons vertrouwde ruimte en heeft niet meer de beschikking over onze zintuigen. Toch kan zij niet gevoelloos zijn. Zij moet dus iets hebben dat op onze zintuigen en op ons zelfbesef gelijkt. Haar voortbestaan is bewust en persoonlijk. Al deze conclusies — meent Van Eeden — berusten op wetenschappelijke waarneming en nadenken. Maar toch treft het ons dat zij eigenlijk niet buiten de sfeer vallen van een populair christendom.

Die andere ruimten — zagen we ook vroeger al — zijn, behalve door gestorvenen door geesten of liever door wezens bevolkt. Ook dit was voor Van Eeden wetenschappelijke waarneming. Paul werd kort voor zijn sterven door demonen geplaagd. Bovendien bestaan er — volgens wetenschappelijke hypothese — groepszielen, evenzo voorwerpelijk. Christus is de groepsgeest van de Mensheid. Jezus was alleen zijn vroegere verschijning, zoals Sirius (Van Eeden zelf) zijn latere. Ook kunnen we tegelijk aan het aardeleven en aan een ander leven deel hebben (Siderius, Elmosien, Eroos) en hebben we gelei-geesten. Boven Christus staat nog de Algeest, de Heelal-Herder.

Dit was voor Van Eeden universele, ja wetenschappelijk verdedigbare waarheid. Als zodanig

Frederik van Eeden. 20

Van Eeden's metafysische waarheid

meende hij haar ontdekt te hebben. Van christelijke volksvoorstellingen was ze werkelijk niet zo heel ver verwijderd, maar de christelijke theologie was eruit weggehoud.

Terecht zegt hij in zijn Dagboek: „Het bij uitstek nieuwe en stoutmoedige van mijn gedachte, is de aanname eener betrekkelijke goddelijke wijsheid. Het oerverstand is *niet* alwetend en niet almachtig en toch in betrekking tot ons, goddelijk” (v. p. 122, 22 Aug. '06). Dat wilde zeggen: Christus, voor ons God, is beperkt ten opzichte van de geest die een grotere groep dan de menselijke representeert. Dit te zeggen was stoutmoedig, als men tegenover de christelijk-theologische voorstelling, tegenover de Drieëenheid stond.

Vandaar dat wat, hetzij de katholieke, hetzij de protestantse kerk christelijk noemen, met Van Eedens gedachten onverenigbaar was. Toch maakte hij voortdurend gebruik van hun populaire vormen en waren deze zelfs een integrerend deel van zijn denkbeelden.

Van die vermenging, die dubbelheid, bron van zoveel verwarring en misverstand voor hemzelf en anderen, is Pauls Ontwaken een treffend teken. Men kan evengoed begrijpen dat duizenden gemoedelijke christenen het argeloos lazen en genoten, als dat theologen bedenkelijk het hoofd schudden. Zij moesten wel voelen dat de eeuwige twijfelaar hun eigen perziken, maar zonder de pitten had gekweekt.

Zeër beknopt schreef hij het, kort na de voltooiing

Sirius en Siderius - Eponina

van Pauls Ontwaken in zijn Dagboek (26 Aug. '13): „De heele N. Testamentische theologie is fantasie, met zeer weinig realiteit tot boodem. Zoendood door het kruis, zondeval, verlossing enz. Woord-fetischisme.”

Ik zei dat hij van 't schrijven van Sirius II werd afgehouden door de dood van Paul, en later weer van de voltooiing door 't uitbreken van de oorlog. Dat is juist, maar dit waren niet de enige gebeurtenissen die het werken aan dat boek ophielden. Hij was in het voorjaar van 1912, terwijl het eerste deel gedrukt werd, goed op slag met het tweede, toen hij door Eleonore Duse naar Venetië geroepen werd. Van Juni tot September horen we dan niets van Sirius, maar wel van een drama Eponina, dat hij voor Duse schreef, maar dat niet gedrukt werd. In November stuurt hij dan de eerste vijf hoofdstukken naar De Gids, schrijft half December reeds het achtste, waarvan hij geheel vervuld is. Een ander rustpunt, zegt hij even later, hebben mijn gedachten niet. Eind van het jaar zijn er dan ook elf hoofdstukken gereed. Maar dan zijn het de ziekte en dood van Paul, die hem ophouden, zodat het naar Augustus gaat eer hoofdstuk XVI geschreven is. Dan evenwel komt er een nieuwe vertraging en wel door het lezen en vertalen van Tagore. Zijn afwijzing van de N. Testamentische theologie, die ik uit het Dagboek aanhaalde, werd voorafgegaan door de volzin: „Tagore schijnt mij al het diepste te zijn waartoe wij in onze dagen kunnen koomen.” Van

Tagore's Gitānjali

dit ogenblik af, nu Tagore hem zo geheel boeide, had hij telkens moeite met Sirius voorttegaan, begon hij te aarzelen over de afloop en besloot tenslotte het deel eerder en anders af te sluiten dan hij gewild had. Hij maakte zich tot de vertaler van Tagores gedichten, en bleef dit al de oorlogsjaren.

Ik ben zeer geneigd de aarzelingen betreffende het verder verloop van Sirius niet alleen toeteschrijven aan het feit dat Tagore hem uit zijn werk wegtrok, maar ook aan de invloed die deze op hem had. Klaarblijkelijk werd hij door Tagore belet de opvoeding van Sirius zó te voltooien, en het derde deel, het Heiland-verhaal, zó te schrijven als hij zich had voorgenomen.

Juist als hij gereed is met Pauls Ontwaken en Sirius weer zal opvatten, leest hij hem: 11 Mei 1913: „Gister de zangen van Tagore gelezen, den bengalschen dichter. Dit is prachtig. Dit deed mij aan zooals geen tijdgenoot tot nu toe. Zou ik dien man ooit kunnen zien? Dit is beeter dan Omar Khayam!”

Twee dagen later: „Ik sliep gisteren tusschen het akkermaalshout achter in Walden. Met Tagore's Gitānjali bij me.”

22 Juli: „Ik vertaal Gitānjali en dat is mij't liefst. Met Sirius gaat het te langzaam en ik ben bezwaard er oover dat ik het niet gauw genoeg afkrijg. Ook voel ik mij dom, en onnut en leelijk en nalatig.”

26 Juli: „Ik vertaal Gitānjali, elken dag een of meer gedichtjes. Ik schrijf ook hoofdstuk XVI van Sirius.”

Tagore

Dan, 8 Aug., in Hamburg: „Ik schreef een brief aan Tagore, geheel naar mijn gevoel en ik was er blij om.”

In die maand is er dan een vrijwel gehele overgave aan Tagore.

23 Aug.: „Ik voel soms doodsch en leeg in mijn hoofd en kan niet voort. Alleen Tagore houdt mij dan op. Daaraan werk ik altijd met plezier. — Ik weet wel wat mij ontbreekt. Tagore heeft het. Hij voelt de nabijheid, hij voelt Hem, hij is er zeker van en er meede vervuld. En ik moet mij vergenoegen met vermoeden en bemiddeling en vluchtige aankondiging.”

Drie dagen later volgt dan de plaats die ik al aanhaalde, waarin Tagore tegenover het N. Testament gesteld wordt.

Op deze zelfde dag had hij bericht gekregen dat Tagore in Holland kwam. 1 September tekent hij aan: „Tagore vertrekt Woensdag naar Indië. Maar hij hoopt toch nog mij eenmaal te ontmoeten.”

Hij kwam evenwel niet. „Dat Tagore niet komt was een slag voor me. Moest ik nu juist deze kans missen, terwijl ik toch op zoo merkwaardige wijze — door Duse — met hem bekend ben geworden.

Ik hoopte op hem. En Calcutta is zoo ver. En hij is 52 jaar.”

23 Sept.: „Ik begon heeden weer aan Sirius, maar voel weer dezelfde moeite om erin te koomen. Geen boek heeft me zooveel gekost aan inspanning en zelfbedwang, en ik kan niet schrijven tenzij uit

Tagore

lust. — Ik ben bijna gereed met Tagore.”

14 Oct.: „In Tagore trof mij een uiting van woeste wanhoop — en zeer de oovergang van zinnelijk tot geestelijk liefhebben. Hij heeft de geheele oovergang doorleefd. Hij is zoo vrij, zoo grootmenschenlijk mogelijk.”

De volgende dag besluit hij Sirius eerder af te sluiten. Zoals we al zagen, zou dit dan zijn bij het wedervinden van zijn vader en de dood van Akori — twee gebeurtenissen die tenslotte heel niet plaats hadden.

28 Nov.: „Ik lees Sadhana van Tagore. Het beantwoordt aan zijn gedichten. Ik voel hoe hij wijzer is dan ik. Ik weet dat hij gelijk heeft — en ik kan er toch niet bij. Dat toont zijn meerderheid.”

Als het boek dan 15 Dec. wordt voltooid zoals het nu is — Tagore had inmiddels de Nobelprijs gekregen en Van Eeden schreef een artikel over hem in de Frankfurter Zeitung — op die 15^e Dec. dan schrijft hij weer een uitvoerige aantekening over Tagores denkbeelden. Hij heeft het vaste blijvende gevoel dat de schepping volmaakt is, en hij gelooft dat er niet enkel — zoals Bergson meent — een *worden* is, maar ook een *zijn*.

Uit al deze plaatsen maak ik op dat Van Eedens Sirius-gedachte verdrongen werd door zijn Tagore-bewondering.

Van Eedens gedachte van zichzelf was nu tot haar grootste omvang uitgegroeid. Hij was het genie

De Heks van Haarlem

dat de wereld organiseren zou. Sirius III zou hem zo in de verdrinking tonen. In de werkelijkheid verscheen hij zelf zo, korresponderende met grootheden uit alle landen: Tagore en Romain Rolland en Eleonora Duse waren er eerst onlangs bijgekomen.

Maar terwijl hij naarbuiten als leider optrad, was hij innerlijk onzeker. Het teken dat Pauls sterven voor hem geweest was, het teken dat er over de dood heen een voorwerpelijke vastheid bestond, waarin we rusten konden en die de bron was van een onvernietigbare zaligheid, — dit teken had niet doorgewerkt. Hij voelde zich aanstonds weer even ongewis als hij altijd geweest was, radeloos door de gedachte dat het heelal zonder enige vastheid was.

Tagore voelde zich zeker; hij niet. Tagore had klaarblijkelijk een geloof dat over alle konflikten heen hem sereen en gelukkig maakte; hij niet. Hij had altijd twee willen, leefde altijd in twee richtingen, en hoe dikwijls hij zich ook zei dat alleen het leven in éne richting gelukkig maakt, hij was als die beroemde ezel, die precies even ver van twee hooibundels gezeten, niet kon weten van welke hij eten moest.

Het feit van die onzekerheid bracht hem nu op de gedachte van een drama, het drama van de onzekerheid.

In 't begin noemde hij het de tragedie der zekerheden. Dat was ook hetzelfde. Men geloofde zeker te zijn en goed te doen, dan bleek dat men verkeerd

De Heks van Haarlem

had gedaan. De zekerheid was schijnbaar geweest.

Het waren juist de maanden waarin hij met Tagores Gitānjali bezig was en die vertaalde.

11 Juli '13 schrijft hij: „Gisteravond was ik beslooten, het drama zou in Haarlem speelen, in den Frans Hals-tijd. En ik zou de gestalten die ik noodig had, uit zijn modellen uitzoeken. Ik wist al wie de hoofdpersoon zou zijn, de fijne oude kop uit het regentenstuk. Een magistraat wijsgeer, geleerde.

„Zijn dochter een van de lieve figuren (van Verspronck b.v.) uit dien tijd, — die zingt met de gitaar.

„Zijn aanstaande schoonzoon, een zwierige vendrig, tuk op weelde en mooie kleeven, die zich door den Spanjool laat omkopen.

„Zijn vrouw een nuchtere, maar ruime en vroomgeest, die de strengheid van haar man niet deelt.

„De aanbrengrer, een stroeve protestant, die querulant wordt.

„Misschien als bijfiguur, de oude, arme Frans Hals zelf.”

Hille Babbe is hier nog niet bij.

De volgende dag:

„Gister was ik zeer gelukkig door de gedachte aan het drama. Ik geloof dat dit mijzelf en het publiek bevredigen kan.

„De kern van het drama is de groote vraag van de zekerheid van het plichtsgevoel. In hoever de waarachtig brave en vroom mensc zijn plichtgevoel moet volgen. In dit geval aarzelt of weifelt

De Heks van Haarlem

de man niet, geen oogenblik. En toch komt de twijfel en de wroeging, door het waarnemen van den waanzinnige. Dit alles is voor *mij* de hoofdzaak.

„Maar dan heb ik het fraaie milieu, de schilderijen, de Hooch-jes en de Terborgh-jes die op 't tooneel gegeven kunnen worden, en de fraaie kleederdrachten, en het Hollandsche element.

„Ik geloof als ik ergens mee slagen kan, dan is het hiermee. Mijn vaderstad, mijn volk. Het museum op 't Heiligland, vlak bij mijn geboortehuis.”

Tussen Gitānjali en Sirius door maakt hij er de studie voor en 1 Jan. 1914 noteert hij: „Emerentia — de tragedie der onzekerheid. Dat is nu mijn eerste arbeid voor dit jaar.”

In April is er een aantekening over Bubers Daniel, waardoor men merkt dat het hem bezighoudt en 3 Mei een andere over zijn historische lektuur. Maar het wordt 3 Juni eer hij kan meedelen dat het 1^e bedrijf geschreven is. „Het is een drama oover de onzekerheid.” 3 Juli, na de oprichting van de Kreis, herhaalt hij dat het eerste bedrijf af is, en noemt nu het stuk *De Heks van Haarlem*.

„De Heks is het verwoestende element in de 17^e eeuwse cultuur, Hals is de musische mensch die de cultuur omhoogbrengt tot schoonheid en dan vastlegt. Hij houdt van Hille, maar weet toch dat zij de val deezer schoonheid aankondigt. Hille heeft de wijsheid der gekken en trekt op zich samen de booze elementen, het valsche geloof, het bijgeloof, de volksdomheid, de hartstocht. Zij is de meest ware

De Heks van Haarlem

en diepstziende van alle personen. Ook Bontius — het rationalistische element — begrijpt haar niet.

Hille valt als offer. Estella ook, als offer van haar vaders geloof.”

21 Juli is hij vervuld ervan.

Dan breekt de oorlog uit, maar in September is hij er toch aan bezig, kan zelfs de 18^e een groot gedeelte ervan voorlezen. De 26^e schrijft hij aan de derde akte. Zo ook 8 October. Tien dagen later is het stuk voltooid en 1 November las hij het Royaards voor, op wiens verzoek hij het derde bedrijf omwerkte.

13 Nov. lezen we: „Gisteren telegrafeerde Royaards me: Derde bedrijf uitmuntend, gelukgewenscht met gelukkig slagen.” En daaraan toegevoegd: „Ik heb tot nog toe steeds te hoog of te laag gemikt. Te laag voor eigen voldoening (Student thuis), te hoog voor 't publiek (Broeders, Lioba, Ijsbrand). Torribio is wel goed, maar ik wil toch óók anders. Minnestral was een poogen in het rechte midden te treffen. Ook Circe. Maar beide lieten zich afleiden van hetgeen ik mooi vind, eeven goed als 't publiek. En zulk een gemeenschappelijk mooi bestaat voor ons publiek en mij. Dat geloof heb ik behouden. Nu zal „de Heks” daarvan de proef op de som zijn. En dan zal men later stukken als de Idealisten en Kenterend Getij ook wel aanvaarden. — Als de Heks slaagt dan is mijn weg zuiver aangewezen.”

Nu kwamen de repetities. Royaards nam Cousaert

De Heks van Haarlem

op zich. Voor het stuk vertoond werd las Van Eeden het nog hier en daar voor, o.a. (zie aant. 3 Febr. '15) ten huize van minister Loudon, „ten aanhoore van bijna de geheele nederlandsche regeering.”

Het stuk berust op een eenvoudig gegeven. Schout Cousaert te Haarlem, vernemende dat zijn amsterdamsche schoonzoon Arend van Bijlandt oorlogstuig naar Spanje levert, doet wat zijn plicht is: hij geeft hem aan bij het legerbestuur. Maar als dientengevolge het geluk van zijn dochter, zijn vrouw en hemzelf onherroepelijk verstoord is, levert hij de gevluchte Arent niet uit, maar volgt zijn menselijke ingeving en helpt hem om uit het land te raken. De vraag: *welke* plicht moet ik volgen? bleek niet te kunnen worden opgelost. Tussen zijn *verschillende* plichten staat de mens in onzekerheid. Verzoening kan hij alleen vinden in de gedachte dat die onzekerheid het wezen van het leven is. Voortdurend onzeker *moet* hij handelen alsof hij zeker is. Hopen kan hij alleen dat er eens een tijd komt, waarin alle tegenstellingen zijn opgelost.

Wie dit leest, ziet duidelijk, dat hier Van Eeden eindelijk het wit trof, het wit van zijn eigen wezen. *Voortdurend onzeker moet hij handelen alsof hij zeker is.* Het is de stelling waartoe wij bij iedere beschouwing van zijn aard en werk zijn teruggekomen. Nu kwam hij er zelf toe en beeldde haar uit.

Het eigenlijke onderwerp was dus algemeen en afgetrokken. Juist zoals de Broeders het drama van het Recht en Lioba dat van de Trouw geweest was,

De Heks van Haarlem

zo was dit het Treurspel van de Onzekerheid, al heette het in zijn hoofdtitel *De Heks van Haarlem*.

Vandaar dat als bij schout Cousaert zijn plicht als vaderlander en overheid in strijd komt met zijn plicht als mens, vader, echtgenoot, dit niet een toevallig konflikt is, maar alleen één verschijning van het grondkonflikt waaraan Van Eeden alle mensen zag overgeleverd. Alle mensen leven in onzekerheid omtrent dat wat hun hoogste plicht is. Zij menen naar hun plicht te handelen en aanstonds blijkt dat die mening onjuist is geweest. Zeker is alleen de gek, dominee Baltens die zichzelf voor uitverkoren houdt. Hille Babbe, de heks, weet dat zekerheid niet bestaat. Doctor Bontius, de geneesheer, vertrouwt op zijn rede, maar hij is zelf de eerste om de grootste zekerheden van vroeger omtestorten op grond van de nieuwste ontdekkingen van Copernicus en Descartes. Cousaerts vrouw, Barbara, kan, voor ze sterft, haar man eerst weer aanzien als deze de starre zekerheid betreffende zijn plicht gebroken heeft door te doen wat hij voor onplichtmatig hield.

Dit wezen van zijn stuk — de onzekerheid de ziel van het leven, en dit was de gedachte die hem ook in Bubers Daniel getroffen had — dit wezen onderscheidde Van Eeden bewust van het historisch milieu dat hij ermee op de planken bracht. Het ene was voor hem, het andere voor 't publiek.

Ik geloof dat dit in hoofdzaak juist was. De meeste toneelrecensenten schijnen het stuk voornamelijk als kijkspel gewaardeerd te hebben. Maar

De Bokkenrijders of Het Skelet

wat ons nu treft, is dat de twee elementen er merkwaardig goed verbonden zijn. De kleurige verwerkelijking is hier even goed als het gedachte-spel.

Men moet ze samenzien, en dan erkent men dat Van Eeden, na dertig jaar voor het toneel te hebben gewerkt er eindelijk de volle maat van zijn kracht gegeven heeft, een maat die niet overwel digend, maar die zeer eerbiedwaardig is.

In 1916 ontstond nog *De Bokkenrijders of Het Skelet*. Eind Juli was het gereed. Hoewel Van Eeden het in zijn Dagboek (21 Juli en 4 Aug.) trachtte te verheffen, is het veel minder dan *De Heks*.

12 Aug.; „Ik dacht vanmorgen aan de voortzetting van *Sirius*. Want als ik de *Kring* niet in werkelijkheid kan vormen, dan zal ik toch de idee achterlaten als fictie in dat boek.”

Aan dit plan heeft hij zich gehouden, maar het boek werd eerst geschreven na de oorlog.

In het algemeen kan men zeggen dat na *De Heks* van Haarlem geen voldoende spankracht meer in Van Eeden is om zijn innerlijke conflicten vorm te geven. Hij blijft schrijven, houdt voordrachten, beweegt zich op tal van manieren in het publieke leven, maar zijn bundels: *Bij 't Licht* van de Oorlogsvlam, *Studies VI*, *Het Roode Lampje* zijn de ietwat rommelige kaleidoscoop van zijn gedachten. Een stroom die in zijn afloop ondieper wordt, minder stuw ing, nergens een verrassende breking heeft. Het derde en laatste deel van *Sirius* en *Siderius*

Bij 't Licht van de Oorlogsvlam. Het Roode Lampje

wordt voltooid in 1924. Hij is dan al rooms geworden. Zijn lange reeks van Tagore-vertalingen is geëindigd. Zijn signifisch verzet tegen de roomsche theologie heeft opgehouden. Zijn spiritistische zwerftochten — Jezus' Leer en verborgen Leeven verscheen in 1917, Uit Jezus' openbaar Leeven in 1922 — brachten hem tenslotte geen uitredding. Hij werd rooms, niet op de wijze van iemand die in geloof en leer vrede vindt, maar als een drenkeling die het zwemmen opgeeft, en zich zinken laat. Zijn wil was verslapt, zijn geheugen begaf hem, dobberende tussen de stuurloze golven van zijn gedachten, zag hij er ene die hem misschien ophouden, die hem misschien troosten kon.

Het was die van de algemene christelijke kerk: de grootste gemene deler, van een Westers Christendom.

Hij had altijd gezocht naar de idee die de hele mensheid zou kunnen verenigen. Hij bleef overtuigd dat hijzelf de nieuwe belichaming van de enige godheid was. Dat zou men hem niet toegeven. De kerk zou zeggen dat *zij* de godheid vertegenwoordigde, en dat *hij* slechts een heel gewoon lid zou zijn. Maar hij was toch die hij was, en de kerk had wat hij niet had, het gezag en de wereldse macht. Als hij er intrad was de nieuwe Christus met zijn oude lichaam verenigd en in dat verbond kon hij zijn droom bereikt achten. Dit is de illusie waaruit hij Geroepen of Verkooren? schreef. Ook de illusie waarmee hij was rooms geworden.

Laatste geschriften

Zo kan men zeggen dat de illusionist die hij levenslang geweest was, met zijn grootste illusie eindigde. Dat ze een illusie was, is duidelijk. Hij, noch zijn werk, heeft de kerk ook maar iets gebracht dat als een nieuwe zuurdeeg in haar werken kon. Zij is gebleven die zij is; hij is gestorven als die hij was; en er is geen de minste kans dat haar lichaam en zijn geest op enigerlei wijs tezamen zullen voortbestaan. Zij is alleen, met maar half vrije wil, en zonder verwachting, de medeplichtige geweest aan zijn laatste waanbeeld. Hij was tevreden toen zij, hem als bekeerling aanvaardende, hem gelegenheid gaf dit laatste waanbeeld te blijven koesteren.

Ondanks alles kan men dus misschien zeggen dat hij geen afstand van zichzelf deed, dat hij integendeel het grootste lichaam van de Westerse Christenheid, de Rooms-katholieke kerk genoopt heeft hem te stijven in de waan die hem de liefste was: „Ik, die God en Vader zelf ben, heb me vrijwillig geïncarneerd, uit lust om te lijden, en door lijden te koomen tot zaligheid.” (Zie Dagb. 6 April 1917.)

Als men geplaagd wordt door zijn zonden, en daardoor leeft in innerlijke gespletenheid, maar dat leed als wereldleed aanziet en er zich en de mensheid van verlossen wil, dan is de enige uitredding profeet te zijn: manend en boetpredikend tegenover de wereld, maar tevens de verkondiger van een toekomstige heerlijkheid. Als zulk een moet Van Eeden verstaan worden. Zijn gespletenheid — zedelijk en

Samenvatting

geestelijk — was onheelbaar. Zijn behoefte aan eenheid, zijn geloof aan een toekomstige heerlijkheid, waren onverslaanbaar. In zijn streven om zich te doen gelden als midden en voorganger van de lijdende mensheid moest hij al de fouten maken die uit zijn innerlijke tegenstrijdigheden en uit de grootheid van dat streven voortkwamen. Dat waren er niet weinig. Toch heeft hij dientengevolge een belangwekkend leven gehad en heeft een grote hoeveelheid belangwekkend werk gedaan. Bovenal: hij was de enige nederlandse vertegenwoordiger van een hedendaags profetisme. De lieden die hem als profeet begroetten en vereerden, hadden geen ongelijk. Zijn eigen gevoel een profeet te zijn was niet enkel ijdelheid. Wie hem begrijpen wil en hem recht doen, zal — hoe kritisch hij zich overigens blijft verhouden ten opzichte van zijn uitingen — hem altijd moeten beschouwen als profeet, tenminste als man van profetische geaardheid.

AANTEKENINGEN

Blz.

- 39 Uit Verwey's antwoord van 15 Aug. 1885 op Van Eeden's brief van 12 Augustus blijkt o.m., dat over de Kleine Johannes niet geschreven maar gesproken is:
 „Als je hier komt, moeten we samen je sprookje eens lezen: ik heb hier en daar een paar aanmerkingen. Sommige nogal van belang, en de tijd om er de laatste hand aan te leggen mag je niet ontbreken . . . Wanneer kom je in de stad? Ik hoor het natuurlijk dadelijk. Wanneer vergadering?”
- 40 Auteursrecht De Kleine Johannes. De uitgever, Mouton, heeft dit later ruimschoots goed gemaakt.
- 75 Boek met Oosterse vertellingen — nl. „Palmbleden of uitgelezene oostersche vertellingen voor de jeugd” door J. G. Herder en A. J. Liebeskind, op nieuw nagezien door F. A. Krummacher. Derde druk te Amsterdam bij Ten Brink en De Vries, 1827. — Door een onbekende vertaald uit het Duits. — De vertelling van Don Torribio heet hier „De deken van Badajoz”.
- 147 „Jeanne Fontayne”; dit was de „parijse straatbloem” uit Van Eeden's studententijd van blz. 134.
- 171 „zeker niet goed” — Het origineel heeft hier een krachtiger uitdrukking.
- 185 „Dromen” — Van Eeden heeft al zijn dromen geregistreerd in vier (niet gepubliceerde) dromenboeken. Zie ook „A study of dreams in the Proceedings of the Society for Psychical Research, 1913 en S. M. Noach in Mededeelingen van het Van Eeden Genootschap VI, 1939.
- 207 „aan 't eind van die opgaaf wordt de naam Minnestral genoteerd”. — Uit het dagboek-origineel blijkt, dat de naam Minnestral pas later aan de notitie toegevoegd moet zijn.
- 308 10de regel van onderen. „Twee dagen later enz.” Deze notitie staat niet in de boekpublicatie; wel in het tijdschrift „Opgang”.

REGISTER

Aan de Groote Dichters (Gedicht), -163
Aan Zee (Gedicht), -27-65-
Afrikaander Krijg, Gedachten over den -163-
Afscheid aan Nederland, -226-
Aletrino, -27-36-44-
Alveydre, Saint-Yves d' -237-
Amicis, Edm. d' -9-61-
Amicorum, Liber -41-269-276-299-
Amstel, Diederik van (J. de Koo), -7-
Amsterdammer, de (Groene) -71-192
Arc, Jeanne d' -297-210-
Artiest en Socialist, -141-
Assisi, Franciscus van -213-
Ati O. -15-16-26-110-
Avond in de stad (Gedicht), -27-
Balzac -146-
Banier, De -12-30-
Barlach, -273-
Barrès, Maurice -43-44-45-91-
Basjkirtseff, Marie -55-
Bauer, Marius -138-144-
Bauer, Willem -144-
Beets, -136-
Beginsel der Psycho-therapie, Het -128-
Bellamy, Edward -94-187-
Bergson, -260-310-
Bernheim, Dr. H. -50-
Beweging, De -165-166-172-189-190-
Bijdragen in de Nieuwe Gids, -77-91-
Binger, Hijman -29-
Binnenlandsche kolonisatie, -163-
Binnenlandse kolonisatie, -161-
Bjerre, Dr. -258-272-274-275-
Blancheval, De legende van Sirius, -255-
Blijde Wereld, De -165-170-197-198-260-
Bohl's Dantevertaling, -46-
Bokkenrijders of het Skelet, De -317-
Bolhuis, -130-
Bolland, -86-

Register

Booze Droom (Gedicht), -65-
Borel, Henri -272-273-275-
Brandts-Buys, J. S. -81 noot-
Braun, Otto -55-
Broeders, De -69-79-112-**117/127**-128-131-168-191-210-314-315-
Brook-farm, -218-
Buber, Martin -265-266-267-268-269-272-273-274-276-299-313-
Buitenlandse betrekkingen, -191-
Buitenland, Voorlezingen in het -287-

Charcot, -42-43-46-
Chattopadyaya, Yagadisha -282-
Chaucer, -129-
Clairière, La -218-
Clara, -14-
Coöperatieve Rijkshoeven, -141-143-

Dagboek, -passim-
Dante, -118-148-208-220-304-
Dante en Beatrice, -165-167-255-
Däubler, -272-274
Debove, -41-42-
Decadenten, -91-
Defoe, -146-
Dehmel, Richard -273-
Deventer, Ch. W. van -30-49-
Deyssel, Lodewijk van -77-94-95-163-164-165-
Dichterlijke Taal (Verwey) -136-
Dichters, Aan de Groote -163-
Diederik van Amstel (J. de Koo), -71-
Diepenbrock, -138-139-140-
Dietz, Dr. -48 noot -
Divina Comoedia III, -117-
Domela Nieuwenhuis, -70-92-
Doodsklok, De (Gedicht), -165-
Doorenbos, Dr. -30-
Douwes Dekker, -77-
Drievoudzangen, -163-
Dromen, -184 vv. -246/249-
Droomleven en dromenstudie, -246-249-

Register

- Droom van eenzaamheid, De -63-
Drukwerk, Eerste -11-
Dujardin, E. -91-
Dürer, -270-
Duse, Eleonore, -307-309-311-

Eastbourne, Verblijf te -18/20-
Eckhard, -261-
Edda, -130-
Edele in conflict met de samenleving, -199-
Edström, -265-
Eedens innerlijk en de ontwikkeling daarvan, Van -53/54-56-59-
60-62-
Eendracht, De -166-193-198-208-225-282-
Eenige opmerkingen over Algemeene Therapie, -128-
Eerste goede gedichten, -27-
 " " " , de datering ervan, -64/65-
 " " " , Noordewind, -66-
Eerzucht, -61-
Eeuw, De XXe -163-
Eginhard, -129-
Eichendorff, -288-
Eigen Uitvaart, De (Gedicht), -67-
Ellen (persoon), -26-89-120-128-139-140-142-170-171-175-281-
Ellen, een Lied van de Smart, -78/88-91-103-108-110-112-133-
135-149-150-163-168-189-197-198-
Emerentia, -313-
Enkele verzen, -65-
Eponina, -307-
Erens, François -43-
Eysold, Gertrud -209-

Fabel van koning Nobel en de Nachtegaal, -77-
Finis, -67-78-88-
Flanor, 12-27-32-
Fles, Etha -98-
Fors Clavigera, -162-
Fortuyn, -70-
Franciscus van Assisi, -213-

Register

Gabler, Hedda -194-
Le Gavage des Tuberculeux, -41-
Gedachten over den Afrikaander Krijg, -163-
Geelvinck, De -162-
Geestelijke omzwervingen in het college-uur, -11-
Geloof en Liefde, -21-
Gemeenschappelijk Grondbezit, -162-166-198-
Genestet, De -26-
Genootschap, Frederik van Eeden, -119-
Genootschap Oefening in wetenschappen, -48-
Gerechtigheid, Het Krabbetje en de -46-76-
Geroepen of Verkooren? -318-319-
Getij, In Kenterend -212-
Gids, De -43-46-141-143-261-307-
Gitānjali, -Tagores -308-312-313-
Glückliche Menschheit, 278-283
Goes, Frank van der -31-41-43-45-71-92-95-138-141-187-188-
189-190-193-195-229-
Goethe, -118-201-275-
Gogh, Vincent van -94-
Gorter, 79-91-141-
Grassprietjes, -27-
Groene, De -71-192-
Grondslag van Redekunstige Verstandhouding, -135-230-
Groote Dichters, Aan de (Gedicht), -163-
Guernsey, -226-227-
Gulden Winckel, Den -119 noot-
Gutkind, Erich -260-272-275-283-284-287-299-
Guyon, Mme -147-

Haan, Jacob Israël de -137-
Hagen, -260-
Hallucinaties, Over -163-
Hals, Frans -26-312-
Happy Humanity en de autobiografische inleiding, -278/283-
Happy Humanity League, -267-
Haren, Onno Zwier van -207-
Hartmann, Ed. von -86-87-
Hebbel, -244-
Heileeuwerik, De (Gedicht), -167-

Register

Heine, -118-
Heks van Haarlem, -**311/316**-317-
Held van het Witte Paard -255-257-284-
Heldenliebe, Welteroberung durch -257-
Herinnering (Sonnet), -78-91-
Hofer, Andreas -272-274-
Hoff, Johan, bijgenaamd Doris van 't -12-
Hoogstraten-van Hoytema, E. M. van -81 noot-
Houten, Van -91-
Hrosvita, -129-
Huet, -42-43-46-
Huret, Jules -129-
Hugenholtz, Ds. -95-
Humaniteit, Over -94-97-138-
Hypnotisme en de Wonderen, Het -46/47-

Ibsen, -194-195-202-203-215-
Idealisten, De -199-212-**218/221**-222-223-314-
IJsbrand, -199-**216/217**-221-222-225-228-264-265-314-

Janet, A. -51-
Jeugdige dagboekschrijvers -55-
Jeugdliefde, -15-16-17-
Jeugdverzen, -28-65-
Jeugdvriendschappen, -58-
Jezus' Leer en Verborgen Leeven, -318-
Jezus' Oopenbaar Leeven, Uit -318-

Kahane, 191-192-193-206-210-211-
Kampf um Israel (Buber), -266-
Kenterend Getij, In -199-212-314-
Khayam, Omar -308-
Kipling, Rudyard -95-
Klei, Van de (P. L. Tak), -70-71-
Kleine Johannes, De -28-30-**33/39**-41-43-46-54-62-67-77-89-
134-183-186-193-196-199-200-224-284-
Kleine Johannes, De II en III, -166-**168/190**-200-249-294-
Kloos, -27-29-30-31-42-46-79-95-96-98-
Koele Meidag (Gedicht), -163-
Koele Meren des doods, Van de -134-145-**146/160**-164-168-171-
197-223-

Register

Kolonisatie, Binnenlandsche -163-
Kolonisatie, Binnenlandse -161-
Koningschap en Dichterschap, -**261/263**-287-
Koo, J. de (Diederik van Amstel), -71-
Krabbetje en de Gerechtigheid, Het -46-76-
Kring, De -267/277-
Kritiek, Over -137-
Kroniek, De -143-

Labberton, -45-
Laforgue, Jules -91-
Landauer, Gustav -267-268-273-274-
Landbouw en Staatszorg, -**140/141**-143-
Laurillard, -11-
Leefkracht, van Eeden's -298/299-
Lenin, -257-
Lente, De (Sonnet), -27-
Lescaut Manon, -146-
Lezingen en artikelen, -162-
Liber Amicorum, -41-269-276-299-
Licht van de Oorlogsvlam, Bij 't -317-318-
Liébault, -49-50-
Liefdeleed en doodsverlangen, -133/135-
Lioba, -120-128-**129/132**-133-138-145-168-191-314-316-
Litteraire aspiraties, -10-
Looy, Jac. van -26-
Loudon, Minister -314-
Luide Toernooien (Verwey) -111-
Lyrische Gedichten, -165-

Maeterlinck, -129-
Medici, Lorenzo de -207-
Meiboom, -130-
Meidag, Koele (Gedicht), -163-
Menschen (Gedicht), -28-37-
Metafysische waarheid, Van Eeden's -304/306-
Minnestral, -193-199-**206/211**-218-284-
Molony, Familie -11-18-89-107-
Moltzer, Ds. -16-
Mombert, -273-

Register

Motte-Guyon, Mme da la -147-149-

Multatuli, -77-

Nacht (Gedicht), -65-

Nachtbruid, De -199-222-**223/254**-255-278-283-304-

Nachtegaal, Koning Nobel en de -77-

Nederland, Tijdschrift -12-27-

Netscher, Open brief aan Frans -92-

Nietzsche, 220-236-261-262-263-

Nieuwe Gids, De -**29/32**-40-41-43-45-46-48-50-65-70-71-76-77-

81-92-94-97-103-111-112-

Nieuwenhuis, Domela -70-92-

Nieuw Testamentische theologie, -307-

Nijland, Lieven -**97/102**-127-282-

Nobel en de Nachtegaal, Koning -77-

Nobel-Instituut, -268-

Noordewind, (Gedicht), -27-65-

Nora, (Ibsen) -194-205-

Omar Khayam, -308-

Ons Dubbel-Ik, -**50/52**-78-91-

Onzekerheid, De Pijn van -57-

Oosterzee, Cornelia van -191-221-

Oppenheimer, Prof. -145-278-283-

Opstellen in de jaren 1893-'94-128-

Otten, Else -191-221-223-

Paap, Mr. W. A. -29-31-71-

Paleis van Circe, -199-202-255-284-287-314-

Palingoproer, Het -71-

Panopticum, -26-

Parábel, Een -72/73-

Parijs: Debove, Charcot -42-

Passielooze Lelie, Van de -166-167-

Paul, Jean -288-

Paulsen, H. -91-

Pauls Ontwaken, 278-284-**301/303**-306-307-308-

Pel, Prof. -41-

Perk, Jacques -27-

Persephone, (Verwey) -31-32-43-

Register

Pierson, Allard -92-94-95-
Pijn van de onzekerheid, De -56-57-
Pionier, De -162-208-
Politieke omstandigheden, -74-
Poortje of de Duivel in Kruimelburg, Het -23-24-
Potgieter, -136-
Praktisch Socialisme, -138/140-
Profetisme, Van Eedens -195/198-
Proza (Verwey) -111-
Psychical Research, Society for, -162-
De Psychische Geneeswijze, -48-
Psychoterapie, -282-

Quia Absurdum (Van Suchtelen), -220-

Rang, -272-273-274-
Rathenau, -270-272-273-
Recht of Macht, -162-163-
Rees, Prof. van -218-220-
Reinhardt, -191-
Reinout (De Stamhouder), **212/215**-216-222-
Rembrandt, -45-214-
Renterghem, Dr. van -41-49-50-51-60-128-135-199-281-
Rijk der Wijzen, -7-**12**-22-279-280-
Rijkshoeven, Coöperatieve -141-143-
Roelfsema, -208-
Roeping en Beroep, -8-
Rolland, Romain -273-311-
Roode Lampje, Het -317-318-
Rotgans, Prof. -239-
Royaards, -314-
Roze, De (Verwey) -64-
Ruskin, -162-
Sadhana, -310-
Schaepman, -91-
Schalk, Henriette van der -141-
Schemering (Gedicht), -27-65-
Schijn en Wezen, Het Lied van -**112/116**-117-120-127-128-163-
 " " " II, -255-287-
Schimmel, -76-

Register

Schuster, -221-
Schwaner, -267-268-
Shakespeare, -201-220-221-
Shaw, -221-270-
Shelley, 27-77-118-196-201-262-
Siderische Geburt (Gutkind), -260-284-
Significa, -137-235-268-292-300-
Sinclair, Upton -270-
Sinnert, A. P. -93-
Sirius en Siderius, -199-**256/260**-269-275-278-283-284-285-286-
287-308-
Sirius en Siderius II, -278-**287-288/297-300/301**-307-309-310-
„ „ „ III, -311-313-318-
Sociaal Weekblad, -162-
Socialisme, Het -70-
Socialisme, Praktisch -138/140-
Socialist, Artiest en -141-
Socialistische polemiek, -92/96-
Sonnetten, -165-
Sonnet, Het (Tooneelst.) -**24**-25-
Spinoza, -40-118-
Spiritisme, Over -162-
Spiritistische Verschijnselen, De -92-
Spitteler, -288-317-
Staatszorg, Landbouw en -140/141-
Stamhouder, De (zie Reinald) -199-
Stehr, -273-
Stem van Generzijds (Gedicht), -167-
Stemming (Gedicht), -65-
Stille Toernooien (Verwey) -111-
Strauss, -8-61-
Student Thuis, De -26-46-314-
Studie, -40-41-
Studies III, -141-
„ V, -226-227-
„ VI, -317-
Suchtelen, Nico van (219) -220-
Sussmann, Marg. -273-
Tagore, -307-308/310-311-318-

Register

Tak, P. L. (Van de Klei), -70-71-138-139-
Theosophie, Over -162-
Thoreau, -144-162-
Tim, -239-
Toekomst, Over de -93-
Tolstoy, -268-269-
De Toneelstukken, -222-
Toneelwerk, -191-**192/197**-
Torribio, Don -70-**75/77**-92-117-118-219-281-314-
Tricht, Van -119 noot -
Troelstra, -141-
Tweemaandelijksch Tijdschrift, -111-163-

Upward, Allen -271-276

Varius, -11-
Verlangen naar roem en hulde, -61-
Verspronck, -312-
Verwey, -28-31-136-165-172-190-201-207-219-
Veth, Jan -140-
Viator, Johannes -89-90-98-**103/112**-150/151-163-168-174-175-
189-197-198-224-
Vincent van Gogh, -94-
Virgilius, -172-196-
Vitalisme, -128-
Vloten, Fam. van -32-
Vloten, Joh. van -12-14-24-
Volker, -260-263-264-267-
Voltaire, -118-
Voorbeytel, Jeanne -98-
Voorlezingen in het Buitenland, -287-
Voor de Liefste (Gedicht), -78-88-91-
Vosmaer, -27-
Vrije Gemeente, -162-
Vrijmetselaren, -208-

Waarvan leven wij, -161-
Waarvoor werkt gij, -162-
Wagner, -43-139-
Walden, -**141/145**-147-171-191-193-198-220-225-282-308-

Register

Waller, Frans -7-
Welby, Lady -137-230-282-301-
Welteroberung durch Heldenliebe, -258-**264**-
Werk en Brood, -143-
Whitman, Walt -220-
Winfried, -**68/69**-78-
Winckel, Den Gulden -119 noot -
Witte Paard, de Held van het -255-
Wonderbloem, De (Gedicht), -14-64-
Wonderen, Het Hypnotisme en de -46/47-
Woordkunst, Over -163-164-
Wyzewa, Théodore de -34-44-45-

Zee, Aan (Gedicht), -27-65-
Zelfkritiek: Lieven Nijland -97-
Zendeling, De -193-199-**200/205**-212-216-
Zola, -78-
Zomernachtwind (Gedicht), 27-65-

